

6 | MOSAICS I REVESTIMENTS MUSIUS

Rosario NAVARRO SÁEZ

1. Introducció

Amb aquest títol s'inclouen els mosaics pavimentals (M), els *sectilia* parietals (S) i els emblemes en *opus vermiculatum* (V). Constitueixen una mostra d'un riquíssim conjunt que decorava diferents àmbits de la vil·la romana dels Munts, juntament amb la pintura parietal i l'escultura.¹ Foren trobats en diverses intervencions arqueològiques (Sánchez, 1949a, 1971; Berges, 1970a, 1977a; Tarrats *et alii*, 1998a, 2000, 2008), i arran de publicar-ne les primeres imatges, especialistes com K. Parlasca (1959), A. Balil (1962, 1965, 1969) i, posteriorment, W. A. Daszewski (1974, 1977), entre d'altres més recents que s'esmentaran, les varen anar incorporant a les seves obres, bé en qualitat de paral·lels, bé per la seva idiosincràsia dins la musivària romana.

La major part són paviments elaborats en tècnica d'*opus tessellatum* i corresponen a composicions geomètriques, i motius fets en tricromia o més colors, pròpies del repertori romà tant italià, com de la Mediterrània oriental. En menor mesura són presents temes figurats com el de Laberint i muralla, tritons, així com a aus amb cràter o sense, i motius vegetals entre d'altres elements. Els mosaics més ben conservats, o que han permès la restitució completa de la trama decorativa, ornaven el gran *triclinium* (àmbits 3.2-3.4), el corredor del criptòptic (2.1) i una de les estances dels banys meridionals (6.17) (figures 2.16, 2.17, 2.48, 2.71 i 2.100).² La resta, incomplets i en estat fragmentari, procedeixen del nucli central i dels banys meridionals, mentre que d'altres, com que en desconeixem el context i no els hem pogut estudiar (escates fusiformes adjacents en oposició de colors; aparell isodòmic; i semicercles secants, formant ogives, en negre sobre blanc), no han estat catalogats, però sí valorats.

Actualment, l'únic paviment que queda *in situ*, un cop restaurat, és la major part del passadís del criptòptic. Es tracta només del primer tram, al NO de la vil·la, d'un llarg corredor que es dirigeix cap als banys meridionals, i que no estava totalment decorat. Els mosaics que es van extreure als anys seixanta i setanta del segle passat estan dipositats al magatzem del MNAT de Tarragona, en forma de panels, sobre un nou suport. Els emblemes publicats, igualment restaurats, es mostren a l'exposició permanent del Museu. Els quatre paviments de la part residencial han estat reproduïts de manera molt fidedigna, en loneta sobreelevada, damunt el lloc que ocupaven els originals (Tarrats, 2002).

La rica decoració musiva del nucli central de la vil·la s'incrementava, a més, amb el luxe i els colors derivats de la tècnica de l'*opus sectile*, que revestia paviments, parets i algun possible moble. El *sectile* dels Munts el forma un elevat nombre de plaquetes de marbre, seguit d'un altre d'inferior de pasta vítria i d'uns pocs elements d'àgata o ònix. Foren localitzades a les excavacions de J. Sánchez Real (1949a, 1971, 157) i de P. M. Berges (1970a), entre la capa de cendres i les restes carbonitzades que cobrien gran part de la vil·la. En aquest treball només analitzarem els *sectilia* considerats parietals. També s'hi inclouen quatre emblemes o quadres figurats d'*opus vermiculatum*, en què veiem les Muses i un personatge masculí, considerat un retrat (Tarrats *et alii*, 1998a, 197-225; Tarrats *et alii*, 2000; Tarrats *et alii*, 2008).

¹ Aquest treball és una ampliació parcial d'un estudi anterior, dedicat als mosaics de Tarragona, que va constituir el contingut de la nostra tesi doctoral, actualment digitalitzada i que es pot consultar en línia (Navarro, 1980). Com els paviments, tant llavors com ara, estaven segmentats en panels en els magatzems del MNAT, la nostra valoració és limitada i parcial. Està basada en la visió directa dels elements més accessibles, en fotografies en blanc i negre del MNAT o pròpies, en diapositives, esquemes i calcs de P. M. Berges i, sobretot, en dibuixos d'I. Valentines, pel que fa a les composicions dels mosaics del nucli residencial.

² Actualment exposat a l'Ajuntament d'Altafulla.

2. Catàleg

Cal tenir en compte que, a més dels mosaics pavimentals, s'hi inclouen altres tipus de revestiments musius. El material s'ha ordenat seguint la denominació d'edificis i àmbits que és proposada en aquesta monografia de la vil·la, sempre que hi hagi constància segura de la seva procedència. Els mosaics del sector residencial s'han analitzat d'acord amb la metodologia i el vocabulari habitual en estudis de musivària (AIEMA, DM), seguits d'una valoració historicogeogràfica de la composició i dels motius decoratius que comporta. Aquesta part té el propòsit no només de conèixer l'estil emprat i la seva 'autoria', sinó de poder fixar la cronologia més factible que s'estén, a grans trets, entre els segles II i IV.

Precisament la cronologia és un problema que se'ns planteja pel fet que no s'han obtingut materials arqueològics a sota de les capes de preparació dels mosaics del complex triclinar. Les prospeccions i les rases efectuades amb aquest propòsit no resultaren fructuoses, la qual cosa ens priva de *terminus post quem* per poder-los datar. Per això ens hem hagut de valdre de les dates *ante quem* establertes per a l'abandonament d'aquesta part de la vil·la, després de l'incendi que es va produir entorn al 270 dC. En sentit més precís, és essencial valorar la relació estratigràfica establerta entre les fases de la pintura parietal i el paviment musiu del criptopòrtic. I, en sentit global i no de menys importància, no es poden deixar de banda les reformes estructurals relacionades amb l'estada d'*Avitus* i *Faustina*, a mitjan segle II, època a partir de la qual seria factible poder datar la majoria dels mosaics de la vil·la.

2.1. Mosaics

M1. Mosaic blanc (1.9)

Localitzat l'any 1953, a 20 cm de profunditat, a tocar d'un hipocaust del sector denominat en aquell moment "termes superiors" (sector 1) (figures 2.15-2.18).

Dimensions: 4,95 x 3 m. Tessel·les grolleres blanques, de poc més d'1 cm.

Color: tapís blanc llis.

Conservació: trencat i esgarapat profundament pel pas de l'arada, possiblement *in situ*.

Cronologia: com que no s'ha conservat la vora exterior, es fa molt difícil la datació (segle II?). Altres fragments blancs s'han trobat a diferents punts de la ciutat de Tarragona. Mosaics de camp blanc, envoltats per vores negres diverses, són ben coneguts a Empúries (Santos, 1991, 27, figura 9) i Badalona (Barral, 1978, 72-75, 83, 113), datats als segles I aC i I dC, els quals remunten a prototipus italians, principalment de Pompeia, Stabiae, Roma, etc. Els tessel·lats blancs s'associen sovint amb emblemes d'*opus vermiculatum* (Santos 1991), però la mida de les tessel·les en aquests casos és inferior al dels Munts.

Bibliografia: Sánchez, 1971, 101, 131; Navarro, 1980, 530, número 127.

M2. Mosaic amb orla vegetal (1.14) (figura 6.1)

Trobat probablement l'any 1968, en obrir-se el carrer número 12 de la Urbanització "Luz y Mar". Pel que fa a l'arquitectura de la vil·la del segle II, es correspondria amb el pòrtic del peristil (àmbit 1.14), al nucli principal de l'edifici (figures 2.15-2.18 i 2.31-2.34).

Dimensions: segons calc, en paper vegetal, obtingut per P. M. Berges: 3 m de longitud, en orla vegetal, i 2 m d'amplada en camp geomètric. Tessel·les d'entre 1 i 1,5 cm.

Colors: blanc, negre, roig i groc.

Conservació: dolenta, només en quedava un tros, amb vestigis de l'efecte del foc. Tenia molt poca terra al damunt, ja que s'havia fet servir com a camí veïnal.

Anàlisi: 1. Orla vegetal (53 cm d'amplada). En desconeixem la banda marginal. Entre filets simples, banda roja i filets de dentells (4 tessel·les), orla lineal de fullams d'acant negres que brollen de calzes en

sentit divergent (2 tesselles) i tija ondejant, roja (?), al mig. La voluta final acaba en floreta. Els calzes, les tiges dels roleus i les fulles fusiformes són, predominantment, negres amb algun complement vermell. L'orla vegetal recorda, en sentit genèric, la que voreja el sostre cassetonat, pintat, de l'àmbit 2.8 (Guiral, 2010). Les orles de fullam d'acant són força presents en els mosaics romans. A cada lloc, i segons les èpoques, el motiu assoleix característiques pròpies, sobretot en el disseny, si és més lineal o més carregat, inclús poblat de figures humanes i/o animals, si les tiges brollen o no de *kantharos*, en el tipus de flors, o si són en blanc i negre o en color. El tema de l'acant es torna a reproduir, en color, en un paviment petit dels banys meridionals (M10, àmbit 6.5) (Navarro, 1980, 537-538), si bé allà amb caràcter naturalista gràcies a l'ús de tesselles petites i de colors càlids. 2. Camp geomètric: composició ortogonal de quadrats i losanges adjacents en colors contrastants. L'esquema està dissenyat per un simple filet negre sobre fons blanc (DM 161). Els quadrats, omplerts, alternativament, per nusos de Salomó i per quadrats dentats sobre la punta. Els nusos, perfilats en negre, amb cordes dobles en blanc/groc-ocre i blanc/roig. Els quadrats interns, rodejats per doble filet blanc i simple roig, desenvolupen una seqüència d'1, 3, 5, 7, 9 i 11 tesselles de color negre, roig i blanc en torn al nucli blanc. Les losanges en duen inscrita una altra, alternativament, en roig i en groc-ocre, perfilades per un rivet simple negre sobre doble blanc.

Cronologia: malgrat la manca de dades estratigràfiques, certs trets estilístics, en què impera la tricromia, com són els ornaments a base de dentells, diamants i nusos de Salomó, l'agermanen amb el mosaic del criptopòtic, tot i que respon a trames ben diferents. Se'n pot argüir una datació genèrica dins del segle II i, per analogia, envers la primera meitat d'aquest segle.

Bibliografia: Berges, 1970a, 141; Navarro, 1980, 530-535, número 128.

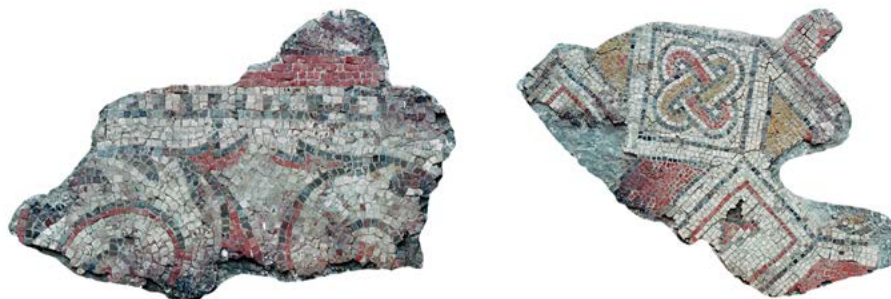
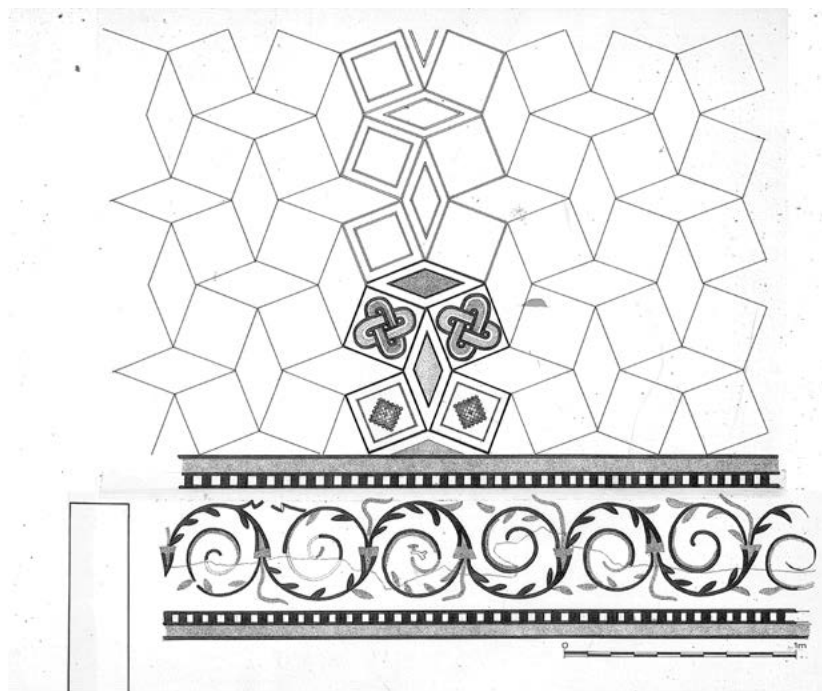

Figura 6.1. Mosaic M2 (àmbit 1.14), mosaic del peristil; 1. Dibuix de R. Navarro, segons calc de P. M. Berges; 2 i 3. Detalls de l'orla vegetal i del camp geomètric (Arxiu MNAT).

Paral·lels: l'orla vegetal pot decorar llandars, com es manifesta a Pompeia durant els segles I aC i I dC; ocupar un sol costat d'una estança,³ o bé estendre's pels quatre costats del tapís, la fórmula més habitual i la que s'havia de fer servir en el cas del peristil dels Munts.

Pel que fa a aquesta última opció, només recordarem, resumidament, que es testimonia des del segle I dC, si no abans, en la versió més senzilla, evocadora dels primers models itàlics a Pompeia, *Domus* de M. Lucretius (Blake, 1930, làmina 16,2), a Roma (Blake, 1936, 82-83, làmina 14)⁴ i a Ostia, amb diversitat de testimonis del segle II, entre els quals hi ha *Cassetti Republicanæ*, de finals del segle II (Becatti, 1961, 20, número 28, làmina LXXIII) i d'altres del segle III.

A Hispània, les versions més senzilles i primerenques es constaten a Empúries, a la casa romana número 1, en la fase de la primera meitat del segle I dC (Santos, 1991, 29, figura 12), i a Badalona, on els roleus neixen d'un cràter (Guitart, 1976, 113-115, làmina XXVIII i XXIX), datat al segle I o inicis del segle II (Barral, 1978, 85-87, número 61, del segle I aC o segle I dC). Al Pla d'Horta (Sarrià de Ter, Girona), un mosaic data estratigràficament de finals del segle II o inicis del segle III. En aquest cas, les tiges brollen de cràters angulars (Nolla, Sagrera, 1993, 151-156, figures 10, 12 i 13). A la Cartaginense, diversos testimonis dels segles II i III marquen la seva presència.

A la Bètica, es difon durant el segle II per diverses ciutats, entre les quals destaca Itàlica. També s'empra a Mérida. Al NO de la península Ibèrica, i en concret a l'actual província de Burgos, el tema es constata primer a Colonia Clunia Sulpícia, durant el segle II, i després al segle IV, i esdevé un veritable mostrari de la riquesa i el barroquisme que les bandes vegetals podien arribar a desenvolupar en època tardoromana.⁵ Així mateix, fora de la península, el tema s'empra en diverses províncies romanes, entre les quals hi ha la Gàl·lia i, en especial, la regió de Lyon, en va fer un ús copiós des de finals del segle II fins a finals del segle III.

La composició geomètrica, originària d'Itàlia, es desenvolupa fins a l'antiguitat tardana. Es mostra primer en paviments d'*opus signinum* de la primera meitat del segle I dC de Pompeia (Blake, 1930, 113, làmina 29,3; làmina 29,2. PPM, IV, Reg. VI 5,3; 295). En *opus tessellatum*, pot cobrir espais petits com llandars, superfícies senceres, més rarament, o irradiar a partir de pseudoemblemes, quadrats o octogonals, sobretot en dates avançades. Entre finals del segle I i inicis del segle II es documenta en moltes ciutats del nord d'Itàlia, particularment de la zona adriàtica.⁶ A Roma apareix a les tabernes dels mercats de Trajà, en el primer decenni del segle II (Morricone, 1967, 516, número 36). Al llarg d'aquest segle la trama assoleix una gran difusió, tant a Itàlia, peninsular i insular, com a províncies. La veiem a Ostia, vers el 130 dC (Becatti, 1961, làmina XX; número 228, làmina 39), i a la primera meitat del segle III (Becatti, 1961, número 328, làmina XXXV).

A les Gàl·lies es documenta primer en època antonina, a Besançon, Vienne (RGMG III/2, 58, número 264; 93, número 282, làmina XXXIV), Sérézin-du-Rhône (RGMG III/3, 101-103, número 571, làmina XXIV; Digne, número 702, 192). Posteriorment, en temps dels Severus, a Vienne (RGMG III/2, 58 i 67-70, especialment, número 264; 120, número 311; 127, número 313). Altres són de la segona i la tercera dècada segle III, com a Lyon, la composició geomètrica del qual s'associa a orles de roleus (RGMG II/1, 53-55, número 58, làmina XXXVI). La trama decora diverses vil·les gàl·liques tardanes (RGMG III/2, 702 i RGMG IV/1), tret d'un mosaic de Colònia, del segon quart del segle II (Parlasca, 1959, 71-72, làmina 63,1), la resta de paviments germànics sembla que són més tardans (Parlasca, 1959, làmines 52,4 i 56,4).

A Hispània es reproduïx en diversos moments fins al segle IV (CMRE VI, 75-76; CMRE VII, 32, amb una relació molt densa de paral·lels). A finals del segle II o inicis del segle III es documenta en un

³ Vegeu-ne la llista a CMRE XII, 60-61, número 9, a partir d'un mosaic de Clunia, Peñalba de Castro (Burgos).

⁴ Mosaic d'època d'Adrià o preantoninià, amb un notable augment al llarg del segle II.

⁵ Vegeu CMRE XII, 62-65, especialment 64, número 10, làmina 48, figura 15; número 9, làmines 24 i 27, amb una relació explícita de paral·lels). Per època tardoromana, vegeu els exemples de Baños de Valdearados, Cardeñajimeno, Sasamón y Valdeande.

⁶ Donderer, 1986, 133, número 16, làmina 45,5; 163, número 8, làmina 52,3; 187, número 4, làmina 56,9. Cocchiari *et alii*, 2005, 131 i 132, amb llista de paral·lels.

mosaic de Córdoba, amb nusos de Salomó i petites losanges vermelles com a rebliment (Secilla, Márquez, 1991, 339, làmina IV, habitació 1). D'aquesta mateixa cronologia és un mosaic d'Écija (CMRE IV, 31, número 14, làmina 10) i del segle III, un de Cabra (CMRE III, 28, 50, 120, figures 9 i 18) i un altre de Puig de Cebolla (València) (Balil, 1970, 88, làmina 1, figura 1). Diverses ciutats del nord d'Àfrica adaptaren l'esquema, entre les quals hi ha Thuburbo Majus, amb una datació entre la segona meitat del segle II i la segona meitat del segle IV (CMT II,1, 85-86, número 69 A-D, làmina XXXIV; CMT II/4, 174, números 69B,C; 140; 38,D). A Hadrumetum la cronologia és similar i a Sabratha es data vers la primera meitat del segle II (Di Vita, 1966, làmina VI).

A l'Orient, a la part de Bulgària (Mladenova, 1983, 159 i 162, figura 7), se'n registra a Creta, Kastelli Kisamou, segle II, en sengles paviments bicroms, decorats amb nusos de Salomó (Hellenkemper, 1990, 267-268, figura 12), i a Lissos, al temple d'Asclepios (Guimier-Sorbets, 2005, 576, figura 8). A Antioquia el tema apareix en diversos mosaics datats entre Adrià i antonins, amb un disseny molt auster (Levi, 1947, 382, 394, làmines XCIV, b; XCVI, b; XCVII); d'altres són severians (Levi, 1947, làmines XCVIII, b; 150; XXVII-XXIX; XCVIII,b) i de moments posteriors. Amb una cronologia similar n'hi ha a Afrodísia de Cària (Campbell, 1991, làmina 70).

M3. Mosaic del criptopòrtic (2.1) (figura 6.2)

Segons l'anàlisi mosaista, el mosaic està format per dues parts, una al peu de l'escala que du a la planta principal, decorada per un senzill aparell isodòmic (M3a), en sentit perpendicular, i una segona, un quadriculat (M3b), que s'estén al llarg de tot el criptopòrtic i que permet la comunicació amb les estances annexes meridionals (figures 2.15, 2.48 i 2.52-2.56). Malgrat aquesta diferenciació, el paviment constitueix una unitat constructiva, estratigràfica i funcional. Estratigràficament, tot és posterior a la pintura inicial (només conservada al mur meridional del corredor), a la qual s'adossa clarament, i anterior a la segona fase pictòrica, que és la que es conserva al mur septentrional del corredor que, clarament, es recolza sobre el mosaic. Això indica que, en un primer moment, el corredor, amb les parets pintades, tenia un paviment que era la superfície allisada del planxé d'*opus caementicium* d'obra (el mateix que fa de paviment a les estances adjacents). Quan Avitus arriba a la vil·la (ca. 155 dC), el mosaic ja hi és. Per aquest motiu, el canal de desguàs de la cisterna que fa construir Avitus travessa el corredor per un forat excavat a la roca per evitar malmetre el mosaic. Per tant, la construcció d'aquest mosaic s'hauria de situar en la primera meitat del segle II.

M3a. Tapís isodòmic (2.1) (Figura 6.2.1)

Identificat l'any 1995, a manera de llindar, emfasitza la zona de pas compresa entre l'escala, que du a la planta principal, i el començament del mosaic pròpiament dit del corredor, amb el qual forma, de manera unívoca, una unitat constructiva, estratigràfica i funcional.

Dimensions: tapís: 3,42/1,44 m de longitud x 2,62/1,97 m d'amplada; camp: 2,71/0,96 m de longitud x 1,49/90 m d'amplada. Tessel·les grolleres de 2,5-3 cm; tessel·les x dm²: 17.

Colors: negre, blanc groguenc i ocre.

Conservació: s'observen taques negres, fruit de la caiguda del sostre cremat del criptopòrtic. Restaurat, *in situ*.

Anàlisi: tapís rectangular, en escaire, situat a l'extrem nord-oest del corredor, als peus i al costat de les escales que porten al pis alt de la vil·la. Envoltat per bandes marginals, la meridional de les quals, molt més ample (67 cm), limita i toca, amb un filet doble negre, la septentrional del tapís M3b. Camp d'aparell isodòmic, de cinc i tres rengleres de rectangles superposats en alternança, dissenyats en filets simples negres, pel que fa al contorn i les línies horitzontals, i ocre les verticals, sobre fons blanc-groguenc. Al centre de cada rectangle s'ubica un petit ornament romboidal (3/6/3 tessel·les) en ocre (diamant invertit) a la manera d'un mur o "aparell isòdom" (DM 139a o 95, b) o, inclús, d'un enllosat o, per què no, dels blocs dels esglaons que voreja. Significativament, les mides del tapís i els seus components giren al voltant del peu romà i els seus derivats. El motiu isodòmic es torna a reproduir en un altre fragment bicrom, descontextualitzat.

Figura 6.2. Mosaic M3 (àmbit 2.1), mosaic del corredor del criptopòrtic; 1. M3a. Tapís isodòmic en escaire al peu de l'escala; 2. M3b. Perspectiva del tapís del quadriculat; en primer terme, irregularitat en l'alternança dels colors negre i vermell dels quadrats sobre la punta; 3. M3b. Detall de la reparació de la superfície musiva sense seguir la trama geomètrica; 4. M3b. Detall del sector N, on es poden comprovar errades en la planificació dels motius en ser més estret aquí el camp musiu (Arxiu MNAT).

Cronologia: datació estratigràfica, primera meitat del segle II.

Bibliografia: Tarrats *et alii*, 1998a, 207, figura 4.

Paral·lels: motiu evocador dels paviments en *opus sectile* o de l'*opus quadratum*, com veiem a Roma a la Domus Aurea, aula porticada, d'època neroniana (Morricone, 1967, 67 i 70, número 66, làmina XXX, figura 26). Apareix a Stabiae (Pisapia, 1989, 47, número 90) i a Pompeia, però sobretot a Ostia en exemplars dels segles II i III (Becatti, 1961, 297 s., números 16 i 64, 42-44 139, 406). Entre els mosaics gàl·lics, els de Vienne (RGMG III/2, 51-52, número 254, làmina IX, b), del segle I o II, i el de Lyon, de temps de severus (RGMG II/1, 32-33, número 19, làmina XIV, a-c). A Thuburbo Majus, tot i que alguns mosaics d'aparell isodòmic pertanyen a mitjans dels segles II i III, la major part són tardans (segles IV-VI), policroms i corresponen a tapisos molt estrets propis de passadissos (CMT II, 4, números 69a; 28, 109; CMT II, 3, 112-113, número 319, làmina XLVIII; números 310A, 311B i 319; 129 remet a la relació dels mosaics tardans).

M3b. Tapís del quadriculat (2.1) (figura 6.2)

Forma la major part longitudinal del corredor del criptopòrtic de la planta semisoterrani. Tapís de forma rectangular. L'extrem sud-est va ser extret, en època de P. M. Berges (1967), i es conserva al magatzem del MNAT, en forma de panels.

Dimensions: 40,25 m de longitud, x 3,42 m d'amplada a l'extrem N i 3,90 m, segons P. M. Berges, a l'extrem S. Tessel·les d'1 i 2 cm.

Colors: blanc-groguenc, negre-grisenc, roig i groc-ocre. Domina la tricromia.

Conservació: relativament bona, però amb vestigis evidents de foc en les empremtes obliqües deixades per les bigues cremades caigudes del sostre. Un foc que sembla que ha alterat el color original d'alguns elements. Cap al centre del tapís, i a tocar de la paret oest, s'observa una esberla transversal obliqua que va ser reblerta antigament per tessel·les que sobresurten de la superfície musiva, sense cap intent de refer-ne el disseny. Així mateix, se'n registren llacunes al centre i al sud del criptopòrtic. Aquest últim sector ha estat restaurat *in situ* pel Centre de Restauració de Bens Mobles de la Generalitat de Catalunya.

Anàlisi: a la banda blanca d'unió amb les parets, línia discontinua de diamants vermells (quadrats dentats sobre la punta, 1, 3 i 5 tessel·les). Aquests ornaments també apareixen al costat curt (N), precedit per un filet doble negre, que comparteix amb el tapís M3a. La vora exterior està recorreguda per una banda vermella, seguida d'una de blanca (absent al costat curt). El camp està constituït per un quadriculat de línies de quadrats sobre la punta tangents, en oposició de colors, aquí en roig i negre, formant cassetons quadrats esglaonats (DM 133,c). Dins de cada cassetó s'inscriu un quadrat gran sobre la punta (60 cm de costat), que n'acull un altre, tots dos rivetejats en negre sobre fons blanc; al centre hi ha un petit quadrat sobre la punta en negre, roig i blanc. Aquesta decoració varia cada cinc rengleres de cassetons, ja que adopta un nus de Salomó (de cordes en roig i groc) emmarcat per filet dentat negre, i la comptem a partir de l'extrem nord, o costat curt del mosaic, proper a la escala. La cadència dels colors oposats, que determinen el quadriculat, es trenca al sector meridional del criptopòrtic per donar pas a una alineació perpendicular de color vermell. Aquesta alteració es possible que senyalitzi algun element de la subestructura de l'ambient o reforma posterior. A més, s'observen reiterades falles en el ritme tangencial de les línies de quadrats, ja que s'arriben a adossar al quadrat major en certs punts del camp, fins i tot s'arriben a convertir en rectangles i, a més, hi falta el dibuix del motiu a la vora més immediata de les estances adjacents. Tampoc el disseny dels nusos de Salomó és massa acurat. Possiblement la causa sigui a manca d'il·luminació, una mala planificació de l'espai, el treball de diversos operaris o bé a alguna reforma estructural. També es documenta una reforma per a la col·locació d'un tub de plom procedent de la cisterna d'Avitus (2.9) que va afectar parcialment el mosaic (figures 6.2.3 i 2.172). De tota manera, la diferència en les mides d'amplada, d'un extrem a l'altra del mosaic, han de justificar, per força, les errades esmentades.

Cronologia: estilísticament es podria situar a la segona meitat del segle II, però la cronologia aquí està necessàriament fixada per la relació estratigràfica establerta amb la segona fase de la pintura parietal del criptopòrtic, que es recolza sobre el paviment i, per tant, data de la primera meitat del segle II.

Bibliografia: Sánchez, 1949a, 224; Parlasca, 1959, 118, nota 9; Sánchez, 1971, 157; Berges, 1970a, 140-141; Navarro, 1980, 476-477, número 123; Tarrats *et alii*, 1998a; Tarrats *et alii*, 2008.

Paral·lels: és una composició idònia per pavimentar superfícies secundàries o de servei i, sobretot, zones de pas com els corredors. Neix a Itàlia i, inicialment, hi impera la bicromia i un cert caràcter d'austeritat ornemental. És a partir de la segona meitat del segle II quan el color s'aplica als detalls de reblliment (floretes i nusos de Salomó, entre d'altres). Aquest és el caràcter propi dels paviments nord-africans, en què la composició gaudeix de gran popularitat del segle II al segle IV. A la ciutat d'Ac-holla (Tunisia) apareix la trama en dues ocasions. La primera procedeix de la casa del Triomf de Neptú, datable estratigràficament entre el 150 i el 170 dC, si bé el mosaic s'ha datat en el tercer quart; la segona ve de la casa d'Asinius Rufinus, datable vers l'any 184 dC (Gozlan, 1992, 180). La trama s'esten de manera més esporàdica a Europa al llarg del segle III (Panònia, Hungria, Gàl·lies i Germània), mentre que a l'Orient, tret dels casos alt-imperials d'Amphipolis, Milet i Samos, només s'aplica en dates pròpies de l'antiguitat tardana (Navarro, 1980, 125-128; Gozlan, 1992, 181).

A Hispània, a part d'un mosaic de Mérida, dins la Casa Basílica, del segon quart del segle II (CMRE I, 46-47, número 47, làmina 81B), els paral·lels més propers els trobem a Tarragona, al passadís de la casa, del carrer del Governador González, datat cap a mitjan/segona meitat del segle II (Navarro, 1980, número 17, 123 s.). Un segon exemplar, molt similar, inèdit i perdut, procedeix de la propera vil·la suburbana de la plaça d'Armes, segons consta a l'arxiu del MAN.⁷ A Mataró, el tema decora un passadís del peristil de la vil·la de Torre Llauder, adscrit estilísticament, a l'època severiana (Barral, 1978, 107-108, número 111, làmina LXVII,2).

Els diamants de la banda d'enllaç són similars, entre d'altres, als que decoren un seguit de mosaics d'Antioquia, des d'època d'Adrià/antonins fins a època tardoromana (Levi, 1947, làmines XV, a; XXI; XXIII, a i c; XXVII, a i b; XXX, a; XXXIII, c; XXXVI, a; XLV; LXV; LXV, a; XCIII, a i b). A tall d'exemple, són testimoniats, diversament, en alguns mosaics de Mérida, datats entre finals del segle II i inicis del segle III i el segle IV (CMRE I, 28-29, número 5, làmina 6; 40, número 24, làmina 48; 40-41, número 25, làmina 49; 33-34, número 14, làmina 24).

Els paviments del corredor del criptopòrtic (M3) i del peristil (M2), de la vil·la dels Munts, comparteixen certs motius decoratius, com els nusos de Salomó, els dentells de quatre tesselles, propis del segle II, els quadrats dentats sobre la punta i, especialment, la tricromia general, en què preval el color vermell. Creiem que els dos mosaics han estat realitzats pels mateixos mosaicistes.

M4. Mosaic del laberint amb muralla (3.2) (figures 6.3 i 6.4)

Pavimentava la sala principal del *triclinium* (3.2) (figures 2.15 i 2.71-2.75). Constava de set fonts octogonals de les quals únicament es va trobar l'empremta de la doble conducció de plom, espoliada d'antic, a l'igual que els vestigis del placat marmori que en revestia la base.

Dimensions generals: 8 m x 10,7 m. Tesselles: al panel de l'orla d'esvàstiques, de 0,7 cm a 1 cm; Tesselles x dm*: 144.

Colors: blanc-groguenc, groc-ocre, groc mig, roig anglés (terracuita), rosa, blau cobalt (pasta vítria), gris, sèpia i negre.

Conservació: part del paviment estava calcinat i ennegrit per l'acció del foc i grans llacunes afectaven els sectors de l'entrada i de les fonts. Extret en panels i restaurat a finals dels seixanta del segle XX. Actualment està dipositat al magatzem del MNAT.

Anàlisi: es tracta del mosaic més ric i complex del conjunt de paviments tessellats de tota la vil·la. Atesa la funció triclinar, la composició del camp musiu segueix l'esquema corrent a tot a l'Imperi romà,

⁷ Agraïm la informació a Virginia Salve, conservadora del MAN.

que ordena els diferents tapissos segons la imbricació d'una T en una U. Els braços de la U (o P grega), com que estan ocults pels mobles, es revesteixen normalment d'un senzill mosaic en blanc i negre, en aquest cas, d'un escaquer d'escaires encaixades (DM 116,c). Tot i que es tracta d'un motiu, aparentment, senzill, mostra errades evidents de càlcul d'espai cap el centre del braç esquerre, o el costat oriental de la sala. En canvi, la T, com que està a la superfície que contemplen els comensals, està decorada en tricromia i policromia, amb tapissos i motius ben variats i vistosos. La banda marginal blanca, al costat meridional, està dividida en dues parts segons la mida de les tesselles, de disposició obliqua.

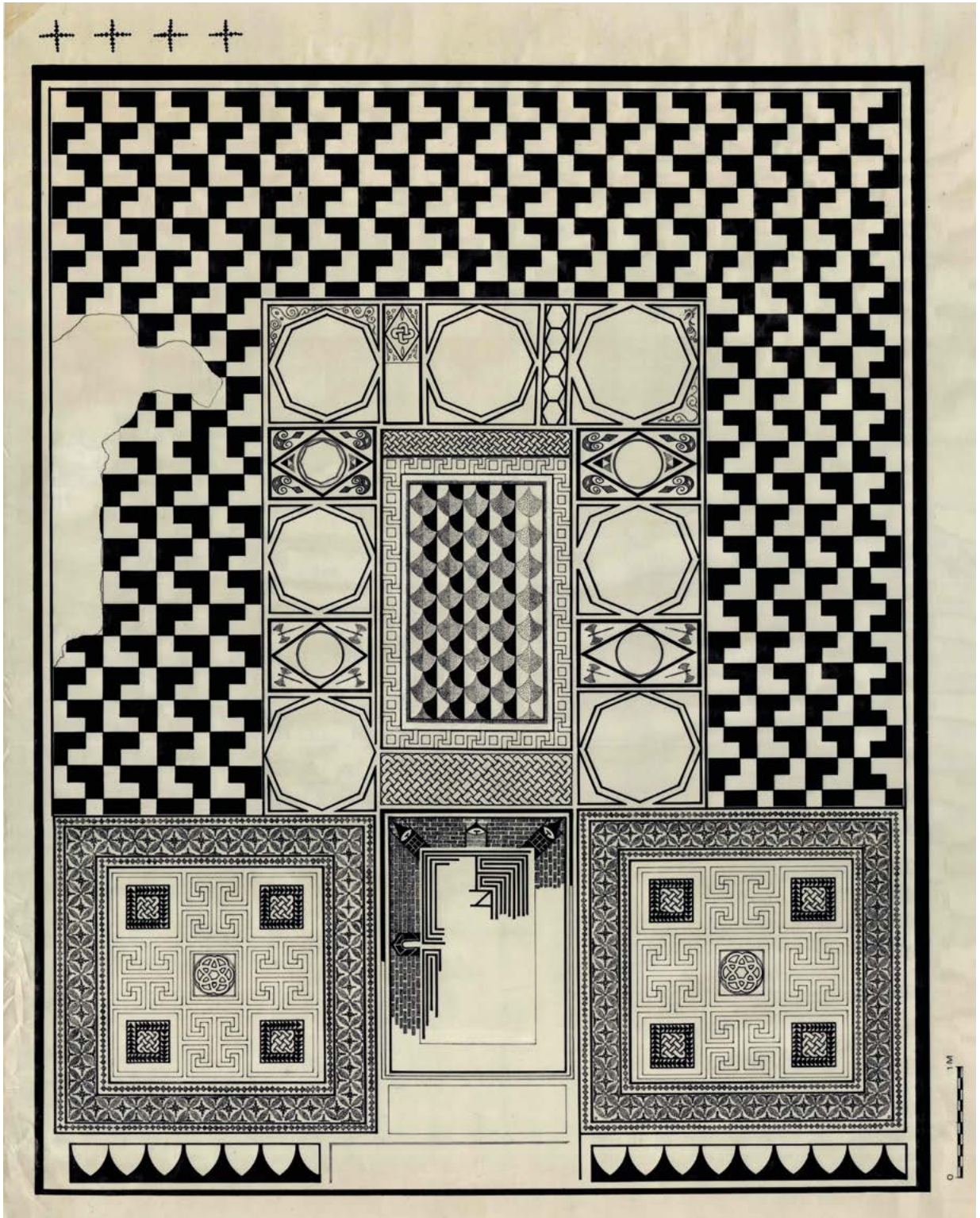

Figura 6.3. Mosaic M4 (àmbit 3.2); Dibuix del mosaic del laberint amb muralla (*triclinium*) (R. Navarro a partir d'un original d'Isidre Valentines). Els diferents tapissos s'adapten a l'estructura d'una T imbricada en una U. A la dreta s'observen, més enllà de la llacuna, errades de càlcul en la planificació dels motius.

En la línia de transició entre totes dues figura una alineació de creuetes discontinües negres.⁸ El mosaic està vorejat exteriorment per una franja negra seguida d'una altra blanca. Als dos costats de l'entrada s'ha dibuixat una composició lineal d'ogives en semicercle, en negre sobre blanc, dins del marc rectangular (DM 329, b). Als extrems de la T hi ha dos tapissos quadrats, de composició idèntica, però mides desiguals. Una línia de diamants vermells, entre filets negres i vermells, emmarca una vora exterior, que consisteix en una línia de cercles secants, de quatre fulles vermelles, que duen inscrita creus vermelles i negres, del tipus que s'ha descrit abans, en els quadrats concaus blancs. El camp quadrat està cobert, ortogonalment, per meandre d'esvàstiques i quadrats a dues voltes, en guàrdes de clau (T oposades), en perspectiva (DM 42, a). La tridimensionalitat està expressada en diversos tons de groc, roig, rosa/blau, sobre fons negre i perfil blanc. Mentre el quadrat central du motiu de llacera, de tres vuits, dins d'un cercle inscrit, els dels cantons tenen trenats de tres caps, rodejats de triangles en espina superposats. Els colors bàsics són el roig, el negre i el blanc, a més del blau.

Enfront de l'entrada, seguint la tija de la T, hi figura un tapís rectangular, incomplet, que reproduïx el tema del laberint, envoltat per una cinta emmurallada, amb torres i una porta. Set rengleres de rectangles, superposats en alternança, imiten els blocs d'una muralla, deliniada en blanc sobre fons roig. Als cantons s'alcen torres de silueta negra i detalls de color blanc, que volen expressar el volum cilíndric i la perspectiva, mitjançant una forma lenticular, dibuixada entre la coberta cònica i els tres merlets, en forma de T, que la coronen. Al centre dels costats de la muralla hi figuren altres torres negres similars, però més baixes. Només una d'aquestes permetrà l'entrada del laberint, té forma de porta arquejada i coberta a doble vessant. El laberint de planta rectangular, dibuixat amb un simple

Figura 6.4. Mosaic M4 (àmbit 3.2). Detalls del mosaic del laberint amb muralla. 1. Orles d'ogives, a banda i banda del llindar; de diamants, i de cercles secants amb creus, que emmarquen els tapissos simètrics, als extrems de la T del triclini; 2. Muralla i torres al voltant del laberint (P. M. Berges); 3. Llacera de tres vuits i meandre de doble T, en relleu, dels tapissos laterals; 4. Destral dobles als angles de losanges inscrites en rectangle, que s'alternen amb les peltas dels altres rectangles (Arxiu MNAT).

⁸ Formades per dos daus de 4 tesselles, més 2 tesselles per braç, al voltant de diamant negre i nucli blanc.

filet negre, està format per quatre sectors de meandre, comunicants (DM 326), en torn d'un petit espai del qual només es conservaven algunes tesselles blaves (vítries) i vermelles. Observant molts altres mosaics que representen el laberint, és força apropiat apuntar, com ho han fet altres autors (Daszewski, 1977, 107; Lancha, 2005, 201), la presència del conegut tema de Teseu i el Minotaure, al centre d'aquest tapís; ja fos l'escena de la lluita o la d'un bust del Minotaure. De tota manera, tampoc en seria extranya l'absència, substituïda per un altre motiu o figura relacionada amb el mite.

A continuació del laberint, omplint axialment la barra inferior de la T, i al mig de la sala, destaca un tapís rectangular, constituït per un escaquer d'escates biconvexes i bipartides (DM 217, d), en policromia (roig, rosa, groc, blanc i negre). Al seu voltant apareix una línia de meandres d'esvàstiques i quadrats expressats en perspectiva (DM 42, c), mitjançant tons de grocs i roig-rosa, sobre fons negre i perfil en blanc. Per fora, als extrems curts, s'han traçat trenats de sis caps, o cintes, dels colors habituals en el mosaic. Entre el tapís de les escates i el de les escaires, o fons de la U, s'han distribuït, en alternança, set quadrats i sis rectangles. Dins dels quadrats s'aixecaven fonts octogonals, com ho testimonien les corresponents alineacions paral·leles de tesselles. Els espais angulars resultants s'omplen de diversos motius vegetals en forma de bulbs, fulles i tiges serpentejants, de traçat molt lineal, en roig i negre sobre fons blanc. Als rectangles s'inscriuen losanges amb cercle encaixat (DM 299, e) i a l'espai interior, triangles inversos. A fora, als cantons triangulars, s'han disposat, segons l'alternança dels rectangles, dobles destrals (*bipennae*) o pelves vermelles, acabades en volutes i apèndix romboidal. Entre els tres octògons, situats a la barra horitzontal de la U, hi figuren dos panels rectangulars molt estrets. El primer està cobert per una renglera d'hexàgons adjacents decorats, l'altre, dividit en dos compartiments, mostra un nus de Salomó amb motius vegetals i un ornament geomètric.

Cronologia: mitjan o segona meitat del segle II.

La complexitat d'aquest paviment fa difícil determinar-ne la cronologia. Certs elements, com els meandres policroms tridimensionals, el llaç de tres vuits o les destrals remetent, segons els confronts antics, a unes dates tardanes, com a mínim severianes; però han de pesar més la resta de components, anteriors en el temps, com l'estructura arquitectònica, les tesselles de la banda marginal en disposició obliqua, a la manera antiga monocroma, que es va practicar al Laci, la Campània o Aquileia. La bicromia perdurarà, en sentit funcional, fins a l'època tardo-romana. I, sobretot, creiem determinant el caràcter tricolor tant de la muralla com de la banda dels cercles tangents quadripètals que rodejen els tapisos simètrics, a un costat i l'altre de l'entrada.

Bibliografia: Sánchez, 1949a, 224, làmina II, 4; Parlasca, 1959, 118, nota 9; Balil, 1962, 67; Berges, 1970a, 140-141; Berges, Navarro, 1974, 170; Barral, Navarro, 1975, 508; Daszewski, 1977, 107; Navarro, 1980, 503-529, número 126, làmines LXI-LX; San Nicolás, 2004, 842, número 33; Lancha, 2005; Buzov, 2005; Torrecilla, 2008, 205.

Paral·lels: la disposició de T més U del triclini dels Munts és força habitual, a partir del segle II, a les cases romanes de la Mediterrània, en especial a tot el nord d'Àfrica. Apareix en llocs tant referencials, a Occident, com a Ostia i a diverses localitats orientals, de Grècia peninsular i insular (Mitilene, Lesbos; Nea Paphos, Xipre) i d'Àsia menor (Antioquia i Dafne, a Turquia). (Dunbabin, 1999, 304-305). A Hispània el trobem abastament a les ciutats de Mérida i d'Itàlica (Fernández-Galiano, 1984a, 157; Navarro, 1980, 508 s.). La manera com s'estructuren els espais entre les fonts recorden solucions en estuc d'algunes voltes del primer i segon estil. Així, els rectangles que duen inscrites losanges que s'alternen amb quadrats i a dins altres quadrats o cercles es veuen a Pompeia, a la Casa del Centenari, i a la vil·la dels Misteris (Packard, 1980, 335, 336). I respecte als hexàgons adjacents a la base de la T remuntem als estrets panels de la Casa del Criptòptic, a Pompeia, i als de la Casa d'August, al Palatí, a Roma (Ling, 1991, 42 i 44; datació ca. 40-30 aC i ca. 30-20 aC, respectivament). D'altra banda, aquesta estructura recorda la configuració del sostre casetonat de les Estacions de l'àmbit 2.8.

El motiu de les ogives de l'entrada és típic del segle II, i perdura fins al segle IV (Pisapia, 1989, 69). Dins d'Itàlia, es troba a Ostia, entre el 120 i el 130 dC (Becatti, 1961, 158, número 294, làmina XLV), ciutat on el motiu persistirà a finals del segle III i durant el segle IV. Del segle II són els mosaics de Nàpols

i Trento (Pisapia, 1989, 69-70, número 124, làmina XXXVI; vegeu *infra* Bassi/Endrizzi, 1996, 181 s.). Al Vèneto (Rinaldi, 2007) i centre d'Europa (Trèveris), diversos exemplars són del segle III i d'altres arriben al segle IV (Parlasca, 1959, làmines 8,1; 35,4; 100/56,6; Hoffman *et alii*, 1999, 130-131, número 87, làmina 48). A l'actual Suïssa es data de finals del segle II i començaments del segle III (Gonzenbach, 1961, làmina 14; làmines 21 i 22; 54-55 i figura 98 de la pàgina 231), i a la Vil·la de Dionysos, a Knossos (Creta), a mitjan segle II (Sweetman, 2001, 253, 257, làmina II).

A Hispània, entre els diversos mosaics inicials, en bona part de la Bètica, destaquem el de Neptú d'Itàlica, ben datat a partir dels anys 135 i 145 dC (CMRE XIII, 29-30, número 6, figura 15, làmina IV); el dels Bessons i la Lloba d'Alcolea (Córdoba), del segle II, i el del Triomf de Dionysos, Écija, d'època severiana (CMRE III, 43-46, número 23, figura 14, làmina 89; 13-18, número 1, làmina 2/38=CMRE XIV, 37-40, número 2, figures 4-6). Altres exemplars d'aquesta ciutat, plasmats en negre, groc i blanc, es documenten a mitjan segle II i segle III, arribant fins al segle V (CMRE XIV, números 9, 21, 30, 45, 60 i 65).

La composició dels tapissos simètrics de la T, a base de meandres en guardes de clau, distribuïts en quatre quadrats als cantons i un al centre, no té gaires paral·lels (Guimier-Sorbets, 1983; Mondelo, 1985, 110 i s.; Rinaldi, 2007). Aquest tipus de meandre de T oposades, o doble T (DM 37d), segons Guimier-Sorbets (1983, 195-213, 207-208), fou creat al llarg del segle I aC per mosaïstes itàlics, probablement de la Campània, primer com a composicions de superfície sobre *opus signinum* i, més tard, sobre *opus tessellatum*. Al segle II la trama esdevé linial i es combina amb quadrats i rectangles. A Itàlia es va practicar tant la versió bicroma com la policroma, o en perspectiva (Rinaldi, 2007, 39-40), arribant fins al segle IV. Com a vora exterior va tenir una gran difusió, sense excloure el revestiment de llindars o superfícies senceres. A Antioquia, les múltiples variants denoten l'esperit de la seva versatilitat i acceptació (finals del segle III i inicis del segle IV; Levi, 1947, 373 i s.). En sentit ortogonal, el meandre està dissenyat, normalment, per una trena de dos caps, però també ho pot fer un senzill rivet, banda fina o un puntejat doble. L'interior dels quadrats està decorat per tota mena de motius, geomètrics, vegetals o figurats. La cronologia va des del segle II al segle IV, tot i que a Fishbourne es documenta a finals del segle I dC (Cunliffe, 1971b, 80, figura 17).

Del segle II són els exemples d'Ostia, a la Casa di Giove e di Ganimede, d'inicis de segle (Blake, 1936, làmina 15, 2) i a l'Insula delle Muse, del ca. 130 dC (Becatti, 1961, 132, número 263, làmina LXVII). De la segona meitat del segle II documentem a la Gàl·lia els exemplars de Lyon, de disseny linial o de trena, amb florons propis de la zona i elements figurats (RGMG II, 1, 42-43, número 45, làmina XXIV), i de Vienne, dins de casetó (Lancha, 1977, 113, figura 58). A la mateixa cronologia pertany un mosaic de Mérida de tractament lineal (CMRE II, número 56, làmines 87 b i 88 a). A Écija, l'esquema de quatre quadrats angulars, amb un de central o sense, envoltats per meandres de doble T, es repeteix en diverses ocasions, amb dates compreses entre els segles II i III (CMRE XIV, números 7, 26, 34, 42 i 71).

La trama és poc coneguda a Orient, on predomina la dels meandres clàssics amb esvàstiques i quadrats (Levi, 1947, 226, làmina LIII, b). Al baix imperi s'empra en *villae* hispàniques del SE (Mondelo, 1985, 110-111, 115-116, 125-127, 135; figures 4, 8, 11). No tenim, o no hem sabut trobar, cap exemplar de trama ortogonal de meandres de doble T que ho faci en versió plàstica o en relleu. Una situació ben diferent ens trobem si estudiem el model tradicional (DM 42, c), ben conegut des de l'hel·lenisme, i que veiem reproduït al centre del nostre triclini, actuant de vora. La plasmació plàstica o tridimensional del meandre d'esvàstiques i quadrats deriva de la pintura grecohel·lenística.⁹ En època imperial el meandre se simplifica, amb un traçat lineal, però malgrat això, i que són pocs els testimonis, persisteix el tractament isomètric o en perspectiva, que supera els temps tardo-antics.

Dels pocs exemples alt-imperials ressaltem el mosaic d'Anaploga, a Corint, datat, no sense discussió, a finals del segle I dC. Tres panels decorats amb escena nilòtica, en què els ocells i els fruits estan

⁹ Els primers exemples en mosaic d'una composició lineal plàstica d'aquest tipus els veiem a Morgantina, Sicília, a la segona meitat del segle III aC; a Pèrgam i, sobretot, a Delos, que conjuntament amb Alexandria (segles II i I aC) han fornint un ampli mostrari (Bruneau, 1972; Daszewski, 1985, 118-120, números 17, 18, 38 i 40; Dunbabin, 1999, 210; Guimier-Sorbets, 1983). Per als diversos exemples de finals de la República i primers temps de l'Imperi, vegeu Dunbabin (1994, 30 s.) i Werner (1994); referències segons Werner 1998, *vid. Infra*.

enquadrats per meandre plàstic i altres orles (Grobel Miller, 1972; Dunbabin, 1999, 210, figura 222). Encara a Grècia, el motiu en qüestió ocupa el centre d'un pseudoemblema, al mosaic de Skala, a la vil·la romana de Kephallenia, de finals del segle II o inicis segle III (Hellenkemper, 1986, 276, figura 19). Altres paral·lels són a Itàlia: el gran mosaic octogonal de les termes d'Otricoli (Parlasca, 1975, 363-369; Werner, 1998, 158, nota 129), datat per Werner al segon quart del segle III; la vil·la de Baccano, que s'alterna amb lacunars, al voltant dels *emblemata* de les Muses, d'època severiana. En un mosaic de Pula el meandre plàstic serveix tant com d'orla d'enquadrament com de motiu ornamental oblic (Buzov, 2005, 683-693).

La llista es pot allargar amb els exemplars més tardans de Salzburg, Dougga (mitjan segle III), grans termes d'Aquileia (segle IV), Antioquia (Levi, 1947, 282, làmina CXI), i *villae* sicilianes de Piazza Armerina i del Tellaro, entre d'altres de Portugal.¹⁰ A Tarragona, el mateix tipus de meandre, amb esvàstiques i quadrats dels Munts, emmarca el conegut mosaic de la Medusa (Navarro 1980, número 41, datat inicialment de l'època severiana). Aquest element, associat amb molts d'altres de les orles decoratives, permet interpretar el treball del mateix equip de mosaïstes, de filiació oriental.

El motiu de llacera de tres vuits, que veiem al centre dels tapissos simètrics de la T, està, per ara, poc testimoniats com a element decoratiu. Tot i que l'origen ha de ser italià, els paral·lels ens porten a l'Orient, en concret a Xipre, Zeugma, a finals del segle II i inicis del segle III (Casa dels Peixos, habitació P8, Abadie-Reynal, 2002, 763, figura 16), i a Antioquia, en època severiana (House of Drinking Contest, Levi, 1947, làmina XXX, a). Com a composició de superfície va gaudir de més difusió, com ho palesen els mosaics del nord d'Àfrica, del segle III al segle IV (Timgad, Constantine, Susa, Acholla i Cirene), i el britànic tardo-romà de Keynsham. Entre els segles IV i V consta a la villa de Gran Via-Can Ferrerons, Premià de Mar, Barcelona (Bosch *et alii*, 2005, figura 3). Els cercles secants quadripètals, que voregen els tapisos simètrics de la T, tenen una llarga història, plasmada tant en la decoració de sostres com en relleus de pedra, que poden arribar fins l'antiguitat tardana. Cobren tant llindars i camps secundaris com camps sencers, o sanefes, del tipus que estudiem aquí. Els primers testimonis, en blanc i negre, es troben a Pompeia al segle II aC.

Durant el segle II el seu ús està plenament consolidat, com ho manifesten els paviments d'Itàlia, Sicília, Gàl·lia, Hispània (especialment la Bètica), nord d'Àfrica i altres províncies més orientals (Navarro, 1980). A Grècia, i a tot l'antic món hel·lenístic, és un dels esquemes preferits.¹¹ A Tarragona, ciutat, se'n comprova tant la versió bicroma com la de color (entre d'altres, respectivament, Navarro, 1980, 100-104, números 13 i 361, número 105; i a les termes del Port, en un petit mosaic del segle III (García, 2004, 110-116). El disseny pot variar i afecta tant els pètals com l'interior del quadrat còncau. Aquest últim pot estar decorat per tota mena d'ornaments, incloses les creuetes o rosetes crucifomes que analitzarem a continuació.

Les creuetes del triclini són idèntiques a les del mosaic de la Medusa de Tarragona, en una de les orles circumdants (Navarro, 1980, 188-189, número 41), així com a les que decoren els cercles quadripètals que envolten el pseudoemblema musiu de les Tres Gràcies de Barcelona (Barral, 1978, 44-45, número 8, làmines XV, XVII), si bé datat estilísticament de finals segle III i inicis del segle IV. Una creu exactament igual apareix a Èfesos, també al segle IV (Werner 1977). Altres variants, incloses les de la banda marginal del triclini, dretes i en negre, decoren les bandes marginals dels àmbits **6.7** i **6.17** dels banys meridionals dels Munts. A Mérida ocupen igualment els marges, en disposició diagonal (CMRE I, número 1, làmina I, Solar de los Blanes; número 38, làmina 71, Casa de l'Amfiteatre, datats al segle III).

Els precedents més senzills ja s'empraven a Pompeia dins del 3r i 4t estil (entre d'altres, PPM II,1, Ins. 10,4, 363, figura 198). Durant l'Imperi, versions de daus i de tesselles es constaten en llocs com Aquileia,

¹⁰ Es pot completar la llista a Vargas (2012, 115-136).

¹¹ Waywell 1979, 306-307, 295, número 7, làmina 46, figura 7, primera meitat del segle II; 297, número 17, làmina 47, figura 16, d'Adrià-antonins; 297, número 19; 298, número 21, fi del segle I i inicis del segle II; els tres últims de Corint. A Antioquia es constata reiteradament a partir del segle I dC (Levi, 1947, 374-379 s.; 374, làmines II, b i c; 379, IX, a; XXVIII, b; XCIII, b i d; XCIV, a; XCV, a; XCVII, a i f; XCIX, a, c i d; CXXXII, a).

a l'últim quart del segle I dC (Donderer, 1986, 26, número 19, làmina 7,3). A la Gàl·lia es mostren tant dretes com en diagonal, omplint cercles secants, hexàgons, losanges i bandes marginals.¹² A Germània, a inicis del segle III (Parlasca, 1959, làmina 84,1). El motiu té una notable acceptació a la part oriental de l'Imperi, durant els segles II i inicis del segle III. A Grècia es veu tant a dins de quadrats sobre la punta com a losanges (Hellenkemper, 1986, 258, figura 6, Isthmia; 267-268, figura 12, a Kastelli Kisamou, Creta; 271-272, figura 15, Mosaic House, Corint). A propòsit de les que ornem les losanges del mosaic d'Isthmia, Packard (1980, 339-340) testimonia paral·lels a Corint, Chalcis, Eleusis, Kladeos. En aquest últim cas, el nucli central del motiu sembla un pas intermediari del plasmal al triclini dels Munts (Kankeleit, 1994, número 122, làmina 69).

Un altre exemple el trobem a Samos (*Idem*, número 182, làmines 94-95), dins de quadrat esgrauat sobre la punta, i en versió més senzilla a la banda marginal. A Pèrgam, en un mosaic sota l'Àgora, del segle II (Salzmann, 1991, 443-445, figura 13), i sobretot als mosaics d'Antioquia (Levi, 1947, 375-388, 401-405 s.), bé com a rengleres i *semis* a les bandes marginals, on estan disposades en aspa, bé decorant el quadrat còncau dels cercles secants, en aquest cas dretes.¹³ A Zeugma, es troben tant en versió petita, rodejant exteriorment el paviment, a mode de *semis*, en M17 i M24, com en una sola renglera M2, M4 i M25; i en versió més gran, pel que fa als braços, en M13 i M26, a part d'altres variants (Dunbabin, 2013, 149).

L'origen del tema de muralla amb torres que envolta el laberint, en *opus tessellatum*, remunta a l'època hel·lenística, representat per una alineació de torres i merlons, en silueta monocroma (Daszewski, 1977). Els paviments de Delos, Pèrgam, Alexandria i Arsameia en són una mostra perfecta. Tot i que aquest model es mantindrà esporàdicament en època romana (mosaic d'Itàlica, del segle II, entre altres exemples), serà reinterpretat amb caràcter propi pels mosaïstes romans i constituirà un element d'èxit dins el seu repertori ornamental. La recreació romana, en blanc i negre, que reitera la funció de vora exterior, ara ho farà, preferentment, al servei del tema del laberint, tot i que també podrà rodejar altres trames compositives, alienes a aquesta relació, com la d'un mosaic tarragoní, de temps antonins (Berges, Navarro, 1974; Barral, Navarro, 1975, 503-522; Navarro, 1980, 97, número 13).

Després de la catalogació i l'estudi efectuat per Daszewski (1977) dels mosaics romans, amb tema de Teseu-Minotaure-Laberint i muralla, la xifra avui suma més d'una setantena d'exemplars que s'estenen des de Conímbriga (Portugal) fins a Philippi (Grècia). A partir d'Itàlia, es reparteixen per totes les províncies occidentals (Gàl·lia, Britannia, Hispània (Barral, Navarro, 1975; San Nicolas, 2004; Lancha, 2005; Torrecilla, 2008), Istria i nord-africanes de l'Imperi, aquelles en què la romanització va penetrar més profundament (Lancha, 2005). La cronologia abasta del segle I aC al segle IV, amb un destacat *floruit* durant els segles II i III. La versió romana, concebuda en forma arquitectònica, no respon a un únic model. Es caracteritza per un mur isodòmic, que es conjuga amb portes al centre dels costats, i torres obliqües, als angles del meandre. Pel damunt sobresurten merlons en T, però aquests elements no sempre apareixen junts. Les interpretacions que coneixem poden anar de l'esquematisme més bàsic, que arriba al grafisme, a la reproducció més o menys realista de les torres i dels seus paraments (Daszewski, 1977, 61-62), un reflex probable dels usos contemporanis en l'arquitectura militar (Blake, 1936, 106; Gonzenbach, 1961, 183).

Precisament el mosaic dels Munts, inclòs en el treball de Daszewski, que ell data dins el segle II, pertany a la versió més realista. El disseny dels alçats de les torres cilíndriques, angulars, així com de les cobertes còniques, que ofereixen perspectiva, amb una ogiva sota teulada, guarda molta similitud amb els mosaics suïssos de Cormerod i, sobretot, d'Orbe, plasmal en tricromia (negre, blanc i groc).¹⁴ La semblança es produeix igualment en el de Pula, considerat tardoantoní, que tot i que ofereix una

¹² Saint Romain-en Gal, RGMG III/2, 231-232, número 373, làmina CXXVII, últim quart del segle II; 282-283, número 397, làmines CLLXII- CLLXIII, d'inicis del segle III; Vienne, RGMG III/2, 104, número 305, làmina XXXXVIII, segons l'estil datat entre 150-200 dC; *Ibidem*, 89, número 281, làmina XXXIII, entre 175-220 dC.

¹³ Entre Adrià i antonins, severs i temps posteriors (Levi, 1947, làmines XLV, d; XCIV, b; XCV, b. Làmines. XCIX, d; C, a; CI, b; CIII, b; XLV, d i XLVIII, a; CIV, c).

¹⁴ Gonzenbach, 1961, 96, número 34, làmines 34-35, número 95, làmines 59-59; Daszewski, 1974, 109-119, làmina 27 i 30; Daszewski, 1977, làmina 31-32, làmina 25, a-c; segons Cl. A. Paratte, CMGR IX/1, 218, després del 170 dC.

versió més complexa, ja que en segon terme hi ha representats altres edificis, ho fa en tricromia, com en el nostre cas, i, a més, coparticipa amb altres paviments de característiques comunes als mosaics dels Munts, pel que fa a composicions i elements decoratius, que denoten el treball d'un taller sirià (Buzov, 2005, 2, 683-693). Dels molts altres paral·lels que podríem aportar aquí, en sentit genèric, no podem oblidar que a Tarragona, si deixem el mosaic en blanc i negre esmentat abans, existeix un altre petit exemplar procedent de les termes públiques, datat al segle III, plasmat en colors càlids al voltant del laberint (Garcia, 2004, 110-116).

El punt focal més important del mosaic del triclini és, sens dubte, el tapís amb la imatge de la muralla que envolta el laberint. Tots dos temes han merescut gran atenció per part dels estudiosos a l'hora d'interpretar el valor simbòlic que expressaven dins la casa. Segons H. Kern (1981, 200, aquí recollit per Lancha, 2005), la representació del laberint, en temps romans, ha esdevingut la imatge simbòlica d'una ciutat fortificada, assimilada amb la *Roma quadrata* de Ròmul, aquí evidenciada en els quatre sectors en què se subdivideix el tema. El laberint rodejat per una muralla amb torres i portes estaria associat a la idea d'un fundador, i aquí *Romulus* s'assimila a Teseu (Plutarc, *Vides paral·leles*), cosa que justificaria l'èxit que la representació va tenir entre els pintors i, sobretot, mosaïstes de l'Imperi romà. La ciutat antiga assoleix, entre altres significacions, un símbol de la vida ciutadana, política i religiosa (Lancha, 2005, 199). Per a H. Lavagne (1988, 135-147), la muralla "és la marca de l'estatus de la ciutat civilitzada i en pau, sovint el símbol de la fundació colonial, i en tot cas l'emblema de la pertinença a la *romanitas*".

Ignorem l'escena central del laberint dels Munts, de si era la imatge del combat entre Teseu i el monstre, o si només hi apareixia el Minotaure, però tenint en compte que el motiu estava al centre del triclini, enfront de l'entrada i contemplat, amb més dificultat, des dels *lecti*, no creiem que omplís un simple buit decoratiu, sinó que havia d'oferir un valor simbòlic, de caràcter profilàctic i apotropaic (Daszewski, 1977, 63), com altres motius musius de la vil·la. En aquest lloc privilegiat podia actuar, segons interpreta Daszewsky, per alguns altres casos, com un dels elements més grans de protecció de les cases i els seus habitants contra el mal d'ull i els malefics que aquest irradiava. El laberint, com a imatge convencional del món subterrani, allunyava l'amenaça de la mort (Daszewski, 1977, 95, 99).

El motiu de trenat o esparteria acostuma a omplir espais reduïts, però també més grans, de composicions complexes i, fins i tot, superfícies senceres. El seu ús és constatable del segle II al segle IV, preferentment en policromia (Rinaldi, 2007, 197). Entre els exemplars italians es poden esmentar els d'Aquileia (Donderer, 1986, làmina 28.1, segon quart del segle II), Ostia (Becatti, 1961, 87, número 143, làmina XXV, segona meitat del segle II; 170-172, número 315, làmina CII, del 150 dC), Lucrezia romana (De Franceschini, 2005, 238-239, número 82, 2, segon quart del segle II). Les àrees mediterrània, adriàtica i cisalpina el testimonien fins al segle IV. A la Gàl·lia decora els mosaics de Lyon (RGMG II, 1, número 46, làmina XXVI, segona meitat del segle II) i Vienne (RGMG III, 2, 170-172, números 315, 313, 318, entre el 150 i el 200 dC). N'hi ha altres paral·lels a Britannia (segle IV).

A Hispània, del segle II tardà són el mosaic de la Casa del Mitreo, a Mérida (CMRE I, 40, número 48, làmina 48), i el de Córdoba (CMRE III, 26, número 10, figura 8). A partir de severs es constata a les *villae* de Torre Llauder i de Pla de l'Horta (Barral, 1978, 105-106, número 106, làmina LXII, 1 i 2; Nolla, Sagrera, 1993, *op. cit.*, 151, número 4, figura 10), i en època tardo-romana en un seguit de *villae* del NE, SE i NO peninsular. Al nord d'Àfrica comença a ser molt popular entre finals del segle II i inicis del segle III. Entre d'altres, Utica (CMT I, 2, 25, número 177, làmina XLVIII), Thuburbo Majus, primera meitat del segle III (el motiu s'estèn per tot el tapís) (CMT II 1, 37-38, número 28, làmina XIV; 137, número 109, làmines LII, LXXVII; CMT II, 3, 41, número 293, làmina XXIX), Tripoli (Gürgi, al voltant d'un emblema de pescadors), Ain Zàra, actuant com a vora i com a reblliment (Aurigemma, 1960, làmina 66; làmina 55 a i b) i Sabratha.¹⁵

La doble destral o *bipennae* és un motiu rar, de caràcter profilàctic. Exemples primerencs aïllats es coneixen a Pompeia. A la Casa de Paquius Proculus o di Cispius, decorant el mosaic en què figura un batent de porta, d'època augustal (PPM, Reg. I, Ins. 7,1, 485, figura 1; 486, figures 2 i 3). A Trento, a la primera meitat del segle II, les destrals, en diagonal, ocupen el centre de dos cercles concèntrics, combinades

¹⁵ Com a estret panel que encapçala el mosaic del Triomf de Liber Pater (Aurigemma, 1960, làmina 11).

amb peltes, motiu amb què normalment s'associen (Bassi, Endrizzi, 1996, 185, figura 3). A la Gàl·lia va ser un element decoratiu múltiple, força freqüent, entre els mosaïstes de la Vall del Roine, des de mitjan segle II a l'època severiana (Navarro, 1980, 527, nota 76, a les quals s'afegiran les de Saint Romain-en-Gal i de Vienne (RGMG III-2, 252, número 387, làmina CXLII; 79-82, número 275, làmina XXVIII, a).

Els paral·lels més estrictes pel que fa a la disposició en triangle, generat per losange inscrita, els trobem a la Mediterrània oriental, on assolirà gran popularitat. A Antioquia, Levi els enregistra en quatre cases, amb cronologies compreses entre els anys 235 i 312 dC (Levi, 1947, 217, 408, làmines XLVIII a; CVII, a; 190, 402, CIII; 409, CVII e; 405, 408, CV, c). En una situació idèntica apareixen a Zeugma, en un mosaic la data del qual, per confront estilístic, s'ha situat entre el segle II tardà i mitjan segle III, però segons la de la casa (M de la Pelta) pot remuntar a temps entre flavis i Trajà (Dunbabin, 2013, 151-152. M 2). L'autora afegeix el mosaic de la Casa de Dionysos, a Nea Paphos (Xipre), amb data, recentment, fixada a finals del segle II i inicis del segle III, i el mosaic de la Casa d'Aquiles, a Palmira, de mitjan segle III. Al Líban, altres exemples, força tardans, reiteren el gust per aquesta classe de motius, segurament amb una altra significació (absis de l'església de Khalde (Chehab, 1958-1959, làmina LX; i un altre cas, làmina LXIX).

El motiu dels escaires és propi de zones cobertes o de servei. A Roma, entre els diversos indrets, el veiem al Ponte de Cal·ligula, als últims anys de Domicià, en diferents variants, sempre en negre sobre blanc (Blake, 1930, 102, làmina 47= Morricone, 1967, 74-75, números 70-71, figures 30-31, làmina XV); durant el segle II està força ben representat als mercats de Trajà (Blake, 1936, 78-79, figures 1, 3 i 4, làmina 8), així com a Ostia (Becatti, 1961, 102, número 184, làmina XXXVI, en torn del 120; 166, número 305, làmina XXXVI, envers el 150), on el tema encarà s'emprarà cap a mitjan segle III (*Ibidem*, 176, número 325, làmina XXXVI). A Porto Torres, Sardenya, a l'edifici termal del Palazzo di Re Barbaro, del segle II (Angiolillo, 1981, 180-181, número 148, figura 40, làmina IX). Fora d'Itàlia es constata a diverses províncies: Britannia (Cunliffe, 1971b, làmina LXXIV, c), a finals del segle I dC; Germània (Parlasca, 1959, 96, làmina 14, A), del segon quart del segle II; Gàl·lia, amb diverses localitzacions, la majoria dins del segle III (RGMG I, 2, número 160, làmina X, c; RGMG II, 3, 148, número 509, 1 i 2, làmines CVII i CXI; 52, número 415, làmina XVII, 2; Lancha, 1977, figura 5).

A Hispània s'utilitza a Granollers, entre la segona meitat del segle II i la primera del segle III (Barral, 1978, 140, número 152, làmina CI, 2 i CII, 1); Puig de Cebolla, València, dins del segle II. Del mateix segle, a Mérida, on apareix en diverses ocasions a la casa del Mitreo (CMRE I, 40, número 22, làmina 46; número 23, làmina 47, A i B), i al barri Argentina de l'Alcazaba (CMRE I, 34-35, número 16, làmina 27). Altres mosaics són ja del segle III i pertanyen a la Casa del Anfiteatro, però aquí la bicromia s'altera per l'ús del color vermell (CMRE I, 41, número 27, làmina 34). A Andelos (Navarra) revesteix la U d'un triclini que emmarca el tema del Triomf de Dionís, de cronologia què fluctua entre finals del segle I dC i començaments del segle III (Mezquíriz, 1986, 237-249; Uribe, 2009, 174, figura 4).

M5. Mosaic de l'escut de triangles (3.3) (figura 6.5)

Descobert l'any 1948 i extret a l'hivern del 1967 al 1968. Correspon a una de les dues habitacions quadrades (3.3) annexes a la sala principal del triclini (figures 2.15, 2.71-2.72 i 2.76).

Dimensions: 5,5 x 5,5 m. Tessel·les: de 0,6 cm a 1 cm; predominen les de 0,8 cm. Tessel·les x dm²: 140 (ocells) i 160 (escut). Ma d'obra molt acurada, que segurament va emprar una plantilla de plom per elaborar el traçat de les peltes i altres motius.

Colors: blanc, groc-ocre, groc-nàpols, morat, rosa, terra ombra natural i negre.

Conservació: a sota d'una potent capa de cendres, restes carbonitzades i calcinades, de *tegulae*, troços decoratius de l'interior de sostres i parets, i fragments de mosaics. El foc va alterar el color natural de les tessel·les, de manera que el groc esdevingué vermell.

Anàlisi: composició centrada. Tapís quadrat, policrom, amb cercle inscrit. Dues orles concèntriques, de decoració geomètrica variada, envolten un escut de triangles. La primera orla està constituïda per una doble línia de parells tangents de peltes, adossades negres, alternativament verticals i horitzontals, amb

Figura 6.5. Mosaic M5 (àmbit 3.3); mosaic del clipeus de triangles; 1. Dibuix original d'Isidre Valentines (Sánchez, 1949); 2. Detall de l'orla exterior amb parells de peltes erguides i jacents acabades en fulles d'heura; 3. Detall de la segona orla, de sòlids en perspectiva aèria; 4. En primer terme, roleus i au que cau a l'angle triangular del cercle (R. Navarro); 5. Reproducció sobre loneta que s'exhibeix in situ sobre l'emplaçament del mosaic amb clipeus o escut de triangles (Arxiu MNAT).

fulles cordiformes, vermelles, a la punta (DM 222, d). La segona la formen tres rengleres de prismes quadrangulars, en perspectiva aèria, tangents, que formen triangles rectangles, de colors roig-grisenc i groc-ocre, en dos tons (DM 212, c). Camp quadrat, vorejat, successivament, de cinta ondejada de color, filet i triangles dentats oposats, en groc sobre negre. A dins s'inscriu un *clipeus* o escut, constituït per un cercle de triangles curvilinis, recolzats en cercles concèntrics, que creixen, proporcionalment, en diàmetre, a partir d'una roseta central (DM II 329, b). A cadascuna de les cantonades triangulars del camp es representa un ocell, en color, que cau en picat, amb les ales desplegades, seguides de tiges serpentejants.

Cronologia: mitjan o segona meitat del segle II.

Bibliografia: Sánchez, 1949a, 224, làmina II, 3; Balil, 1958, 92; Balil, 1965, 34; Berges, 1970a, 140 i 141; Navarro, 1980, 478-492, número 124; Espinosa, 1990.

Paral·lels:

Primera orla: les peltes horitzontals i verticals (DM 222 d) són una variant de pelta molt representada al llarg de la musivària romana, sense que es distingeixin gaires diferències en el disseny. En conseqüència, no és un motiu que aporti datació (Mondelo, 1985, 130-131). A la regió vesuviana no apareix abans de mitjan segle I dC, limitada a petits espais. Des de finals del segle I-inicis del segle II fins a la segona meitat dels segles IV-VI es difon àmpliament per l'àrea septentrional italiana i ocupa superfícies senceres, i en color des del segle III (Rinaldi, 2007, 164-165, 512). A províncies és present a les Gàl·lies durant el segle II; a Germània, fins a l'època tetràrquica; a Suïssa, majoritàriament, del segle III; a Britannia i a Hispània.¹⁶ Arriba a Grècia, on nodreix diverses bandes concèntriques, tapissos secundaris o esdevé un tema únic múltiple.¹⁷ La fulla cordiforme vermella que decora cada pelta és una versió simplificada de la fulla d'heura o *hedera*, un dels atributs de Dionís, que veiem a l'extrem del seu tirs. Al marge de cercar paral·lels per a aquest tipus peculiar de peltes (Kankeleit, 1994, a Eleusis/Kos, figures 46 i 47, o a Saragossa, Beltrán, 2009, mosaic de mitjan segle II), creiem que pot tenir més significació assenyalar que la fulla, com a element aïllat, carregat de sentit profilàctic, acostuma a acompanyar les trames dels *clipeus* o escuts dels mosaics itàlics i orientals, tant de Grècia com d'Egipte, usualment dins els triangles curvilinis de la composició.¹⁸

Segona orla: prismes en perspectiva. Remunten al món hel·lenístic i són constatables des del segle II aC, com a motiu arquitectònic a Pérgam, Alexandria, Delos, Malta i Pompeia. Al marge de la versió en *sectile*, en mosaic de tesselles s'adopta des de l'inici de l'Imperi romà com a forma de vora, la més apta per emmarcar tapissos ben diversos, els més nombrosos durant el baix imperi (*vd.* CMRE III, 61; Fernández-Galiano, 1984a, 222, 225). Els prismes poden cobrir, a més, llindars, petits requadres o multiplicar-se en rengleres de superfícies més grans, especialment a partir segle III. Sense abundar, el seu rastre el podem seguir per la Mediterrània des d'Itàlia, passant per la Gàl·lia.¹⁹ Omplen petits espais en mosaics de Germània, el nord d'Àfrica, fins a Grècia.²⁰ En versió múltiple, la més propera als Munts, es dona al petit edícul de l'Insula de Giasone Magno, a Cirene, datat del segle III (Mingazzini, 1966). A Antioquia els prismes mostren una gran versatilitat espacial, amb cronologies que van del segle II al segle IV, i un especial predomini en els segles II i III (Levi, 1947, 375-376).

¹⁶ Des d'Itàlica, segle II, a Bàrcino, primera meitat del segle III, passant per Elx, segle IV; CMRE V, 47; Mondelo, 1985, amb bona representació en vil·les baix-imperials; Navarro, 1980, 484), al nord d'Àfrica, de finals del segle II als segles IV/V. Relació antiga de paral·lels (Navarro, 1980, 491, nota 43).

¹⁷ Corint; termes de Kladeos a Olímpia, entre final d'Adrià i inici d'antonins (Hellenkemper, 1986, 262-263, figura 9); Kourion, Xipre, al voltant del mosaic del Rapte de Ganimedes, l'àpex rematat en triangle (Koushina, 2005, 191-194, esp. 193, figura 3) i a Antioquia (Levi, 1947, làmina XLII, a).

¹⁸ Un de Cividale té al centre una pelta rematada en heura, i a les enxutes la pelta s'allarga en tiges i acaben en heures (Luzón, 1988, figures 13 i 28). *Vd.* mosaic del Pireu, amb cap de Dionís al centre; Argos, heures i peltes aunades, figures 5 i 8 (Parlasca, 1975, 366, làmina CLXXV, 3; 365-366, làmina H).

¹⁹ A Saint-Paul-Trois-Châteaux, una bona part dels motius geomètrics són de filiació oriental (RGMG, III-1, 99, número 107, làmina XXXVIII, 6 i 7, segle IV?), una situació similar succeeix a la Vil·la de Loupian, mosaic C, de la primera meitat del segle V (Lavagne, 1977, 70, 74 s. figura 18).

²⁰ Atenes, Odeó/Stoa d'Herodes Àtic, segona meitat del segle II (Waywell, 1979, 295, figura 8, làmina 46); Salònica (De Matteis, 2004, 67-79, làmina XV, 2); Eleusis Vila (Hellenkemper, 1986, 264-265, figura 10) i Pérgam, a Àsia (Pernice, 1938, làmina 6, 2; Casa d'Attalos, 440, figura 10, Salzmann, 1991).

Els millors paral·lels els trobem al fragment de la House of Iphigenia (habitació 5, nivell inferior, del període entre Adrià i antonins); al petit tapís de la House of the Evil Eye, d'inicis del segle II; en un mosaic a la dreta de la Rom of West Complex; i, sobretot, al mosaic dels ocells i cràter de Daphne, exposat al Museu del Louvre, d'època antonina o començaments de severians (Levi, 1947, 376, 383; 375, làmina XCIII, c; 386, làmina XV, a Baratte, 1978, 126-128, figures 135-136). A Bishapur (Iran), després de l'any 260 (Palace of Sapor, Harpist; Dunbabin, 1999, 174, figura 186). A Hispània, els sòlids tessellats, no cubs, en perspectiva aèria només els hem sabut documentar a la ja esmentada Vil·la de Torre Llauder (Mataró), de temps severians, omplint, en sentit creixent, els cercles concèntrics d'un *clipeus*, en substitució dels tradicionals triangles curvilinis (Barral, 1978, 106, número 107, làmines LXIV-LXV), així com a la Vil·la de Buñuel (Martos, Jaén), ja del segle IV; a la mateixa població de Martos hi ha una variant de cubs del segle III, molt pròxima al model dels prismes analitzats (CMRE III, 63-64, número 43, làmina 52; 61-63, número 40, làmina 49). Per ara, sembla que tingueren més èxit en la Bètica les rengleres de cubs que pròpiament les de prismes, tot i que hi també són: es pot comprovar al corpus español de mosaics, dedicat a Écija, datats majoritàriament a la segona meitat del segle II (CMRE XIV, 67, números 8, 26, 37 i 40).

L'escut de triangles curvilinis, també anomenat *clipeus*, és una variant romana del conegut *gorgoneion* hel·lenístic, format per escates al voltant del cap de gorgona. Com a composició musiva, testimoniada des d'època d'August, té un notable èxit durant el segle II. És una de les més reproduïdes d'un cap a l'altre de l'Imperi, amb una preferència particular pel blanc i negre a l'Occident, i per la policromia a l'Orient (Luzón, 1988, 230-231). Luzón (1988), en estudiar les proporcions i el nombre de triangles i cercles concèntrics, reunia una primera llista de 32 exemplars, que provenien d'Itàlia, Hispània, les Gàl·lies, Germània, Grècia i altres llocs com Bèrgama o Panònia. Panagiotopoulou (1994) tractava novament els de Grècia i l'àrea il·lírica, zona, la primera, on la trama va ser molt popular, en versió policroma, tant a la península com a les illes de l'Egeu, durant els segles II i III, i va perdurar fins a l'antiguitat tardana (Baldini, 2005, 173-189). L'elenc italià el forneix Rinaldi (2007), que traça una somera història del motiu, des de Pompeia i Roma, passant per l'àrea mediterrània i Cisalpina, fins a arribar als exemplars de l'àrea adriàtica, estudiats abans per Donderer (1986). Se n'ha pogut documentar l'ús a Anglaterra (Tebby, 1994, 273, 288-290, figura 13; de finals del segle II) i a la Gàl·lia, formant part, especialment, de la decoració de nombroses composicions múltiples, que van de l'últim quart o terç del segle II al primer quart del segle III (Vienne, Saint Romain-en-Gal i Sainte-Colombe).

Sembla poc present al nord d'Àfrica, on no supera el final del segle III (Foucher, 1964, 55, làmina XXXVI b). A Hispània, el *clipeus* es fa rigurosament en blanc i negre, o en tricromia, però el medalló central es pot interpretar en policromia, a l'igual que els elements externs al cercle, per exemple al mosaic de la Medusa i les estacions de Carmona (Luzón, 1988, 237, figura 21=CMRE IV, 31-34, número 15, làmina 11), de finals del segle II. A Empúries, Mataró, Badalona, Vila Joiosa, Elx, Lorca, Linares, Carmona, Itàlica i Mérida, en diverses variants (Espinosa 1990, 219-253), Saragossa (Beltrán, 2009, 24, figura 12), Alcolea del Río (Neira, 1998, 223-246), i els de Póvoa de Cós (Portugal) i Niebla (Huelva) (Dos Santos, 2005, 20-21= Campos, Gómez, 2008; Vargas, 2015, 585-595). Tot i que el nombre de mosaics decorats amb aquesta trama ha crescut molt, i la major part són en blanc i negre, ens fixarem en els orientals, ja que alguns s'han tractat amb total policromia, en dates primerenques del segle II, no sempre acceptades, ja que és a partir del segle III quan la variant en color s'imposa.²¹

Pel que fa als mosaics grecs, Waywell (1979, números 6-9, 17, 22, 24, 35, 36, 42 i 43) reunia en el seu catàleg onze exemplars dels dos tipus de *clipeus*. En destaquem el model de triangles, pel seu tractament colorístic i context decoratiu, relacionable amb els paviments dels Munts, el mosaic D de la Roman Villa, de Corint (Weinberg, 1960, 21, figura 15, 1= Luzón, 1988, 217, figura 6). Al centre hi figura el cap de Dionís, emmarcat per postes a les quals segueixen orles diverses, totes presents als Munts, entre les quals hi ha una línia de diamants pels quatre costats i peltes jacents i dretes a una banda i cercles quadripètals a l'altra; als espais triangulars curvilinis hi figuren cràters. Aquest mosaic, juntament amb els d'altres habitacions de la vil·la coríntia, s'ha datat de mitjan segle II o segona meitat del segle II.

²¹ Mosaic de Saravia (Kiss, 1973, 28 i 56, número 24, làmina XIII). El germànic de Tacherting (Parlasca, 1959, 106, número 2, làmina 14, 5) o el suís de Le Châtelard (Gonzenbach, 1961, 89, número 41, làmina 26, 1).

El de l'Areòpag d'Atenes s'ha situat a la primera meitat del segle II (Waywell, 1979, 218, 233 i 295, làmina 46, figura 7), té cràters i papagai a les cantonades triangulars i trena de tres cordes i cercles secants als dos costats; el del Pireu, amb cap de medusa i una fulla d'heura gran a cada triangle (*Ibidem*, 218, figura 5), del segle II. El de la Vila d'Argos, rodejat de postes, trenat i trianglets dentats (Luzón, 1988, 218 i 233, figura 8), segons Waywell 1979, 295, anava acompanyat d'un altre escut, en aquesta ocasió de quadrats, que pertany al segle IV. Fora de Grècia, a Alexandria, destaca el mosaic de Kom el-Dick, de mitjan segle II (Parlasca, 1975, 366, figura 27).

L'escut de triangles, quan es contemplava directament a terra, a banda de l'efecte causat, si n'hi havia, del cap i els ulls encegadoros de Medusa, si a més es feia en color, era de moviment, vertigen i turbulència, capaç de crear lectures diverses, entre saber distingir les ogives o pétals d'una flor oberta o sentir-se atret pel caràcter distorsionador dels cercles centrals (Luzón, 1988; Hellenkemper, 1990, 423-430; Bar-Shay, 2005, 833-846). El *clipeus* antioquí de la House of the Red Pavement tradueix una d'aquestes possibles lectures, on es van sobreimpressionar un seguit de quadrifolis concèntrics foscos per damunt dels triangles curvilínics clars (habitació 5, Levi, 1947, 384-385, làmina XIV, a). Com veurem després, en valorar el *clipeus* d'escates, de l'habitació immediata dels Munts, és tradicional que també el de triangles curvilínics envolti el cap de Medusa. Però en substitució d'aquesta, també hi poden figurar una roseta del tipus clàssic o hel·lenístic,²² com la dels Munts, o motius dionisiacs, entre els quals hi ha els caps de Dionís i de Silè o fulles d'heura. L'ocell que decora l'espai triangular del *clipeus*, com un au en caiguda lliure, recorda el que orna, en tècnica de *pebble/zip mosaic*, el triangle curvilínic d'un mosaic del Pergamon Museum, probablement de mitjan segle III aC (Dunbabin, 1999, figura 17).

Altres confronts similars els trobem en compendis en què figuren més ocells, per exemple a Pompeia, en quadrets pintats de la casa dei cubiculi floreali o del Fruttreto (PPM II, I, Ins. 9.5, 18, figura 28; 35, figura 47), o en un emblema musiu de Campània, representat amb una sirena i un amoret; segons l'estil de la primera meitat del segle I aC. I, finalment, en un mosaic de Rabat (Malta) (Tammisto, 1997, 31-34) (*Ibidem*, 31, 34, làmina 9, figura MF3), de començaments del segle II, en què veiem un noi acompanyat d'ocells. Tammisto assenyalava que aquestes representacions d'ocells, al marge del caràcter individualitzador de l'escena mitològica que acompanyen, tradueixen en la seva factura el caràcter pictòric pròpi dels mosaics hel·lenístics que tan fidelment reflectirà la pintura Romano-Campaniana (Tammisto, 1997, 32).²³

M6. Mosaic de l'escut d'escates (3.4) (figura 6.6)

Trobat a l'àmbit 3.4 en les mateixes circumstàncies, situació estratigràfica i extracció del mosaic anterior, amb el que coincideix en cota i es relaciona, axialment, pel costat sud (figures 2.15, 2.71, 2.72 i 2.77).

Dimensions generals: 5,17 x 5 m. Tessel·les de 0,5 a 1 cm, predominen les de 0,7 cm; tessel·les x dm²: 197 (cràter).

Colors: blanc-groguenc, groc ocre, crom fosc, àmplia gamma de roses i vermells, així com de blaus i verds, aquests últims en pasta vítria.

Conservació: fragmentat.

Anàlisi: alineació de creuetes sobre la punta negres, a la banda d'enllaç, només interrompudes al llindar de la porta. Aquest està determinat per un requadre rectangular negre que acull un tirs bàquic o brot de perfil cordat verd amb fulles cordiformes, o d'heura, als extrems; amb estilitzacions vegetals, en roig i verd, a una banda i l'altra del centre. Tapís quadrangular policrom amb composició centrada. L'orla exterior està constituïda per una quadrícula de dues línies de quadrats dentats sobre la punta, tangents, en oposició de colors (DM 15, g), aquí en blanc i groc. A les interseccions de la trama el puntejat esdevé

²² Exemples a Pompeia, Cividale, Aquileia, Trieste, Ostia, Saràvia, Atenes, Saragossa, etc. (Navarro, 1980, 480, 485-486).

²³ Per a Delos (Bruneau, 1972, 77) i per a Egipte (Daszewski, 2005, 1143-1152), a propòsit del tema d'ocells plasmats a Alexandria tant en mosaics de paviment com en emblemes.

Figura 6.6. Mosaic M6 (àmbit 3.4), mosaic del clipeus d'escates; 1. Dibuix de R. Navarro, segons original d'Isidre Valentines. 2. Detall de l'orla del quadriculat en oposició de colors, en pasta vitria; 3. Detall dels coloms i el cràter que ocupen el triangle curvilini (R. Navarro); 4. Detall de les escates del clipeus i de les postes afrontades de la vora (Arxiu MNAT).

dentell (4 tesselles). A dins dels quadrats se n'inscriu un altre sobre la punta, format per quatre triangles dentats, al voltant d'un diamant. Els colors negre i verd, blau i roig juguen en la seqüència gradual d'aquests motius inscrits, i produeixen tot l'efecte d'una catifa oriental, de gran contrast. Al voltant del camp recorren, entre rivets negre i blanc, una doble renglera de postes negres oposades. El camp quadrat (2,65 m) du un cercle inscrit. A més de filets (de colors blanc, roig i negre), el tapís circular està vorejat per una falsa cadeneta interrompuda (o *guilochis*), en policromia, sobre fons negre. A dins es desenvolupa un escut d'escates biconvexes i bipartides, en verd/blau, vermelló i altres colors (DM II 332, b). Se'n desconeix el motiu central, per trencament o espoli antic, però tant podria ser de caràcter bàquic, atesa la presència dels cràters a les cantonades i el tirs al llindar, com el cap d'una gorgona, la relació més habitual des de l'origen.

Als triangles de les cantonades s'ubiquen dos coloms, de perfil, que recolzen simètricament una de les potes en el llavi d'un *kantharos* o cràter. Els ocells espicossen de les fruites i tiges que sobresurten de la vora del vas, de coll cilíndric i peu pedestal. Els *kantharoi* o cràters, de dos tipus diferents, s'alternen en els angles triangulars del mosaic. Un té panxa acanalada, amb nanses que s'originen pel damunt d'aquesta. L'altre, mancat de la part superior, deixa veure un cos llis, cònic, i nanses en S, que sobresurten de la boca. En tots dos casos s'ha volgut expressar l'efecte pictòric i el clarobscur, amb tesselles blaves, blau cel, de pasta vítria, sense que tampoc falti un intent de perspectiva en la forma ogival de la boca.

Cronologia: mitjan segle II o segona meitat d'aquest.

Bibliografia: Sánchez, 1949a, 224, làmina II,3; Berges, 1970a, 140 i 141; Navarro, 1980, 493-502, número 125.

Paral·lels: les orles concèntriques o bandes d'enquadrament, al voltant del medalló o tapís central, que documentem especialment en aquest M6 i en el M5 de la vil·la, constitueixen una característica dels mosaics hel·lenístics, que primer es feren en tècnica del *pebble mosaic*, o palets de riu, i després en *opus tessellatum*. El nombre de bandes perimètriques, que podia ser copiós, es regularitza al voltant de cinc en ciutats com Alexandria, Masada, Pèrgam, Lycosura, Malta, Delos o Pompeia (Balty, 1981, 354). Malgrat que en època romana es difonen nous estils, en què imperarà el mosaic en blanc i negre, amb estructures musives que es multipliquen o descentren, i el tema figurat es pot estendre a tota la superfície, es produeix també una compartimentació del panel, tant a Grècia com a Egipte, així com una successió de bandes concèntriques que rodegen el tema central (Bruneau, 1972, 328-329; Kankeleit, 1994, 242 s.). Les composicions centrades foren les que millor ressaltaren, enmig de tantes orles, amb motius que tradueixen plasticitat i il·lusionisme. La pintura pompeiana es farà ressò d'aquesta multiplicat de sanefes concèntriques, entre els motius de les quals meandres i postes foren força constants. Unes postes que, tot i que es reproduïen en mosaics romans de tota la Mediterrània que va ser grega, responen a interpretacions ben diverses. Significativament, les del M6, altafullenc, troben parangó exacte entre els mosaics d'Antioquia, de manera que constitueixen un dels trets específics de la seva llarga història musiva. El mateix s'observa a Zeugma i Apamea, entre altres indrets orientals. Ens referim al perfil de la volta i a l'acabat intern en bisell.²⁴

El Tirso en llindar, atribut dionisiac de caràcter apotropaic, està present en el sostre d'estuc pintat de l'àmbit 2.6 de la vil·la. Tot i que està testimoniada a Pompeia, en la seva última època (dins del triclini de la Casa dell'Efebo o di P. Cornelius Tages (PPM, I, Reg. I, parte prima, Ins. 7, 11, 670-671, foto 89-90; es tracta d'un doble tirs en creu, dins de cercle), és especialment característic, com a llindar, dels mosaics nord-africans de diverses ciutats, com Hippona, Cherchel i Bulla Regia, amb cronologies compreses entre finals del segle II i el segle IV.²⁵ A Thuburbo Majus es documenta a la primera meitat del segle III (CMT II, 1, 12 i 14: 65-66, número 51 B, làmina XXVI; 124-125, número 98 A-C i 99, làmina XLVIII; Ben Abed, 2001, 201-208, esp. 202 i 211, figura 5; Anex B, número 110 i 111 A i B, làmina CIII; M D, 121, número 94, làmina XLV). A Acholla també s'aprecia com a llindar, i en creu, a Thysdrus (Yacoub, 1993, 137, figura 103) i a Lemta, en un mosaic de finals del segle III (146, figura

²⁴ Vegeu el tema de les orles concèntriques i els seus elements a l'apartat conclusiu.

²⁵ *Vd.*: Angiolillo (1981), 49, amb les cites de Marec, Lassus i Hanoune.

115). El motiu és més freqüent en compartiments dins del camp musiu, com veiem a Creta, Knossos, a l'Apollinaris Mosaic, signat per Apollinaris Epoieï, segurament mosaïsta grec, amb una data que no pot superar la primera meitat del segle II (Sweetman, 2001, 260, làmina VIII). Entre els mosaïcs hispànics tenim una representació en forma de llindar a Puig de Cebolla, que segons el context d'altres mosaïcs de la casa s'ha situat dins el segle II (Puig i Cadafalch, 1934, figura 494 = Balil, 1970, 10, M V, figura 2, làmina II).

El tema del quadriculat oblic, o en diagonal, definit per línies de tesselles tangents sobre la punta, o de dentells de quatre tesselles, apareix en la versió més senzilla a Itàlia i s'utilitza profusament al nord d'Àfrica. A Thuburbo Majus es manifesta en sis models diferents, segons el tractament de les diagonals, que van des de la primera meitat del segle III fins a finals del segle V i inicis del segle VI (CMT II, 4, 176, làmines 124 a-f). Però en la seva combinació amb altres motius de reblliment, que ens afecten, i sobretot el tractament clarobscur, serà força característic de les províncies orientals, en les quals assoleix una gran popularitat des del segle II i fins al segle VI. Documentat a llocs com Grècia, Mitilene, Xipre, Turquia, Síria, Líban, Jordània i Israel, i en què Antioquia és la ciutat que, per ara, en prova millor el seu ús variat i perllongat (Levi, 1947, 373 s.; Farioli, 1975, 201 i 202; Navarro, 1980, 324 i 325; 327). Levi distingia l'època severiana com la de més èxit i varietat en el seu tractament. Igualment, a Antioquia es troba parangó precís per a la decoració interna del quadriculat, amb quatre triangles. Així, es distingeix, a la House of Dionysos and Ariadna, en una banda que envolta el corredor de Perseu i Andròmeda, entre finals del segle II i inicis del segle III i en altres casos de datació més tardana (Levi, 1947, 150, figura 58; 201, 204, figura 77, làmines XLV, c i XLVI, b; CVIII, d).

Entre els mosaïcs policroms documentats, en la missió de salvament, a Zeugma, antiga Seleucia, alguns dels excavats el 2000 reiteren l'ús del quadriculat com a orla i com a decoració principal (Dunbabin, 2013, 149, 151, 157). Una variant del tema el podem observar al MNAT, en un fragment musiu de Tarragona, sense procedència, que aquí també figura com a orla (Navarro, 1980, 321-323, número 83). A banda de la reiteració del tema a l'Orient, és important tenir en compte un ric precedent a Vil·la Adriana. Es tracta d'un tapís constituït per un quadriculat oblic, dentat, de tesselles minúscules, que tot i que no segueix la fórmula dels Munts, produeix el mateix efecte de catifa multicolor. Decora un dels dos àmbits, en exedra, anteriors al vestíbul de Piazza d'Oro (De Franceschini, 1991, 148-149, làmina 18,2 amb tota la bibliografia anterior).

Cadeneta falsa o *guilochis* interromput. Prové de l'ornamentació arquitectònica, on va ser un motiu molt comú en el període arcaic grec. Igualment, des d'època hel·lenística,²⁶ la pintura i el relleu en terracuita el varen emprar, així com els mosaïcs de paviment (Ovadia, 1980, 116-117). A l'època romana correspon el mosaïc de les màsques (Pèrgam, Edifici Z), entre un seguit d'orles diverses concèntriques, de la segona meitat del segle II (Salzmann, 1991, 449-451, figura 18). A Britannia, Verulamium, segle II (CMGR V, 185, figura 9). A la Gàl·lia i Germània entre la primera meitat i mitjan segle III. Aquest motiu es repeteix, com a vora, al mosaïc de l'àmbit 6.5 dels banys meridionals dels Munts i, a Tarragona, al voltant de l'emblema del mosaïc de la Medusa, i al paviment del triomf de Dionís (Navarro, 1980, número 130; números 41 i 43, respectivament). En altres llocs d'Hispania, està representat a Itàlica, segona meitat del segle II o inicis del segle III (CMRE I, 27-28, número 3, làmines 11 i 13[B]); altres no superen la segona meitat del segle II (CMRE XIII, números 12, 19, 43, 63=figures 34, 5, 106, 131); A Carmona, finals del segle II o inicis del segle III (CMRE IV, 34, número 17, làmina 13; número 19, làmina 14, segona meitat del segle II / primera meitat del segle III); Villacarrillo, mosaïc de la lloba i els bessons, segle II (CMRE III, 72-73, número 52, làmina 60); i a Mérida, Casa de l'Amfiteatre, segle III (CMRE I, 42-43, número 32, làmina 65). En època tardoantiga en proseguirà l'ús en vil·les italianes, gàl·liques i hispàniques, i a les ciutats d'Antioquia i Rodas, entre altres.

El *clipeus* d'escates, també anomenat *d'imbricacions*, s'origina en època hel·lenística a partir del *gorgoneion*, o escut format d'escates, en torn al cap de gorgona, força reproduït a més en altres manifestacions artístiques, com terracuita, joieria o relleu (Levi, 1947, 384 s.; Daszewski, 1985, 12; Panagiotopoulou, 1994, 369-370). Al MNAT trobem el millor paral·lel per al mosaïc altafullenc en el

²⁶ Alexandria (Daszewski, 1985), Delos (Bruneau, 1972) i Pompeia (Blake, 1936, làmines 14,1; 17,1; 36,1).

mosaic anomenat dels paons (Tarragona), policrom, al centre del qual són evidents encara els vestigis d'un cap de gorgona. Tots dos paviments són obra, segurament, del mateix taller (Navarro, 1980, 228-235, número 44). En sentit topogràfic i estilístic, cal relacionar aquest *clipeus* amb el de triangles de l'habitació immediata dels Munts (M5), amb la qual comunicava a la mateixa cota. Ambdós mosaics, policroms, coparticipen d'una composició centrada, rodejada d'orles diverses, i tenen els angles decorats amb aus.

Sabem que els dos tipus d'escuts poden conviure, com es comprova a la Tolemaida, a Alexandria, a Iasos, a Mérida (Casa del Anfiteatro, segle III; els *clipeus* difereixen, ja que són de rombes i de triangles rectangles; CMRE I, 42-43, número 32, làmines 63-65). A Torre Llauder, i a altres llocs, també poden variar, si bé, preval, de manera aclaparadora, en època romana, el de triangles. Les escates s'adaptaren millor a les aliniacions rectes o semicirculars, que s'arribaren a emprar fins a dates avançades del baix imperi. Amb aquest propòsit veurem que al centre del *triclinium* dels Munts hi figura el tema, dins de tapís rectangular. Per això, per relació temàtica, n'inclourem aquí l'estudi. L'escut d'escates imbricades s'origina al món hel·lenístic, com es pot comprovar a Egipte, als mosaics policroms de Thmuis, del segle II aC (Daszewski, 1985, 158-160, làmina 39; Daszewski, 2001, 267) i de Gabbari, entre el 50-30 aC.²⁷ Blake (1930, 80 i 136) considerava que la ciutat d'Alexandria era el lloc d'origen d'aquest tipus de composició, que es torna a reproduir durant els primers segles de l'Imperi romà, en diverses ocasions.

Dins la Maison du terrain du Théâtre Diana, en un *clipeus* d'escates bipartites a color, datat a la primera meitat del segle II o a mitjans d'aquest (Guimier-Sorbets, 2001, 571-572, figures 2-3). A les excavacions de Kom el-Dikka, en versió bicroma (Balmelle, 2014). Al barri del Braccheion, dins el triclini de la casa de la Medusa, de nou *clipeus* d'escates amb medusa, tots dos en policromia; segons l'excavació arqueològica, del segle II (Lauwers, 2014). Altres exemplars que reproduïen el model venen de localitats egípcies, com el del santuari de Coptos, amb floró al centre i copa agallonada al triangle curvilini, i el de Memfis, que té el medalló central decorat per un aiguador, que porta una àmfora suspesa de pèrtiga, mentre al triangle curvilini hi figura una heura i roleus vegetals (Parlasca, 1975, 366, làmina CLXXV, 3; 365-366, làmina H).

Les primeres versions del *clipeus* d'escates en blanc i negre ens porten a Itàlia, mentre la gorgona medusa, al centre, pot aparèixer en color. Així succeeix a Pompeia (PPM I, Reg I, Ins. 4,5.25, 175, figura 95); a Lucus Feroniae, vil·la dei Volusii, amb cràters, per confront adrianea; a Pescara, igualment, amb cràters als angles, segle II (Balmelle, 2014, número 1264); a la vil·la del Cimitero Flaminio, d'escates allargades amb cràters, del segle III (De Franceschini, 2005, 282-285; 17, figures 5.7 i 5.8). A la Gal·lia es localitza a Mandeure, a partir del primer quart del segle II; a Besançon (RGMG I, 3, 67-69, número 325 a-b, làmines XXXVI-XXXVIII; número 289 a i b, làmina X); a Vienne (RGMG III, 2, número 242, làmina V i VI). Així mateix, forma part dels petits compartiments de la decoració múltiple, com s'observa al mosaic de l'embriaguesa d'Hèrcules i al d'Aquiles, ambdós a Vienne, i al mosaic de les Noces d'Admet a Nîmes (Lafaye, 1909 números 174 i 198). A Mérida, de finals del segle II i inicis del segle III (CMRE I, 49, número 56, làmina 80). A Hispània es documenta el *clipeus* d'escates apuntades bipartites dins del segle IV, com l'exemplar del Museo de Zaragoza (Fernández Galiano, 1987, 48, número 77m, làmina XX). A Grècia, a diferència de l'escut de triangles, el d'escates està menys representat, amb uns primers exemplars com el mosaic d'Atenes, Banys de Zeus Olímpic, de l'època d'Adrià (Waywell, 1979, 295, número 9, figures 9-10, làmina 46) i el de l'Odeó d'Herodes Àtic, datat entre els anys 160 i 174 dC (Luzón, 1988, 216 i 232, figura 5). La resta de mosaics van del segle III al segle VI (Esparta, Rodes i Megalopolis; Panagiotopoulou, 1994, 372, figures 12; 8 i 11). A l'Àsia menor, a Iasos, a la vil·la dei Mosaici, es presenten les dues versions de *clipeus* (escates i triangles),²⁸ datats del segle II.

²⁷ Daszewski, 1985, 120 s., esp. 122, número 20, làmina 22-23, a i b, figura 6. Per a un estudi de paral·lels vegeu Daszewski, 1985, 124; Blake, 1936, 117; Parlasca, 1975, 365-366, làmina CLXXV, H.

²⁸ El d'escates a Berti, 1983, 235-246, 239 esp., figura 5.

Al nord d'Àfrica gaudeix de bona popularitat als segles II i III, sobretot a Thuburbo Majus (Ben Abed, 2001, 217, 221, 223; figura 4). A Susa, envoltant una medusa, el mosaic de la segona meitat del segle II (?) (Foucher, 1960, 122, número 57274, làmina LXVII); a Thysdrus, poc abans de ser destruïda, el 238 (Foucher, 1964, 24-25, làmina XXI); a la Cirenaica, en blanc i negre, al Palau de les Columnes de Tolemaide, poc abans d'Adrià (Pesce, 1950, 39, figura 43). Les escates bipartites en composicions ortogonals ja eren presents durant l'època hel·lenística i tindran llarga continuïtat fins més enllà del baix imperi romà. El seu ús, ben arrelat al segle II, s'estén des de l'Atlàntic fins a la Mediterrània oriental, passant per la Itàlia peninsular i insular i el nord d'Àfrica, amb nombrosos exemples, sobretot del segle III.²⁹ Les escates es poden tractar en blanc i negre i en colors contrastants. Poden revestir especialment paviments, al servei de petits panels, de trames complexes, i grans superfícies. Un cas paradigmàtic, en aquest últim sentit, és el de les termes de Caracal·la (Blake, 1940, 89, làmina 16, 4).³⁰

Aus i *kantharoi* junts constitueixen un tema freqüent en la decoració musiva, però menys que si apareixen per separat. El tema remunta a l'època hel·lenística, al famós emblema dels coloms sobre vas, del mosaïsta Sosos de Pèrgam, esmentat per Plini (*Nat. Hist.* 36, 184). Aquest tema va ser estudiat per Parlasca (1963, 256-293) i ha estat reproduït en diverses variants sobre *vermiculatum*, com els quadrets de vil·la Adriana o el de Rabat a Malta, entre d'altres (Tammisto, 1997, 73-77). A banda de les espècies d'ocells que es poden reconèixer i el simbolisme que representaven antigament, recordarem que ha estat un tema ben plasmat en la pintura romanocampaniana i que arribarà en mosaic fins a l'època tardo antiga. Abans, en traçar els paral·lels per a l'escut de triangles, esmentaven l'exemple de l'Areòpag d'Atenes, del segle II, en què en lloc de coloms, que és l'au preferida, es dibuixen papagais damunt el vas, omplint l'espai triangular resultant de cercle dins quadrat (Thompson, Wycherley, 1972, 185, [fot. a i b]). En aquesta mateixa ubicació és molt més corrent trobar-hi *kantharoi* aïllats, en silueta, especialment als mosaics bicroms del segle II. En disposició ben diferent podem distingir un vas i ocells, que decoren el centre d'un mosaic alexandrí, constituït per una quadrícula d'ocells, datat de la primera meitat i mitjan segle II (Guimier-Sorbets, 2005, 567-577, esp. 574, figura 6). També al centre, en aquest cas, d'un cercle inscrit en quadrat, es documenta en un mosaic d'Avanches (Suïssa), datat entre els anys 150 i 175 dC (Gonzenbach, 1961, 358, número 5.8, làmina 14; aquí només es tracta d'una au i no de dues). Dins del petit requadre apareixen ocells damunt de cràter en un mosaic de Saint-Romain-en-Gal, de l'últim quart del segle II (RGMG III, 2, 244-245, làmina CXXXIV). Una altra situació la podem veure en un pseudoemblema policrom, quadrangular, rodejat per rengleres de sòlids en perspectiva aèria, ja esmentat abans, en què s'ha representat un *kantharos* coronat per un papagai, dins d'una escena de *paradeïssos*, poblada de tota mena d'aus i fruites. Es tracta d'un mosaic de Daphne que s'exhibeix al Museu del Louvre, la datació del qual oscil·la entre el període d'Adrià-antonins i el dels severes (Levi, 1947, 91, làmines XV i CLXXVIII, c= *Vide supra*, Baratte, 1978, 126-128, figures 135-136).

M7. Mosaic dels tritons (sector 1?) (figura 6.7)

No té una ubicació precisa, però sembla que procedeix de la part alta de la vil·la (figures 2.15 i 2.17). Va ser lliurat al MNAT per J. García Bermejo.

Dimensions: cinc fragments de mosaic policrom, consolidats sobre nou suport: 1) 10 x 9 cm; 2) 19 x 15 cm; 3) 20 x 8-19 cm; 4) 26 x 20 cm; 5) 10,5 x 13,5 cm. Les mides dels tres primers fragments són aproximades ja que s'han calculat a partir de l'escala gràfica. Les tesselles són molt petites i les blanques de marbre. Tesselles x dm²: 170.

Colors: blanc, ocre, terra siena torrat, rosa, morat, negre, i verd i blanc verdós, de pasta vítria.

²⁹ Per a un estudi minuciós del tema vegeu CMRE VII, 34, número 9, figura 19; Mondelo, 1985, 128-130; Gozlan, 1992, 172; Rinaldi, 2007, 171-172.

³⁰ Als Munts existeix un fragment descontextualitzat que desenvolupa un camp romboidal d'escates fusiformes adjacents en oposició de colors (DM 218, c).

Conservació: fragmentari, restaurat sobre un suport nou.

Anàlisi: camp aparentment rectangular, blanc, de tesselles ben escairades, però discontinües i poc anivellades, més pròpies d'un mosaic de paret. Els fragments 4 i 5 mostren els caps de dos tritons joves, amb pinces al cap i a les orelles, que miren en direccions oposades. Al fragment més gran, que ho fa cap a l'esquerre, s'observa un *pedum* ocre, amb travesses curtes, inclinat envers una cua caudal trífida, que està seguida d'una part del cos posterior de l'ictiocentaure. La part sinusoidal de la cua és expressada en verd vitri, mentre que a la cara, de tons rosats, s'empra pasta vítria blanca per reflectir la llum del nas. Als fragments 1 i 3 es veuen, respectivament, un braç doblegat a l'esquerre portador d'un *pedum*, idèntic al que s'ha descrit abans, però inclinat cap a la dreta, i un altre braç a la dreta amb una part del cos. En sentit global, els fragments representen una escena marina, com a mínim de dos tritons joves, en posició afrontada simètrica.

Cronologia: segle II.

Bibliografia: Sánchez, 1949a, 157, 224; 1971, 11-15; 14, figura 143; Berges, 1970a, 149, làmina XI.

Paral·lels: un dels mosaics més paradigmàtics, el del triclini estival de Neptú i Amfitrite a Herculà. Per la seva solidesa, els mosaics murals, a diferència de la pintura, foren molt idonis per decorar espais a l'aire lliure i relacionats amb l'aigua (Stern, 1959; Joly, 1965, 57), un aspecte que coincideix amb els emblemes musius de paret. Malgrat l'espoli, i haver-ne de documentar a partir de forats de clau i empremtes en el morter, vil·la Adriana és un altre referent de primera magnitud pel que fa als revestiments musius parietals de l'antiguitat, amb una rica representació en materials lapidis, vitris, estucats i metàl·lics. Però pel que fa a mosaics, es constata la decoració de la volta d'un dels braços del criptopòrtic de la vil·la republicana, així com dels edificis més grans i monumentals de la vil·la imperial: biblioteques grega i llatina, Nimfeo del Cortile delle Biblioteche, Piazza d'Oro, Cupola del Canopo i Piccole terme (Marchioro, s/d).

Figura 6.7. Mosaic M7 (sector I?), fragments del mosaic dels tritons (R. Navarro).

El tema dels tritons, i altres éssers fantàstics marins, prové del món hel·lenístic. Del nimfeu de la casa dello Scheletro (Herculà) venen dos petits panels musius parietals, de tritons afrontats sobre garlanda blava, fets amb pasta vítria, sobre fons fosc. Evoquen aquell món al mateix temps que ens acosten als exemplars altafullencs, aquests estilísticament molt més senzills i sobre fons blanc (De Caro, 2001, 44, 46-47). El tema representat sobre mosaic pavimental bicrom, al servei d'ambients aquàtics, va gaudir de gran èxit al llarg de l'Imperi romà, en especial durant els segles II i primera meitat del segle III (Becatti, 1961, 310 s.; Balil, 1960, 21-74; Torres, 1990, 107-134; Neira, 2002).

A part d'Itàlia, amb exemples blanc i negres a Herculà, Ostia i altres indrets de tradició hel·lenística, diferents províncies l'adoptaren en versió majoritàriament en color. De notable popularitat al nord d'Àfrica, des d'Adrià i sobretot a finals del segle II (López, 2004, 191-197; amb llista i anàlisi iconogràfica). A Hispània assolí ben aviat una gran difusió, especialment a la Bètica (CMRE I, 32-34, número 8, làmines 20 s.; Torres, 1990; López, 2004). A Grècia el veiem a Isthmia, en un paviment, del segle II, fidel a la bicromia (Waywell, 1979, 314, làmina 48, figura 25; Packard, 1980, 326-346, esp. 330-336, làmines 97-98, 101b), mentre que en color es documenta a Corint (Waywell, 1979, 298, número 20) i a les illes gregues. A Chania, Creta, segle II (Packard, 1980, 333, làmina 101b), Lesbos, Mitilene (Neira, 1998, 223-246). A l'Àsia menor apareix a Antioquia (Levi, 1947, 100-104, número 54, làmina 16d) i a Efes. En molts d'aquests exemples els tritons estan muntats o van acompanyats de nereides, la relació més habitual, a part de la lluita amb altres animals. Des de l'inici els tritons dels mosaics italians, de siluetes negres, foren representats dins d'escenes marines ben poblades de peixos i éssers fantàstics, en formar part del *Thyasos* de Neptú, com el mosaic de les termes de Neptú a Ostia, del 139 dC (Becatti, 1961, 47-52, números 69-72, làmines CXI, CXXIV-CXXXVI). La fórmula dels tritons contraposats, com succeeix al mosaic dels Munts, apareix en el repertori italià a partir d'Adrià i començament d'antonins, amb notable acceptació. A tall d'exemple, recordem el paviment barceloní de les termes de Sant Miquel, datat de la primera meitat del segle II (Barral, 1978, 39-43, número 7, làmines XII- XIV,1), tot i que és bicrom i d'una escala ben superior.

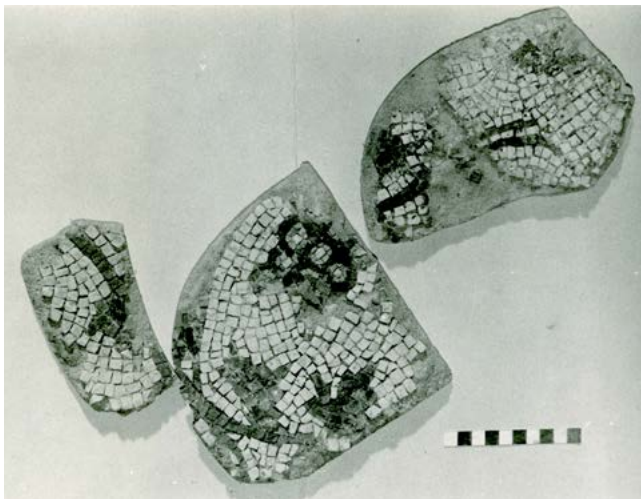

Figura 6.8. Mosaic M8 (sector 1?), fragments del Mosaic del raïm (R. Navarro).

M8. Mosaic del raïm (sector 1?) (figura 6.8)

N'ignorem la procedència i el context estratigràfic, possiblement de la part alta de la vil·la, com en el cas anterior (figures 2.15 i 2.17). Es tracta de tres fragments, localitzats a l'antic magatzem del MNAT, a prop del mosaic dels tritons i sense cap altre indicació.

Dimensions: 1) 15,2 x 8 cm; 2) 18,2 x 18 cm; 3) 22 x 14 cm. Tessel·les inferiors a 1 cm.
Colors: blanc, terra siena, roig de venècia i roig cadmi; verd i blau de pasta vítria.

Conservació: fragmentari.

Anàlisi: la separació entre tessel·les fa entreveure la possible decoració parietal d'alguna estança, si és que no hi anava amb el mosaic dels tritons. El fragment número 2, el més explícit, comporta la presència de part d'un gotim de raïm i d'una tija divergent, de la qual brollen fulles de vinya, de color verd. Malgrat la migradesa dels motius, aquest tipus de representació vegetal es pot relacionar amb el context paisatgístic del Triomf de Dionís, en què a part dels membres del seguici, poden aparèixer erots varemadors i animals, sense excloure'n la possible relació amb una escena de verema.

Cronologia: segle II.

Bibliografia: inèdit.

Figura 6.9. Mosaic M9 (àmbit 6.3), mosaic de diamants; restes angulars *in situ* (P. M. Berges).

Figura 6.10. Mosaic M10 (àmbit 6.5); 1. Mosaic de l'acant *in situ* dins una exedra angular (P. M. Berges); 2. Detall en color. Es pot apreciar la minuciositat del treball (R. Navarro).

Paral·lels: diversos paviments policroms de Tunísia deixen ben palesa aquesta possible atribució.³¹ Una altra proposta interpretativa seria lligar aquests elements vegetals amb el tema de Licurgo atrapat a la vinya, com veiem en sengles mosaics de Vienne, Sainte Colombe i d'Antioquia. En el primer cas, el paviment correspon a una estança en exedra.³²

M9. Mosaic de diamants (6.3) (figura 6.9)

Aquest mosaic, així com els següents dels banys meridionals (6) (figures 2.15, 2.100-2.103 i 2.108), es van trobar a les excavacions fetes a partir del gener de l'any 1970, i extrets al llarg del 1971 (Berges, 1970a, 142-145; Berges, 1977a, 45).

Dimensions: màximes teòriques, 11,80 x 8,80 m; sector angular, 1,06 x 1,07 m.

Color: blanc, negre i groc-ocre.

Conservació: molt fragmentari.

Anàlisi: banda d'enllaç de tesselles blanques paral·leles. La vora exterior està constituïda per una banda exterior negra i una banda blanca, que precedeix una línia de diamants en groc ocre sobre fons negre.

Cronologia: a partir de la segona meitat del segle II.

Bibliografia: Berges, 1977a; Navarro, 1980, 536, número 129.

Paral·lels: els diamants, a l'igual que els trianglelets dentats, són un motiu relativament freqüent als mosaics de Tarragona i Altafulla, que, associats a altres ornaments, ens remetent al repertori oriental (Navarro, 1980, números 14, 41 i 44; 123-125 = M2-M6).

M10. Mosaic d'acant (6.5) (figura 6.10)

Trobat a l'àmbit 6.5, àbsis quadrangular de l'àmbit 6.5 (figures 2.15, 2.100-2.103 i 2.108-2.109).

Dimensions: 1) 1,10 x 0,77 m aprox.; 2) 0,70 x 0,37 m. Les tesselles varien entre 0,8 i 0,3 cm; algunes de forma triangular.

Color: blanc groguenc, groc ocre, roig anglès, rosa i negre.

Conservació: molt fragmentari.

Anàlisi: dos sectors angulars d'un mosaic policrom, corresponents a quatre fragments, dels quals només es distingeixen, amb claretat, els motius de falsa cadeneta o *guilochis*, interrompuda, de la vora exterior i les restes d'una base d'acant, de la qual brollen tiges i fulles doblegades paral·leles, al camp musiu. Cal destacar el treball acurat i minuciós aconseguit pel musivari en la plasmació del motiu vegetal que s'acosta al naturalisme pictòric, propi de la tècnica de l'*opus vermiculatum*.

Cronologia: mitjan o segona meitat del segle II.

Bibliografia: Navarro, 1980, 537-538, número 130.

Paral·lels: la forma de treballar el motiu vegetal s'acosta molt a l'estil emprat en l'espai angular del *clipeus* de triangles de la part residencial. Si, a més, hi sumem que el motiu del *guilochis* és similar al que enquadra l'altre *clipeus*, en podem atribuir l'autoria als mateixos mosaicistes i, per tant, a les mateixes dates. Com a prototipus, que podrien suggerir dates anteriors, es poden aportar: a Pompeia una decoració policroma similar, dins de medalló, que ocupa el centre d'un paviment bicrom, marí, del caldari de la casa del Menandro (Ling, 2003). Un altre mosaic del Museu Arqueològic de Trípoli ens recorda l'estil que s'empra aquí. Procedeix de la vila de Zliten i s'ha datat vers la primera meitat del segle II (Aurigemma, 1960, 247-249 = Dunbabin, 1999, 122, figura 125).

³¹ Només a tall d'exemple: Sousse (Foucher, 1960, 47-48, número 57099, làmina XXIII), d'inicis del segle III; 106-107, número 57.234a, làmina LV, de finals del segle II; entre altres mosaics més de Thysdrus i Oudna.

³² Respectivament, RGMG III, 2, 157-163, número 163, làmines LXXVII-LXXXI, de finals del segle II i inicis del segle III; Dunbabin, 1999, 78, figura 81; segons Lancha, 1977, 185-187, ca. 175-200 dC; Levi, 1947, 510, figura 188; House of the Boat of Psyches, habitació 3, 178 s., 510, làmina XXXVIIIa, datat entre el 235 i el 312 dC.

M11. Mosaic de losanges i cercles (6.24) (figura 6.11)

Restes trobades al *frigidarium* (6.4) dels banys meridionals excavats en els anys setanta del segle passat (figures 2.15, 2.100-2.103, 2.132 i 2.133).

Dimensions: generals de l'àmbit: 6,20 x 5,70 m; conservats 6 m²; sector més gran, 2,70 x 0,8 m. Tessel·les d'1,5-2 cm.

Color: pòrfir verd i pòrfir roig; marbres blanc grisenc, rosa-salmó i groc-morat.

Conservació: molt fragmentari.

Anàlisi: fragment angular d'orla constituïda per banda d'enllaç amb tessel·les paral·leles, mesclades, en roig, verd, blanc i groc. Vora exterior de banda verda i línia de losanges horitzontals i cercles tangents (DM 24a). Les losanges són de color verd (63 x 37 cm) i els cercles de fons roig, perfilats per filet doble verd (27 cm de diàmetre). A prop de l'angle, segurament el llinard de l'àmbit, hi ha una pelta vertical quasi tangent a un quadrat roig sobre la punta, amb un cercle inscrit, en blanc i verd. El camp musiu decorat per escaquejat (DM 114) oblic, en verd i groc, esdevé una banda paral·lela al voltant d'una possible font, al centre.

Cronologia: a partir del segle iv.

Bibliografia: Berges, 1970a, 143-144; 1977a; Navarro, 1980, 539-540, número 131.

Paral·lels: és més fàcil trobar la relació lineal de losanges i cercles inscrits que exempts, una presència que es dona, sobretot, al baix imperi, en llocs tan paradigmàtics com a Antioquia, malgrat això, també en aquesta modalitat, que ens interessa, la podem testimoniar (Levi, 1947, Casa de Boat of Pshyches, làmina XXXVII, a). Abans, però, entre altres indrets, a Corint fins a tres cops com a vora, entre els quals hi ha la Roman Villa, habitació D, de temps d'Adrià o d'antonins (Waywell, 1979, 297 = Packard, 1980, 338). Des de finals del segle III es veuen al nord d'Àfrica. A Timgad, en mes d'una ocasió, aplicades a superfícies, en un intent, en certs casos, d'imitar l'*opus sectile* (Germain, 1969, 119, número 179, làmina XC; l'autora recull, a més, els exemples de Tebessa, Sousse i Bir Chana). A Hispània es veuen a la vil·la d'El Hinojal, Mérida, del segle iv (CMRE I, 50, número 58, làmina 91), al mosaic de les quatre estacions, a la Reial Acadèmia de la Història, de finals del segle iv (CMRE V, 18-19, número i figura 11, làmina 43). L'escaquejat, normalment ortogonal, és un tema molt present al llarg del temps, en especial a partir del segle II. Cobreix tant grans superfícies, en què destaquen els àmbits termals, com espais de pas i de servei. A Pompeia, vil·la de Lanuvio, augustal (Rinaldi, 2007); a Ostia del segle II al segle iv (per exemple: Insula delle pareti gialle, Becatti, 1961, 123, número 224, làmina XXXV; o Domus delle colonne, 181, número 334, làmina LVII). A Roma, Antiquarium Comunale, segle iv; a

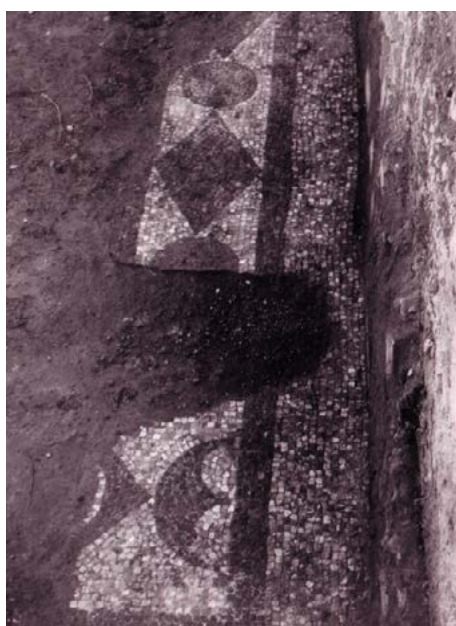

Figura 6.11. Mosaic M11 (àmbit 6.24); 1. Angle i perspectiva de la vora exterior del mosaic de losanges i cercles *in situ* (P. M. Berges); 2. Fragment del camp musiu amb un tema d'escaquejat (Arxiu MNAT).

Sovicille, Siena, (Rinaldi, 2007, 143 s., figures 116 i 117; remet a la bibliografia original); Ciego Moise, Verona. Entre els segles II i III es pot apreciar a províncies en mosaics de Germània i Suïssa. A Fishbourne, mitjan segle II (Cunliffe, 1971b, LXXXIII i LXXXVI, a); a Orient, a Iasos, villa dei Mosaici, d'inicis del segle II (Berti, CMGR III/1, 237, figura 6).

A Hispània podem esmentar el cas de Badalona, flanquejant un paviment de *sectile* del segle I dC; Granollers, segona meitat del segle II i primera meitat del segle III; Barcelona, segles II-III (Barra, 1978, 88-89, número 65, làmina LI; -142, número 151, làmines C i CI; 30, número 5, làmina V); vil·la de Benicató, entre antonins i severes (Navarro, 1977 = Pasiés *et alii*, 2013, 262 i 269, número 1, figures 5 i 6); Clunia, latrines de les termes de Los Arcos II, segle II (CMRE XII, 82-83, número 37, figura 26; Astorga, termes mayores, primera meitat del segle III (CMRE X, 17-18, número 1, figura 2, làmina 22); Mérida, relativament freqüent: CMRE I, 40, número 22, làmines 45-48; 43, número 35, làmines 68-69; 51, número 60; Itàlica, tots els exemples pertanyen al segle II (CMRE II, 25-26, número 1, làmina I, segona meitat; 42, número 22, làmina 47; CMRE XIII, 45, número 29, figures 79 i 85; 45-46, número 30, figures 79 i 86).

El tema persisteix més enllà del baix imperi (Antiquarium Comunale de Roma, Guidobaldi, 1995, figura 15, *vide infra*) en diverses *villae* i basiliques cristianes, fins a l'època medieval. A banda de la temàtica, l'ús de tesselles marmòries grans, de pòrfirs, a les losanges i els cercles de la vora exterior i, sobretot, la dimensió d'aquestes formes, deixa una clara constància que es volen imitar les plaques marmòries d'un *opus sectile* pavimental. Accentuant, així, l'escaquejat del camp musiu, fidel al joc del clarobscur bicrom. L'ús de tesselles marmòries grans, en bona part de pòrfirs, es prodiga a Roma i entorns amb nombrosos exemples, des de finals del segle III a inicis del segle IV fins a acabar a l'antiguitat tardana. Guidobaldi i Guiglia (1983), que han tractat aquesta tècnica (Guidobaldi, 1984, figures 1-3), en justifiquen la difusió pel baix cost que assolí el marbre en el transcurs del segle IV dins la ciutat de Roma i voltants, fruit de l'espoli i el reaprofitament (entre altres exemples, Termes de Diocleciana, Vil·la de Maxenci a la via Appia; domus IV, IV, 7 d'Ostia, Guidobaldi 1995).³³

M12. Mosaic de prismes en perspectiva (6.17) (figura 6.12)

Trobat, pràcticament sense a l'àmbit 2.17 (figures 2.15, 2.100-2.103 i 2.121).

Dimensions: 2,76 m per 2,35 m

Color: blanc, negre (tessel·les d'1,5 cm), vermell, i rosa (tessel·les d'1 cm)

Conservació: és l'únic que conservava bona part de la superfície, tret de diverses llacunes i vestigis intensos de foc. Extret a la dècada dels setanta del segle XX, actualment s'exposa restaurat a l'Ajuntament d'Altafulla.

Anàlisi: tapís quadrangular envoltat per una línia de creuetes negres no contigües, en diagonal, a la banda d'enllaç, blanca. Camp definit per filet doble, negre, en què es desenvolupa una composició de línies de prismes quadrangulars en perspectiva, adjacents pels costats curts no convergents, que formen quadrats (DM, làmina 212, g). Els prismes són de colors blanc, negre i roig. El quadrat està situat sobre la punta en rosa-carmí, amb nucli o dau blanc.

Cronologia: aparentment sota el mosaic es trobaren quatre monedes, petits bronzes, datables vers el 350 dC, cosa que el permetria datar a partir de la segona meitat del segle IV (Berges, 1970a, 144).

Bibliografia: Berges, 1970a, 144; Navarro, 1980, 541-543, número 132.

Paral·lels: a banda del model clàssic de prismes emprats entre les orles del mosaic del *clipeus* de triangles, M5 (àmbit 3.3), aquest altre tipus específic de sòlids en perspectiva troba un confront idèntic a Antioquia, al Yakto Complex, habitació 20, datat a partir del 350 dC (Levi, 1947, 281 i 626, làmina CXI c). Significativament, les creuetes de les bandes marginals que hem vist en altres mosaics anteriors, tant d'aquests banys com del sector del triclini, les retrobem aquí durant el baix imperi.

³³ Es pot completar la bibliografia d'aquests autors i d'altres que també han estudiat el fenomen en diferents localitats itàliques a Rinaldi, 2007, 144, notes 855-856.

Figura 6.12. Mosaic M12 (àmbit 6.17), mosaic de prismes en perspectiva *in situ* (P.M. Berges). Actualment a l'ajuntament d'Altafulla.

M13. Mosaic de l'ona (6.7) (figura 6.13)

Restes trobades a l'àmbit **6.7** durant les excavacions dels anys setanta del segle xx (figures 2.15, 2.100-2.103 i 2.112).

Dimensions: 1) 43 x 43 cm; 2) 56,5 x 36,5 cm.

Color: blanc-groguenc, negre i vermell.

Conservació: dos fragments d'un mosaic desaparegut en la seva major part.

Anàlisi: creus negres, discontinües, de cinc daus i dos punts, a la banda d'enllaç blanca, amb tesselles alineades obliquament i paral·lelament. Angle de la vora exterior formada per un filet triple negre entre bandes blanques i una ona en relleu, en roig i blanc, rivetejada de negre.

Cronologia: mitjan o segona meitat del segle II

Bibliografia: Navarro, 1980, 544-545, número 133.

Paral·lels: les creuetes, també anomenades rosetes longiformes, constitueixen un motiu freqüent als mosaics dels Munts, al servei, especialment, de les bandes marginals o perimetrals (àmbits **3.2**, **3.4** de l'edifici residencial i àmbit **6.17** dels banys meridionals). Les ones, per ara, només les trobem reproduïdes a l'àmbit **3.3** dels Munts i als números 44 i 90 de Tarragona (Navarro, 1980). La versió policroma, que deu remuntar a un model pictòric hel·lenístic, és força freqüent al llarg del temps, tant als paviments del nord d'Àfrica (Tunísia i Algèria) com de l'Orient (Grècia, Líbano, Cilícia i, sobretot, Antioquia). A Hispània és present des de l'alt imperi (Itàlica, CMRE II, números 3, 4 i 8, làmines 12-13; 20-7) fins al baix imperi, especialment en un conjunt de vil·les (segles IV-V) (Fernández Galiano,

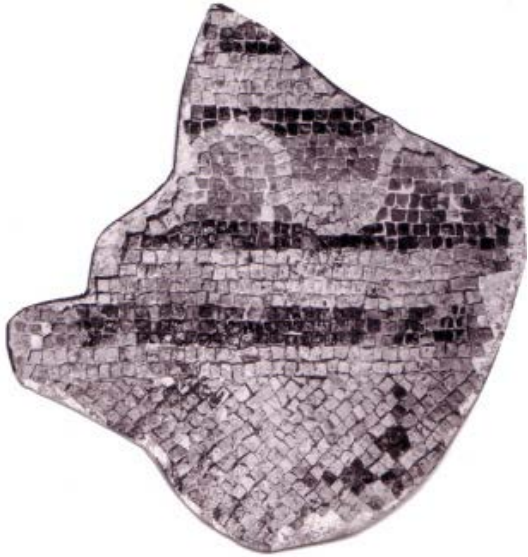

Figura 6.13. Mosaic M13 (àmbit 6.7), mosaic de l'ona; detall de les creuetes de la banda marginal, amb tesselles en disposició obliqua, i ona en relleu de la vora exterior (Arxiu MNAT).

Figura 6.14. Mosaic M14 (àmbit 6.6), mosaic de bipeltes; s'observa l'absència de banda marginal i les tesselles grans, irregulars i separades (P. M. Berges).

1984a, 131 i 132). Per Antioquia és interessant l'anàlisi que en va fer D. Levi (1947, 377 i s.) amb paral·lels des del segle II. L'alineació obliqua de tesselles a la banda perimetral, que ja havíem vist al mosaic del triclini (M4), no és massa freqüent, tret dels mosaics dels segles I aC i I dC, de Roma i entorns i l'àrea vesuviana. En tot cas, es pot considerar un indicatiu d'antiguitat i de bon ofici.

M14. Mosaic de bipeltes (6.6) (figura 6.14)

Trobat al corredor 6.6 en el decurs de les excavacions dels anys setanta del segle passat (figures 2.15, 2.100-2.103 i 2.111).

Dimensions: 58 x 10 cm. Tesselles de tall irregular, entre 1,5 cm i més, aprox.

Color: blanc, negre i vermell.

Conservació: molt fragmentari.

Anàlisi: sense banda d'enllaç. Arran de paret, filet vermell triple seguit d'una vora de dues peltes unides, que pressuposen bipeltes horitzontals, o cercles, en vermell rivetejades de negre, sobre fons blanc.

Cronologia: a partir del segle IV.

Bibliografia: Navarro, 1980, 546-547, número 134.

Paral·lels: les bipeltes són un motiu rar i marginal. Tot i que el seu origen es podria remuntar al segle I dC, tant a Itàlia com a províncies es comença a expandir a partir del segle II, si bé és al segle III quan esdevé més freqüent. Gozlan (1992, 166) n'explicita un seguit d'exemples itàlics i nord-africans. Entre aquests últims, i en concret a Tunísia, a Acholla (85, número 17, làmina XXV, figura 22); a Thysdrus (Foucher, 1962, 44, làmina XVIII, e), de la primera meitat del segle II i inicis del segle III; a Hadrumetum (Foucher, 1965, 22-23; 51,59, figura 35), època de severs. A Hispània el documentem a Mérida (Casa del Mitreo, en un panel petit, alternant-se amb parells de peltes jacents i dretes; CMRE I, 40-41, número 25, làmina 51), finals del segle II o començament del segle III; Arcos de la Frontera, camp musiu (CMRE IV, 52, número

44, làmina 18) de cronologia semblant; a Itàlia, com a motiu aïllat o que se'l fa alternar esporàdicament amb altres, dins de vores exteriors: datacions tardanes entre finals del segle III i inicis del segle IV (CMRE XIII, 73, número 69, figura 148; 86-89, número 82, figura 188). A la Gàl·lia, Autun, a la vora exterior (RGMG II, 2, 85, número 243, làmina XLVII) de la primera meitat del segle III. A Sicília (Von Boeselager, 1983, làmina J) motiu aïllat, angular, en un quadriculat. Grècia (Kankeleit, 1994, 224, número 124, Olympia; 7 i 9, Argos). L'ús de tesselles grans, força irregulars i separades, possiblement marmòries, són característiques que s'acosten a les del M11 i, per tant, a unes datacions tardanes. Així mateix, la manca de banda marginal acusa la pèrdua de la manera de fer o d'estructurar un mosaic, pròpia dels artesans musivares que van treballar en diferents moments de la vil·la, o bé d'una reestructuració d'aquesta part del paviment.

2.2. *Sectilia* (S)

S1. *Opus sectile* parietal combinat vidre i marbre (1.17)

P. M. Berges precisava que a l'angle inferior d'una estança del nucli central (figures 2.15, 2.17-2.18, 2.35-2.37) va poder apreciar les empremtes d'un ric revestiment parietal, de mosaic d'*opus sectile*, fet amb plaquetes marmòries i de pasta vítria, de colors ben variats (Berges, 1977a, 33). Malauradament, no es va efectuar cap registre de la composició, ni dels motius observats, només sabem que el material marmori i el vitri anaven associats. Aquesta combinació de marbre i vidre s'ha pogut documentar a Itàlia, en un lloc tan paradigmàtic com vil·la Adriana.

S2. *Opus sectile* en marbre (1.1, 3.2) (figura 6.15)

Amb motiu de la nostra tesi doctoral, vam analitzar un conjunt de 280 individus marmoris, suposadament parietals, pel poc gruix, sense que n'arribéssim a determinar l'espècie (Navarro, 1980, 551-577). Una part (números 1-152) havia estat localitzada per P. M. Berges (1968) entre la capa de cendres i les restes carbonitzades de l'àmbit 3.2 (figures 2.15, 2.71-2.75); una altra (números 153-217) pertanyia al dipòsit "Castel", 1.1 (figures 2.15-2.22), i la resta estava descontextualitzada, però sí que era representativa de formes. Posteriorment, P. Otiña (2003, 147-166; 2005, 181, figura 99), en un estudi basat en 685 fragments de diferents punts de la vil·la, enuncïava el domini dels marbres *portasanta* (248) i *greco scritto* (218), seguits molt per sota del *giallo antico*, i altres de poca entitat, però significativa, ja que representaven les principals pedreres marmòries de la Mediterrània, així com algunes d'importants de l'àmbit local. En un altre estudi preliminar (Gutiérrez *et alii*, 2009), a banda de destacar l'ús del marbre de *Luni-Carrara* en la decoració arquitectònica, i dels grecs de Paros i Tassos en l'escultura, les anàlisis corroboren una àmplia varietat d'altres marbres, provinents de tota la Mediterrània, i sobretot la seva abundor, en paral·lel amb altres recursos petrís locals i propers. En la seva primera publicació P. M. Berges (1970a, 149, làmina X) donava a conèixer un petit, però variat, mostrari de les formes del *sectile* marmori. J. Sánchez Real (1971, 157), en referir-se a les troballes del 1949, precisava que entre les plaquetes de marbre n'hi havia una amb forma de cap de cavall, que després es va perdre. En el nostre treball, tot i que no va ser possible refer-ne una composició coherent, ja que era una mostra esbiaixada, cremada i amb forta concreció, sí que hi vàrem poder diferenciar elements florals, vegetals i geomètrics, així com formes irregulars, ben retallades, que constituïrien l'encaix dels motius. No hi mancaven formes quadrangulars ni trapezoidals, pròpies de la zona d'emmarcament. La talla a bisell cap endins, com s'aplicarà també en vidre i en àgata, determina gruixos relativament fins (els més abundants entre 0,8 i 0,7 cm, sense que en faltin d'entre 0,3 i 0,4 cm), adients als revestiments parietals (Navarro, 1980).

Pel que fa als mòduls d'aquestes composicions, considerades de tipus complex, tant les florals com les formades per plaquetes de perfil bilobular i trilobular, amb escotadura central, o bé geomètric, com les "escates", presumiblement imbricades, constitueixen un repertori tradicional que podem trobar des de la primera meitat del segle I fins al segle IV. Aquests serien els exemplars, respectivament, de la *Domus Transitoria* i de *Porta Marina*, a Ostia, entre altres confronts baix-imperials. Aquest caràcter conservador, fidel a unes formes concretes, potser es devia al nombre reduït de tallers que hi havia o al fet que la tècnica anava passant de generació en generació (Pérez, 1996, 52).

S3. *Opus sectile* en vidre (sector 2) (figura 6.16)

Perfils similars als entrevistats en marbre, però també diferents, s'enregistren en vidre, malgrat la reiterada calcinació de les peces, amb alguna de deformada. Un bon nombre de les exhumades entre els estrats de la zona dels *cubicula* (sector 2) (figures 2.15 i 2.48-2.50) imitaven el color i les característiques de marbres com, per exemple, el granit roig egipcià, *portasanta* i, sobretot, *Serpentino* o *lapis Lacedaemonius*. En altres peces s'observen alguns motius pintats, o d'incisió fina, com trena, línia ondejada, ogives, retícula (?), i una banda negra a pinzell, que ressegueix la vora corbada d'una plaqueta de fons blanc. Del material no cremat es distingeixen fragments de colors verd i blau clars,

Figura 6.15. Sectile S2 (àmbits 1.1 i 3.2); selecció de plaquetes d'*opus sectile*, en marbre recuperades en les excavacions de P. M. Berges (R. Navarro).

ní egíptitzant a l'esquerra, d'ull frontal i els cabells cenyits per diadema, i en el segon (2,8 x 1,95 cm), una cara que mira frontalment, amb cabellera de flocs ondejants, en tres ordes. Aquesta segona, que presenta els trets més individualitzadors (ulls i nas), pot ser un retrat, assimilable pel pentinat al conegut d'Antinoos o al d'una Medusa, però més compacte i sense serps. Les plaquetes es caracteritzen per una incisió fina i segura, en negre merenga, que guia els trets somàtics i de la cabellera, pintats de rosa-morat, taronja i verd maragda, sobre fons blanc.

que, probablement, anirien al fons de la composició i podrien rebre alguna aplicació, tal vegada metàl·lica, segons es dedueix de certs alvèols circulars observats a la superfície. Alguns elements farien de marc horitzontal o cornisa, com un motllurat, blanc opac, decorat amb flors, obtingudes per la tècnica de *millefiori*. També servirien de marc, o separadors, probablement verticals, un nodrit grup de varetes prismàtiques, molt fines, que s'estrenyen en un dels extrems. Són de color blanc i negre, d'un material difícil de discernir entre el vidre oxidat, orgànic o d'un altre gènere.

De tot aquest ric conjunt de plaquetes vítries es distingeixen dos petits caps humans pintats, ja esmentats per Berges (1970a, làmina X, 2) (figura 6.17). En el primer (2 x 1,9 cm) veiem un perfil femení

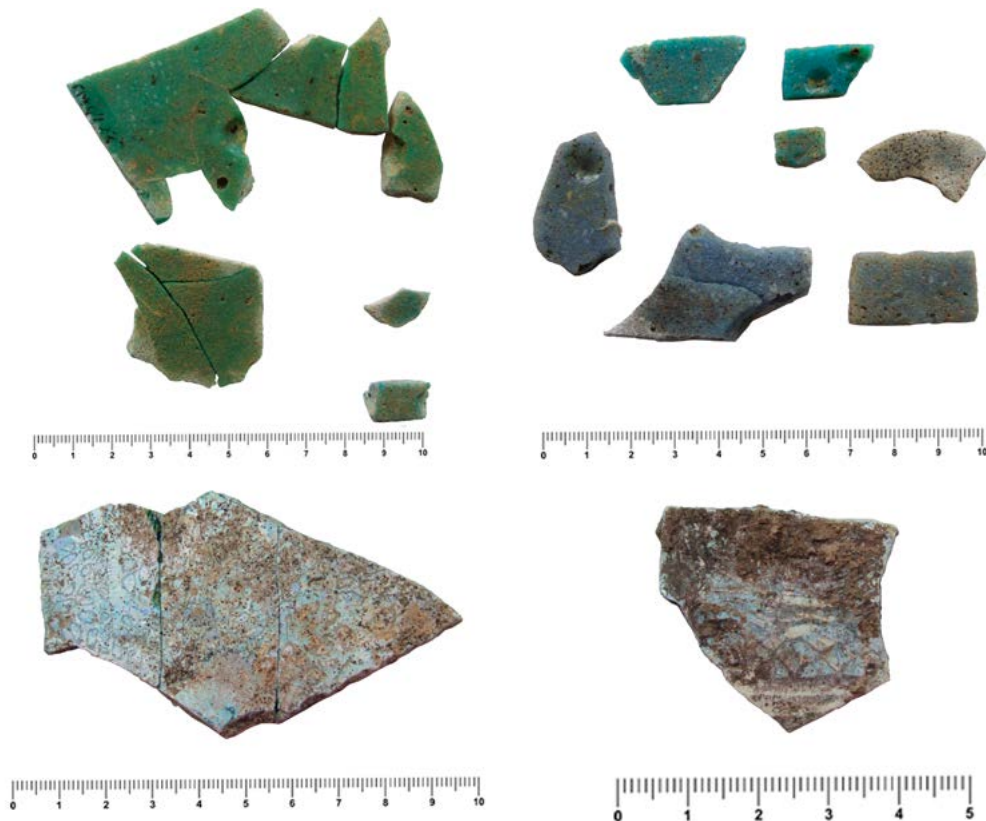

Figura 6.16. *Sectile* S3 (sector 2), plaquetes en pasta vítria; 1 i 2. Superfície llisa mat, en colors verd i blau, en la que s'observen alguns alvèols per a possibles aplics; 3 i 4. Fragments de superfície cremada en la que s'adverteixen respectivament imitació de marbre i restes de motiu incís/pintat; recuperades en les excavacions de 1995-1996 (R. Navarro).

Les peces, com que són minúscules, recorden els preuats miniretrats alexandrins, però sense arribar al realisme fidedigne i sense la làmina d'or característica. També poden ser evocats els caps vitris afrontats de l'emperador Septimi Sever i Giulia Pia. En tot cas, és més probable, com es podria argüir per a la resta dels *sectilia* vitris, que formessin part d'unes figures aplicades a un panel, portàtil, prefabricat amb fusta, com s'ha pogut demostrar en uns pocs exemples tardans, de Kenchreai, a Corint (120 panels de suposada producció alexandrina), i San Vincenzino, a Livorno (Bacchelli *et alii*, 1995, 455). El cap egipci altafullenc ens porta a la moda d'aquest nom, que es va produir al Laci i la Campània des de la primera època imperial fins al segle II, moment de màxima difusió, coincidint amb la del culte a Isis a Itàlia. Si primer el gust per la temàtica egípcia va ser propi de les elits, més tard, al voltant del segle I dC, es va generalitzar entre la societat, tant si eren articles de culte com si no ho eren. El sorgiment d'aquest gust coincideix amb la migració vers Itàlia de fàbriques, tècniques, materials i temes egipcis (De Vos, 1980, 94). Aquesta migració, òbviament suposava l'arribada d'artesans d'alta qualificació, com els alexandrins, que destacaven, a part dels miniretrats, per la pintura sobre vidre, igual que per la tècnica de *millefiori*, aplicable a una gran diversitat de revestiments. No oblidem, de totes maneres, segons F. Coarelli, que Alexandria va ser un veritable centre econòmic de l'Imperi, amb un comerç de productes industrials capaç d'arribar, durant els segles I i II, des de les províncies nord-occidentals fins a zones fora de l'òrbita romana, com l'Afganistan (Coarelli, 1963, 79, 84, 86). Poca cosa més en podem avançar, tret de reiterar que el revestiment parietal vitri era de tipus complex i articulat entre marcs, la qual cosa el podria fer adscriure als models primerencs de la tècnica, del segle I dC (Pérez, 1996, 175-177, número 126, XLVII a) o potser de començaments del segle II, no seria raonable ubicar-los al baix imperi, tot i que a la Basílica de Junius Bassus, a Roma, també es distingeix un fris egipci a panel d'Hilas.

El *sectile* parietal admet una relativa varietat tipològica present en diferents tècniques, amb un repertori on, sovint, a banda de la representació geomètrica i vegetal, hi ha les figures humanes i animals pròpies del mòdul complex. Entre les matèries fràgils utilitzades sobresurt el vidre, més rar als paviments (Guidobaldi, 1989, 61-63). Tot i que la major part de paral·lels d'*opus sectile* parietals publicats, tant d'Hispania (Pérez, 1996, 176: Gabia la Grande, Algorós, vil·la de la Malena, Carranque) com de fora (Basílica de Junius Bassus, Edifici ostiense de Porta Marina, Kenchreai, San Vincenzino, etc; Dunbabin, 1999, 264), pertanyen a edificis baix-imperials, les característiques dels caps dels Munts s'acosten, en sentit iconogràfic, a la decoració parietal figurada, tipus *intarsia* o d'incrustació (*opus interrabile*), que trobem a Roma i Campània a començaments de l'Imperi i, anys després, a vil·la Adriana; tot i que la matèria emprada en tots els casos comparats és marbre i no vidre, i encastada sobre pissarra (*lavagna*). La tècnica, d'origen mil·lenari, possiblement inspirada en les arts menors minoiques-micèniques i egípcies, sorgeix en context romà, en aplicacions a escala més gran, a la primera meitat del segle I dC. Plini (*Nat Hist*, 35.2-3) n'atribueix la invenció al regne de Claudi i el refinament i el color a Neró, unes atribucions que van ser reiterades per Sèneca. A *Stabiae* es diferencien tres caps minúsculs, no vitris, dos associats a escenes egipciants i un a rolets d'acant (Dunbabin, 1999, 262-263). Al Nimfeu de Neró de la Domus Transitoria, destruïda per l'incendi que

Figura 6.17. *Sectile* S3 (sector 2), plaquetes en pasta vítria, en las que s'han pintat dos caps humans, mitjançant incisió prèvia (R. Navarro).

assolà Roma l'any 64, es varen identificar caps i cossos d'erots, fragments de cap de gorgona, i altres peces geomètriques i vegetals, similars a les localitzades entre els estrats de destrucció dels Munts (Morricone, 1967, 64, 79, làmina XXXIII; Dunbabin, 1999, 263, figura 279). Altres exemples, força paradigmàtics, per la varietat de temes figurats i materials, procedeixen de Baiae i de Pompeia, com els de les figures dionisíiques de la Casa dei Capitelli colorati, o el de Venus subjectant-se la sandàlia (Cima, 1986a, 65; Dunbabin, 1999, 263, figura 280, notes 39 i 40).

Altres caps humans decorats per incisió (se'n coneixen a vil·la Adriana) anirien encastats sobre fons de pissarra o rosso antico (Adembri, 2002, 471-474). Vil·la Adriana és, a més, tot un referent quant a la riquesa i varietat de revestiments parietals. Malgrat que el registre es basa en empremtes i en forats de fixació, a part de fragments, es pot afirmar que gairebé tots els àmbits i pavellons més importants, destinats a l'emperador i la seva cort, anaven revestits d'*opus sectile*. Pel que fa als mòduls complexos se n'ha pogut apreciar, entre les seves tècniques, l'associació de la pasta vítria amb diversitat de marbres. A banda de les hipòtesis per reconstruir aquestes composicions, es distingeix, entre els diversos edificis i motius, el que s'ha interpretat com, el bust d'un *saltator* o un dansador pírric, i les figures d'un auriga amb cavall (Cinque, Lazzeri, 2012, 185, figura 24, 190, figura 30. Abans d'arribar al baix imperi, els exemples del segle III són, per ara, molt escassos, com el conegut cap d'Hèlios, del mitreu de Santa Prisca, a Roma, i els medallons de peixos vitris, sobre suport de fusta, procedents de Rimini i Corint. Pel que fa a la decoració dels *sectilia* de vidre marmoritzat i, en general, de pasta vítria, remunta al final de l'època republicana amb pocs exemples, per ara referibles a fonts i nimfeus italians de l'àrea vesuviana i de Roma (Donati, 1997, 857-858).

D'època imperial, sobresurt per la seva abundor i excepcionalitat dins el món romà, la Col·lecció d'E. Gorga, estudiada per L. Saguì i el seu equip, que a partir de documents, d'excavacions del segle XIX i, sobretot, de l'anàlisi dels 30.000 exemplars destinats a *opus sectile*, els va poder atribuir a la luxosíssima residència imperial de Lucius Verus, a la Via Cassia, a Acquatraversa. Aquests *sectilia*, que imiten diversitat de marbres, i en especial el serpentino, cobrien tota mena de superfícies arquitectòniques, així com de guarniment de mobles. Notícies del Cinquecento-Seicento testimoniaven la presència, encara *in situ*, d'aquestes plaquetes sobre les parets del que degué ser el triclini i altres estances d'aquesta sumptuosa regia (Saguì, 1998, 31).³⁴ Les decoracions reconegudes, pròpies de frisos llargs, estan formades per: 1, volutes en groc sobre fons verd; 2, grifó dibuixat entre roleus, igualment, sobre verd, i 3, motius geomètrics de quadrats de triangles roigs creuats per cornises i elements circulars i quadrangulars (Bacchelli *et alii*, 1995, 454, figures 10 i 11; Saguì, 1998, 29-31). Un altre exponent, tardà, de l'ús de la imitació de marbre en vidre, sobretot el serpentino, el constitueix l'excavació de la vil·la de S. Vincenzino, a Cecina, Livorno, atribuïda al *praefectus Urbi*, Albino Cecina, de l'any 415, amb peces *in situ* i altres als estrats de destrucció (Donati, 2000).³⁵

S4. Plaquetes d'àgata (figura 6.18)

El luxe propiciat pel material lapidi i vitri s'incrementava amb pedres encara més exòtiques, provinents d'Orient i distribuïdes per Roma, com les àgates. Han estat documentades tant a les excavacions de P. M. Berges com a les de finals del segle XX. Són de tons translúcids o blancs, terra siena cremat i gris-blavenc. De superfícies molt polides i brillants, que en un cas duen decoració floral fina en relleu. Al revers es conserven restes de la capa adhesiva al suport, presumiblement alguna pega natural

³⁴ Les aproximadament 30.000 plaquetes han constituït un projecte de recerca de la Universitat di Roma, a càrrec de L. Saguì. Recentment, a l'Estat espanyol s'ha formalitzat un altre grup de recerca internacional, que aglutina un seguit de museus i universitats per investigar aquest tipus de materials, poc estudiat fins ara, *Ficta Vitro Lapis: las imitaciones de piedras en vidrio en la Hispania romana*. Segons la bibliografia consultada, la majoria dels casos coneguts amb aquesta classe de revestiment vitri, pertanyen als segles de l'antiguitat tardana.

³⁵ Les *crustae* o plaquetes vítries marmoritzades s'han associat, pel fet de tenir un mòdul idèntic, a d'altres de marbre, terracuita, ivori i varetes planes, que l'anàlisi ha identificat com a fusta. L'associació, a més, a una gran varietat de conquilles permet interpretar l'espai com a pertanyent a la decoració d'un nimfeu, de gruta artificial, al costat de triclini. Gràcies a la connexió *in situ* d'un seguit de plaquetes s'ha pogut reconstruir, després de la restauració, un panel estret, que molt probablement es combinaria, en seqüència amb altres d'anàlegs, compartint, en sentit horitzontal i vertical, les zones de la decoració parietal, en alternança amb els camps revestits de mosaic. El motiu vegetal-floral s'enquadra dins el repertori més comú de la decoració parietal romana en estuc i pintura, de finals de la República romana i d'època d'August (Donati, 1997; 2000, 329-340).

barrejada, o no, amb pols de marbre. El tall, a bisell, és net i precís, sense que hi faltin exemplars més irregulars, que poden oferir perfils dentats. El gruix oscil·la entre 0,15 i 0,4 cm, però dominen les de 0,2 i 0,3 cm. Tot i que no s'ha pogut reconstruir cap composició, cada plaqueta ha estat tallada en funció del contorn corbat de les vetes o bandes, per així extreure el màxim partit a la forma. S'hi reconeixen cercles, segments de cercle, fulla apuntada, ogives i polígons, formes trapezoidals, triangulars i irregulars, així com varetes estretes llistades, destinades possiblement a zones d'emmarcament. Per les fonts, coneixem la passió col·leccionista dels romans per les gemmes incises o pedres precioses, fins al punt que formaven veritables dactyliotheques, com les dels generals Scauro, Pompeio o Juli Cèsar. Aquest afany pel luxe coincideix amb les guerres romanes a l'Orient, que provocà la concentració a Roma de gran part dels tresors dels regnes hel·lenístics conquerits, rere els quals vingueren els artesans talladors orientals i egipcians que continuaren el seu treball, al servei dels nous amos del món (Lavagne, 1983, 261-263; Cima, 1986b, 121).

Els escriptors llatins testimonien l'ús de les àgates, ònixs i altres materials preuats en la decoració parietal de cases de gran luxe (Aten. V, 207; Luc., Phars. X, 111-126; Stat., Silvae I, 15, 34-43). Luciano, *Bellum civile*, diu que a la Reggia del Palau de Cleopatra VII i Juli Cèsar hi havia parets d'àgata i pòrfir. Consignem que l'ònix i l'alabastre, també presents a la vil·la dels Munts, eren d'ús molt comú a Egipte, ja que d'aquí provenien algunes de les varietats més difoses en l'antiguitat (Cima, 1986a, 61). Malgrat la riquesa d'aquestes pedres originals, és sabut que també els egipcis les imitaven totes en pasta vítria, un senyal de mancaça i del valor de riquesa que els atorgaven (Lavagne, 1983, 262-263; Plini, XXXV, 197-198). Són rares les constatacions arqueològiques, mai comparables a l'extensió i la varietat documentada als Horti Lamiani, a l'Esquilí (Cima, 1986a, 61). Aquest lloc ha estat considerat una residència imperial, probablement en època de Calígula o Còmmode, segons les fonts literàries i el caràcter de les troballes arqueològiques, que consisteixen en un important complex edilici, en terrasses i en una sumptuosa decoració arquitectònica. S'ha suposat que aquestes plaquetes d'àgata encastades sobre làmines de coure decorat en relleu, i les fixades a un suport ligni mitjançant clauets, es podrien destinar a les parets, els arquiteaus o les portes, i si anaven a les finestres, ho farien sobre panels adients que deixessin passar la llum, filtrada a través de la besllum de les pedres, per crear així efectes màgics o irrealment (La Rocca, 1986, 31). A la vil·la de San Vincencino també es fa menció de la troballa d'àgates.

L'escàs nombre d'exemplars localitzats per P. M. Berges als Munts (28) procedeixen, segons rètols originals, dels banys meridionals (6) (1971) i de la zona del jardí (4) (1973), sumats als documentats damunt el mosaic del criptopòrtic (2.1) (Tarrats *et alii*, 1998a, 206, figura 12). El fet que aquestes últimes troballes s'efectuessin a prop d'una marmita de bronze, que els podia haver contingut, en fa difícil assegurar la destinació anterior a l'incendi, potser parietal o tal vegada una de més puntual, com les finestres, alguna porta o un petit moble. En tot cas, és innegable l'alt valor i l'apreciació que havien de tenir aquestes peces quan els propietaris de la vil·la les varen triar, juntament amb d'altres com la cornalina i el cristall de roca, per col·leccionar-les o decorar la seva mansió.

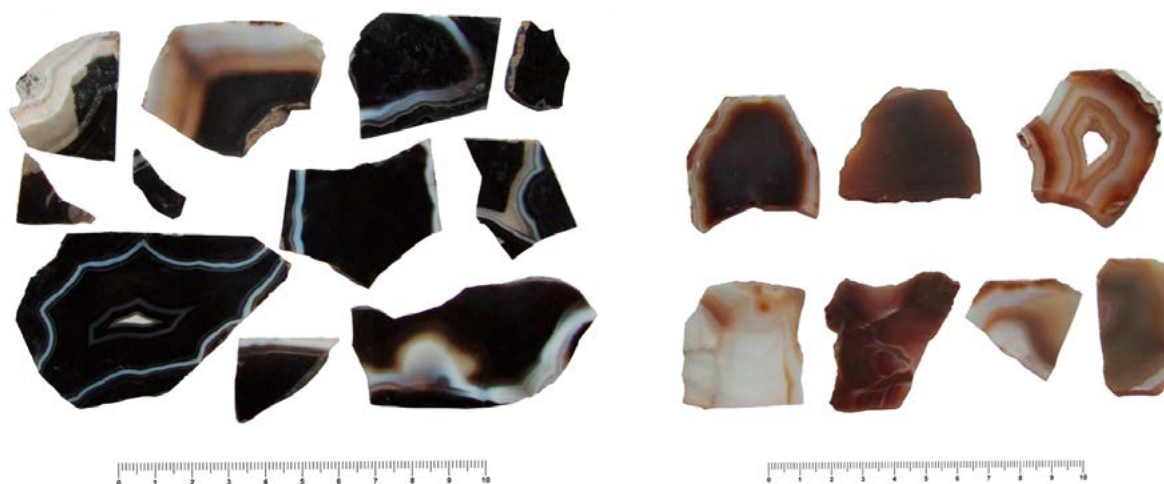

Figura 6.18. *Sectile S4* (sectors 6 i 4 i àmbit 2.1); selecció de plaquetes en àgata, de dos tons (R. Navarro).

2.3. Emblemes en *opus vermiculatum* (V)

Destaquen, per la seva singularitat, quatre emblemes figurats d'*opus vermiculatum*, en què veiem les muses i un personatge masculí, considerat un retrat (Tarrats *et alii*, 1998a, 197-225; Tarrats *et alii*, 2000; Tarrats *et alii*, 2008; Durán, 2000, 34-51; Lancha, dins Álvarez *et alii*, 2001, 170-171; San Nicolás, 2011a, 477-478, figures 6-8). Aquests emblemes se sumen als fragments d'altres de trobats a les primeres excavacions, fins ara inèdits (Navarro, 1980). Els emblemes dels Munts són peces excepcionals, ja que s'ha pogut evidenciar que s'exhibien en parets, i no en paviments, perquè tenen el marc del suport de terracuita ressaltat i conserven vestigis de pintura parietal, blava, per la superfície i els laterals. A més, en el cas del bipedal amb personatge masculí, les perforacions superiors pròpies d'una grapa incrementaven l'encastament dins el mur (Tarrats *et alii*, 1998a, 216). Varen aparèixer en els estrats de destrucció tant del corredor del criptopòrtic (2.1) com dels àmbits 2.4 i 2.8. El tema de les muses ha estat estudiat per nombrosos autors, cosa que ens eximeix de tractar-les *in extenso*. Dels primers tipus en mosaic establerts per K. Parlasca (dretes, en bust i amb intel·lectual assegut, igual que s'observa en els retrats pintats) s'ha passat a veritables compendis segons els suports materials en què foren plasmades: escultura, relleu, pintura, mosaic, sarcòfags i entalles (Theophilidou, 1984; Lancha, 1994; Faedo, 1994; Lancha, 1997, 318-324; Bottini, 2006).

Les muses dels Munts pertanyen al tipus de bust (Durán, 2000, 35-51; Polito, 2006, 135-149, 146, figura 12; San Nicolás, 2011a, 471-490), un dels més habituals en mosaic al nord d'Àfrica, així com a Hispània, durant els segles III i IV. (San Nicolás, 2011b, N.p.: n.p. Digital, *non vidimus*). Tenen atributs específics de l'art que representen, aquí els *auloi* de la música, i la màsquera i el *pedum* de la comèdia. A més, coronen el cap amb les plomes, fins i tot el pentinat per la part frontal du clenxa al mig. Fins aquí segueixen un patró força corrent al llarg del temps, almenys des de mitjan segle I dC. Així i tot, difereixen de la majoria de representacions, perquè els cabells no es presenten recollits, en forma o no de rodet, o cauen en forma de tirabuixó, sinó que pengen i s'escampen per damunt de les espatlles. Els paral·lels més propers, en la distància, al tipus de pentinat i de vestit els trobem, doblement, a l'antiga Caesarugusta. En un cas, es tracta del mosaic d'un triclini, de la Casa d'Orfeo, datat del segle II, pel context arqueològic. Aquí les muses ocupaven els angles triangulars d'una composició centrada. Només se n'ha conservat íntegre el bust de la musa Clio (Escudero, 1998-1999, 109-132, làmines 2,2 i 5,2, *non vidimus*; Beltrán, 2009, 21, figura 10; San Nicolás, 2011a, 475, figura 3). L'altre paral·lel, plasmat sobre panel pictòric parietal, implica dues muses, tipològicament similars a les dels Munts, i pertanyen al triclini de la casa de San Agustín, del temps d'Adrià (Beltrán, 2009, número 11, figura 4).

A banda d'altres confronts escassos i puntuals, com la musa del quadre amb Virgili, o el mosaic de la Maison de la Chasse à coure, del Djem, segle III (anterior al 238 dC) (Lancha, 1994, 1017, número 19), en què és excepcional la musa de pentinat llarg, entre les que el tenen recollit, els referents més primerencs apunten envers la pintura parietal. A Hispània, amb una bona representació de muses pintades, que van des de mitjan segle I dC a mitjan segle II (Cánovas, Guiral, 2007, 487-490; San Nicolás, 2011a, 482), cal referir-se al cas d'Arva, de mitjan segle I dC, en què sobre fons vermell destaquen les figures amb el típic pentinat de les emperadrius Agripines o el pentinat llarg (Abad, 1979, 38-44, figures 1 i 2). La representació de muses sobre emblemes musius, per ara, és excepcional. Recordarem les de la vil·la de Baccano, de cos sencer, que pertanyen a dos cicles estilístics i tècnics (un de la segona meitat del segle I i finals del segle II i l'altre severià) (Becatti, Fabbricotti, 1970, 71-79, làmines XXII-XXV=Sanzi Di Mino, 1996, 501-504), i la d'Adra, Egipte, fragmentada, amb la inscripció Clio i coronada per diadema del segle II (Daszewski, 1985, 132).

Al marge del parangó iconogràfic de les muses en mosaic o en pintura, ens hem fixat, a més, en les similituds formals que específicament té el bust d'Euterpe, en altres temes musius, amb l'objectiu d'identificar-ne un model o prototipus, que creiem pictòric, i així poder acotar l'origen del taller o els artesans que en varen fabricar els emblemes. Algunes d'aquestes concomitàncies, que resulta que són genèriques, les podem advertir en certs emblemes libis, de l'antiga província tripolitana. Així, els plec triangulars del vestit i, sobretot, el pentinat, de rínxols rígids o estirats, els veiem, per exemple, al bust de Diana-Lluna, que ornamenta el mosaic del frigidari de les termes d'Oceà, a Sabratha (Aurigemma, 1960, làmina 6). Primer es va datar del segle III, però després d'un sondeig estratigràfic recent, en aquest sector, s'ha fixat en una època entre Adrià i antonins (Bonacasa, 2008, esp. 39, figura 9). Un altre referent

pot ser el mosaic de les estacions de Dar Buc Ammera, o vil·la de Zliten, datat del segle II (Gucerén, s/d). No parlem d'identitat, perquè els exemplars altafullencs són de traç delicat i classicista, sinó que ens referim al fet que certs trets estilístics s'acosten a les nostres imatges: cares ovoidals, ulls molt accentuats i profunds, fosseta del mentó, ombra triangular del coll ressaltada per línia obliqua, la túnica de plecs triangulars forçats i, sobretot, la rigidesa dels cabells, que cauen sobre les espatlles, similars a l'emblema d'Euterpe. Són característiques que ens acosten a un model pictòric comú dins el segle II.

Si seguim fora de la relació estricta amb les muses, i a més hi incloem el retrat masculí, els referents en pintura, del segle II, ens porten als retrats en fusta de les mòmies del Fayum, excepcionalment conservats pel clima egipci. Si bé el context funerari és en essència egipci, les imatges deriven de la tradició artística grecoromana, raó del nostre interès. Així, salvant les diferències entre retrats funeraris que expressen realisme i que, al mateix temps, segueixen les modes en pentinats, joies i vestits, la referència només està justificada pel caràcter dels ulls, els nassos rectes, la llum del front, la fosseta del mentó i la línia o ombra obliqua del coll. Uns trets comuns que persisteixen, fins i tot, en el retrat pintat sobre fusta de Septimi Sever i la seva família, de finals del segle II (Nowicka, 1993, figura 4; Aubert, Cortopassi, 1998, 88 s.; Borg, 2009, 67-75). Per les fonts antigues, (Marcial, VIII, 84, i Plini el Vell, *HN*, XXXV) sabem que a Roma, durant el segle I aC, al temple es pintaven retrats sobre tauletes de fusta, *cera et tabula*, una tècnica d'origen grec. Aquest tipus de retrat es degué expandir per tot l'Imperi romà, però gairebé no han quedat restes d'aquesta suposada popularitat, per la mateixa naturalesa del suport. Sortosament, els retrats del Fayum inserits entre les benes de la mòmia, a l'emplaçament de les cares, són un excepcional testimoni del caràcter d'aquesta pintura, la datació més antiga, que remunta a l'època de Tiberi.

Més difícil és determinar el taller responsable de la producció dels emblemes, tenint en compte que, generalment, eren obres fetes fora del lloc de destinació i produïdes en sèrie o grups temàtics. Diversos autors que han estudiat els quadrets dels Munts s'han decantat per una filiació centroitàlica (Tarrats *et alii*, 1998a, 205; Durán, 2000, 50). La mateixa que vàrem atribuir a l'emblema tarragoní d'Ulisses i Polifem, trobat a la vil·la suburbana de la Necròpolis del Francolí, mentre per al de la Medusa, procedent de la Pedrera del Port, per les seves característiques estilístiques pensàvem, seguint A. Balil, en un taller, possiblement originari de la Tripolitània (Balil, 1976, 5-9, s.; Navarro, 1980, 178-180, 194-195). Tornant als Munts, si defensem la creació itàlica, és indubtable que hi ha més emblemes itàlics (79) que d'altres indrets de la Mediterrània, en què Roma i els voltants i Pompeia són les que encapçalen la llista (Balil, 1976; Donderer, 1983³⁶, Wattel-de-Croizant, 1986). Les dimensions dels més petits, en el cas de Pompeia, oscil·len entre els 21 x 16 cm i els 37 x 38 cm, amb algun de 15 cm de costat (Balil, 1976, 14-15). La cronologia general comprèn des dels segles II i I aC fins a l'època severiana, en què els segles I aC i I dC són els moments que excel·leixen. En segon lloc, cal remarcar que en la decoració parietal, del 3r i 4t estil, de les cases de Pompeia, Herculà i Stabiae, es podien trobar *tondi* o medallons pintats, que contenien busts d'un individu o més, identificats en certs casos com a retrats (PPM, Ins. 9,5/ 10,4/ 10,10.11/11,6.7/ 17, 6.7; Pappalardo, 2001, 39-42). Uns medallons parietals que es podrien argüir com a prototipus, amb diàmetres, majoritàriament, entre els 24 i els 32 cm, similars als dels emblemes dels Munts.

Però cal indagar altres possibilitats pel que fa a l'origen, ja que el nord d'Àfrica ocupa el segon lloc en troballes, entre les quals destaca Zliten (Wattel-de-Croizant, 1986). En primer terme, la forma circular dels emblemes no fou massa difosa, comparada amb la quadrangular. I tret d'algun exemple de Pompeia (Balil, 1975, 13, número 38: Reg. VII, ins. 6) i de Tarragona, una part es localitza a la Tripolitània (Zliten i vil·la romana de Gurgi) (Balil, 1975, 24), si bé el nombre més gran dels estudiats s'han trobat a Alexandria i els voltants, amb cronologies que van de l'hellenisme al segle II. D'època romana comptabilitzem quatre rodons (Daszewski, 1985, 87-90; Daszewski, 2005, 1148; Guimier-Sorbets, 2001, 287-289). Els diàmetres més corrents van dels 27 als 33 cm, amb algun que arriba als 40 cm. Creiem que la persistència en la forma rodona dels medallons tèxtils coptes, amb marcs de postes, han de significar alguna cosa en aquest raonament.

Un altre argument a favor de l'origen alexandrí o tripolità rau en el fet que alguns dels quadrets rodons de *vermiculatum*, d'època hel·lenística o romana, respectivament, tenen els angles curvilínies

³⁶ Agraïment a Manuela Cimelli per la traducció.

decorats amb petits motius figurats —no és el cas dels Munts, però sí del de la Medusa de Tarragona, el mosaic de la qual es deu al mateix taller que treballà als Munts— i, sobretot, que la major part dels suports són en terracuita. Els disset emblemes egipcis no poden competir en nombre amb els itàlics, però Alexandria, de gran fama des de l'antiguitat per l'art musiu desenvolupat, que segons les fonts indirectes gaudia de l'existència d'un taller reial, en temps dels ptolomeus, ens ha ofert, a més, un seguit de paral·lels referents al tema del *gorgoneion* d'escates interpretats en color, que no hem sabut localitzar, per ara, en cap altre lloc més. No oblidem que el tema dels ocells, d'ampli reconeixement en temps dels ptolomeus, i del qual es conserven *paradeigma* o models, va assolir un notable èxit entre els mosaics egipcis romans, i que a la nostra vil·la, a part de decorar els espais angulars dels *clipeus* pavimentals, un fragment d'emblema inèdit comporta, segurament, la mateixa temàtica, en aquest cas un gall.

L'existència de només dues Muses, si acceptem la identificació d'Apol·lo en comptes de Mnemòsine, no ens ha de sorprendre, malgrat que les muses són nou i, en teoria, haurien de seguir l'ordre hesiòdic o el derivat de les fonts literàries. Significativament, en el nostre cas s'han trobat Euterpe i Talia, que anaven juntes. Però en la majoria dels mosaics pavimentals, de les províncies occidentals, no segueixen el cànon establert, tret d'aquells en què figura una inscripció (Lancha, 1997, 324). Tampoc és rar, en escultura major, pintura o mosaic, que se'n faci una selecció significativa. Tot depèn de les possibilitats decoratives de l'estança (Cánovas, Guiral, 2007) o del tipus de composició musiva pavimental. Així, una quadrícula, com podem veure a Pouaig de Moncada (Lancha, 1997, 1016, número 13), seria totalment idònia per encabir unitàriament l'eneada. En les muses dels Munts, tot i que van encastades a la paret, ja que es tracta de quadrets independents o portàtils, la relació estaria expressada pel tipus d'estança i la tria i la cultura del comendatari. Als Munts no podem descartar l'existència d'alguna altra musa, tenint en compte la troballa, l'any 1995, d'un fragment de suport-calaixet de terracuita, del mateix tipus dels que s'han descrit més amunt, és a dir, quadrat amb escotadura interior circular, però totalment buit.

No sabem respondre amb exactitud a quin tipus d'ambient anirien destinats els emblemes parietals dels Munts. A banda dels contextes funeraris d'Isola sacra, a Ostia, o de la Necròpolis Vaticana, els emblemes dels quals tant podrien figurar a murs com a paviments (Donderer, 1983, 123-128; Bragantini, 2005), les dades obtingudes de l'estudi dels *emblemata* pavimentals d'*opus vermiculatum*, en llocs tan paradigmàtics com Pompeia i Herculà, no creiem que siguin determinants. *Triclinia* i *cubicula* n'eren els espais preferits, ja que es tractava dels primers àmbits de prestigi i no era rar que fossin als peristils, però el fet que s'ubiquessin a les parets per força n'havia de discriminar el possible ús. En substituir una part de la pintura mural, el més segur és que revestissin façanes exteriors, o estances d'ambient humit o en contacte amb l'aigua, (Donderer, 1983, 126). La raresa dels emblemes parietals o el fet que es puguin demostrar arqueològicament, com sortosament succeeix a la vil·la dels Munts, no ens ha de sobtar, pel fet de no trobar-se *in situ* i sí, sovint, reduïts a una fragmentació aclaparadora. Com diu Donderer (1983, 127), no podem oblidar que les plantes superiors de les cases també tenien paviments de mosaics, als quals suposadament pertanyien els emblemes trobats entre les restes de la planta baixa. Aquest podria ser el cas del Palazzzo delle Colonne en Tolemaide (Pesce, 1950; Balil, 1976, 23; Donderer, 1983, 127). El motiu d'aquesta raresa pot ser, a més, el reaprofitament de les peces en paviments més moderns, de vegades justificat, en sentit antiquari, per herència familiar (Sanzi Di Mino, 1996, 502, referent a l'emblema de l'estació de la primavera a Baccano, similar a les nostres muses). Així, pel que fa als Munts, de moment no podem descartar que els emblemes es poguessin exhibir a les parets de la galeria panoràmica del primer pis, lloc de pas i de contemplació, si és que no anaven en un altre ambient, com podria ser l'atri, o un *cubiculum*, lloc propi de les muses pintades.

VI. Fragments procedents de les excavacions de P. M. Berges (figura 6.19)

Els primers indicis sobre l'existència d'emblemes d'*opus vermiculatum* foren advertits durant les excavacions de J. Sánchez Real i P. M. Berges. Tot i que no es van publicar segurament a causa de la multifragmentació que oferien, se n'han conservat, al magatzem del MNAT, els fragments dels que considerem tres exemplars, sobre suport de terracuita. Només s'hi poden entreveure, no sense dubtes, un tema d'aus (gall?) i un altre del mal d'ull.

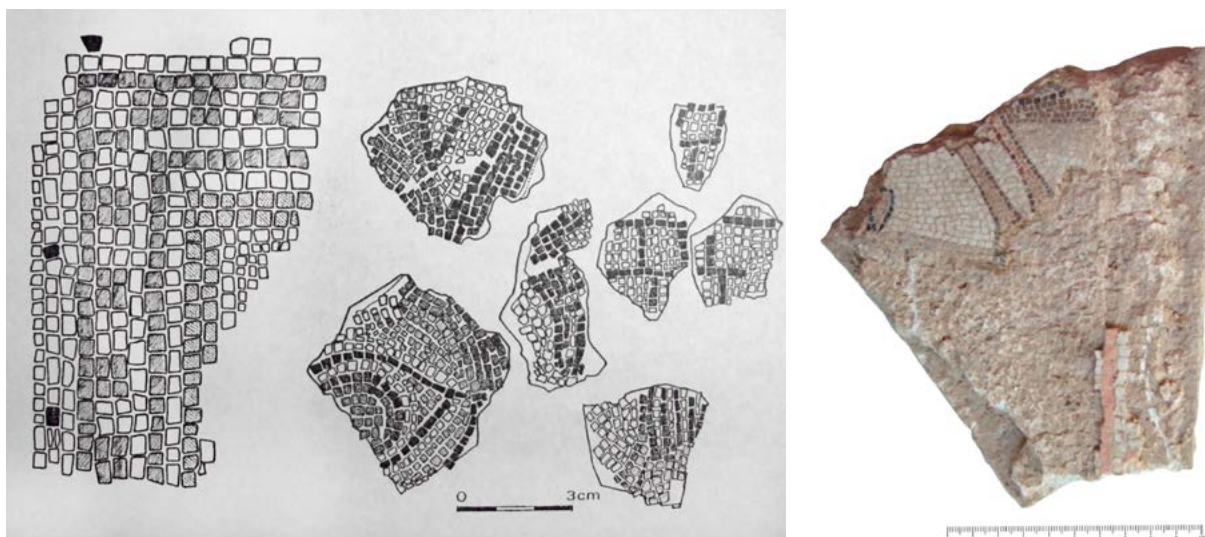

Figura 6.19. *Vermiculatum* VI (sense procedència concreta), fragments d'emblemes recuperats en les excavacions de P. M. Berges; 1. Possible representació del mal d'ull (R. Navarro). 2. Semblen identificar-se potes, cua i bec d'un au (gall?) (R. Navarro).

V2. Emblema de la musa Euterpe (MNAT 45252-1) (2.1) (figura 6.20)

Trobat el 1995 als nivells d'enderroc del sector nord-oest/sud-est del corredor del criptopòrtic (2.1) (figures 2.15, 2.48-2.50 i 2.52-2.56). Suport-caixa de maó de base i escotadura interior quadrades (26 x 26 x 4,5 cm). Emblema d'*opus vermiculatum* quadrat, negre, amb cercle inscrit blanc en què apareix un bust femení que mira fixament cap a l'esquerra. A sobre del front hi ha dues volutes divergents, de color groc, que enfatitzen el cap, coronat per les habituals plomes radials, en blau cel vitri. Vesteix un mantell de color roig anglès, cenyit a l'espatlla dreta per una fibula imperial, de disc, policrom d'esmalt i perfil cònic, que deixa veure el braç cobert pels plecs daurats de la túnica. A banda i banda de la imatge, en disposició obliqua, els *auloi* o flutes, daurades, pròpies de la musa Euterpe, que representa la música. De les tres figures, és la que presenta els trets més individualitzadors, observables en la carnadura càlida del rostre, ben modulada, així com en els detalls realistes dels ulls, als quals no manquen ni les pestanyes. El fons negre del quadret, que dona pas al marc circular intern blanc, de rivet escaquejat simple, de reminiscència antiga, juntament amb el contrast dels colors daurats, inclosa la fibula, juguen a favor d'un caràcter distintiu. Per què no podem pensar que es tracta del retrat de la *domina* de la casa? De la mateixa manera que a Pompeia alguns medallons pintats (*tondi*), tot i que estaven representats per una divinitat, han estat interpretats, pel seu tractament, com un retrat. De totes maneres, el tipus de pentinat d'Euterpe, llarg i caient sobre les espatlles, comú a la resta d'emblemes dels Munts, ja que no segueix la moda de les dones antonines, seria un factor discrepant, perquè era més propi de les emperadrius Agripines. Els confronts de Saragossa, esmentats abans, juntament amb la representació d'una de les estacions del mosaic del Triomf de Neptú, a Acholla, datats a la primera meitat del segle II, fan pensar en la circulació d'un prototipus pictòric anterior, si no és que va derivar d'un model estatuari de l'hellenisme final.

V3. Emblema de Talia (MNAT 45252-3) (2.4, 2.5 i 2.6) (figura 6.21)

Emblema localitzat en els nivells d'enderroc de les estances 2.4, 2.5 i 2.6, directament per sobre de la pavimentació original de l'edifici (Tarrats *et alii*, 1998a, 210, figura 22). Suport-caixa de maó de base quadrada i escotadura interior circular (30 cm de costat per 6,5 cm gruix); tesselles entre 0,3 x 0,2 i 0,2 cm x 0,1 cm; tesselles x dm²: 715. L'efecte del foc en degué alterar els tons primitius, tret del blanc, que accentua els reflexos centrals del rostre, en tesselles més grans que la resta del quadre. Hi manca la major part del suport original, que ha estat restituït, i d'una part del cap de la figura. Sobre camp circular, blanc, en *opus vermiculatum*, hi ha un bust femení que mira cap l'esquerra. Els cabells estan coronats per una diadema de plomes blanques. A dreta i a esquerra, respectivament, apareixen una màscara teatral de vell i vestigis del *pedum* o bastó, els atributs distintius de la musa Talia.

Figura 6.20. Emblema parietal de la Musa Euterpe V2 (àmbit 2.1) (Arxiu MNAT).

Figura 6.21. Emblema parietal de la Musa Talia V3 (àmbits 2.4-2.6) (Arxiu MNAT).

Figura 6.22. Emblema parietal de la Musa Mnemosine V4 (àmbit 2.7) (Arxiu MNAT).

Figura 6.23. Emblema parietal de personatge masculí V5 (àmbit 2.7) (Arxiu MNAT).

V4. Emblema atribuït a la Musa Mnemòsine (MNAT 45252-2) (2.7) (figura 6.22)

Trobat, de la mateixa manera que el quadre del personatge masculí, a l'estança 2.7, en nivells de destrucció (Tarrats *et alii*, 1998a, 211, figura 23). Suport-caixa de terracuita, de base quadrada i escotadura interior circular (30 cm de costat per 6,5 cm gruix). Íntegre, després de ser restaurat, tot i que s'observen esberles antigues en tres costats. Sobre camp circular, blanc, en *opus vermiculatum*, hi ha un bust que mira cap a l'esquerra. Té ulls de marcades ulleres. El rostre és ovalat, massís, i el cap està coronat per una diadema roja amb tocs de blanc vitri al centre. La túnica amb la qual va abillat és blanca, amb *clavi*. Entre els rinxols, i fixat a l'espatlla dreta, hi ha un penjoll trenat triangular. En teoria, és una musa sense cap atribuït que n'identifiqui la identitat, ja que no duu el plomall de plomes. A part de l'atribució inicial relativa a la mare de les muses, Mnemòsine, amb la qual s'ha donat a conèixer (Arce *et alii*, 1997, 434-435), se n'han valorat altres propostes. Així, Durán (2000, 35-51; 2008, 112, figura 21) ha considerat, en principi, la figura com a Polymnia, ja que és una de les muses que acostuma a no dur cap atribuït, ni rètol. Estadísticament, és la més representada (Lancha, 1994, 1017, números 22, 23 i 24), però no és l'única, ja que això també passa amb Urània i Cal·líope. J. Lancha, en canvi, s'ha decantat per la presència d'Apol·lo (Álvarez *et alii*, 2001, 170-171, *non vidimus*), una divinitat present, implícitament o explícitament, en la majoria de casos i que aquí, pels trets adduïts, el podem considerar així. A Pompeia (VIII 5, 37; 4t estil), per exemple, Apol·lo és una musa a la Casa delle Pareti Rosse (Lancha, 1994, 1020, número 73).

V5. Emblema de personatge masculí (MNAT 45252-4) (2.7) (figura 6.23)

Trobat a l'àmbit 2.7, en les mateixes circumstàncies estratigràfiques que l'emblema dit de Mnemòsine. Suport-caixa de terracuita corresponent a un *bipedalis* (ca. 60 cm de costat per 7,5 cm de gruix). És un quadre més fragmentat i alterat per les llacunes, tot i que ha estat restaurat, especialment a la part superior, on s'observen perforacions, no centrades, en forma de doble «cua d'oreneta», per poder-lo subjectar a la paret, mitjançant grapa, i evitar-ne la possible basculació i caiguda (Tarrats *et alii*, 1998a, 211, 216 figura 24). Es conserven vestigis de pintura negra damunt del marc del suport. Bust de personatge masculí, jove, tocat de bigoti i barba afilada i incipient, que mira a l'esquerra. Malgrat en manqui bona part del cap, amb pentinat curt, a manera de casquet, a la dreta es pot observar una petita forma lenticular, de nucli allargat blanc, és el possible indicatiu de la representació d'una diadema de fulles o de pedres precioses? Els trets anatòmics i els efectes de la llum estan netament contrastats amb taques i ombres de color terra fosc. El bust, del qual és confús apreciar si duia un *sagum*, però que, en tot cas, acaba per sota de les espatlles en una línia irregular, molt retallada, com si fossin plecs, destaca sobre un fons geomètric, similar a un mur, a manera de fons escènic, que recorda, de lluny, un bon nombre d'emblemes pompeians o romans, incloses les representacions de Teseu en mosaics pavimentals. Emmarca el quadre una banda de tessel·les negra.

Com s'ha publicat anteriorment, el personatge, pels seus trets i representació individualitzada, respon més al caràcter d'un retrat que no a una figura idealitzada (Tarrats *et alii*, 1998a; Durán, 2000, 48; Lancha, 2000, nota 5), una proposta amb la qual coincidim. Però qui és el personatge, és un retrat genèric o un individu concret? Tal vegada per la barba i el tors, que ens sembla nu o seminu, es podria pensar que se l'ha volgut representar a la manera d'un sabi o intel·lectual, com és habitual al costat de les muses, en sarcòfags i mosaics dels segles III i IV (López, San Nicolas, 1994, 71-110). A més, el detall d'una possible diadema ens acostaria a aquesta apreciació. Però sense inscripció, o un atribuït específic, és aventurat assegurar aquesta identificació. Segons el tipus de barba i de bigoti està en consonància amb la moda del període antoní, que segueix a la introduïda per Adrià, i la d'un home jove. No es podria excloure, com ja ha plantejat M. Durán, que es tractés del mateix *Caius Valerius Avitus* (2000, 50). La forma irregular en què acaba el bust recorda la d'una pell o teixit retallat. S'ha de tractar, segurament, d'un recurs convencional emprat per a retrats, en diversos suports i manifestacions artístiques, com el mosaic, la pintura i el vidre. Els retrats representats en mosaic domèstic són rars, almenys durant l'alt imperi. Tret del cas de la vil·la d'Ivailograd, a Bulgària, del segle III, en què apareixen el propietari i els seus dos fills (Mladenova, 1983, 153-156, figures 8, 10 = Dunbabin, 1999, 321-322), la resta d'exemplars coneguts pertanyen al baix imperi: Piazza Armerina; Dominus Iulius, Sidi Ghrib, Pedrosa de la Vega, Torres Novas, etc.

Tots els rostres dels emblemes altafullencs es caracteritzen per dur al centre del front una alineació de tesselles de forma lenticular vertical, per accentuar l'efecte pictòric de la llum reflectida. En el rostre masculí, a causa de la fragmentació, no sembla que hi sigui, però coincideix amb les altres figures en la fosseta ben marcada de la barbata, així com en la línia obliqua, per sota del coll, que en aquest últim cas esdevé una ombra fosca, accentuadament triangular. Així mateix, les muses, duen al coll un collaret filiforme. Tot això a banda de compartir el pentinat llarg, caient en rínxols, ondejats o rígids (només Euterpe) sobre les espatlles. És indubtable, doncs, la seva pertinença al mateix taller de mosaïstes, si bé s'adverteixen diferències entre els quadrets pel que fa a la mà d'obra. Mentre el d'Euterpe és minuciós, individualitzador i ric en efectes pictòrics, amb tesselles prismàtiques que evoquen petites pinzellades, el de Talia és més sec, rotund, i simplificador, si bé no mancat de cert volum, amb ombra lineal de tesselles blanques, notòriament més grans que la resta.

3. Conclusions

3.1. Aspectes generals

En aquest treball no ha estat possible determinar la matèria primera de les tesselles de cada mosaic, només hi podem consignar, a partir de les troballes aïllades de les últimes excavacions, l'ús de marbres de *Luni-Carrara* i *greco scritto*. A més, segons l'estudi d'Otiña (2003), es testimonia la presència de pedres locals, com la d'Alcover, en diferents àmbits de la vil·la, i la de Santa Tecla als banys meridionals. A propòsit d'aquest edifici, P. M. Berges (1970a, 143-144; 1977a) identificava, a l'àmbit **6.24**, l'ús del pòrfir roig i del pòrfir verd. A part d'aquests marbres, de colors verd i roig, la majoria dels colors, verds i blaus, a part del taronja —emprats tant a tessellats com a *sectilia*— s'obtenen de la pasta vítria, ben notòria a la zona residencial. Sense anàlisis arqueomètriques, no sabem d'on provindria, amb certesa, aquest material sintètic, que en certs casos dels *sectilia* estan decorats amb les tècniques de *millefiori* i de pintura. Es fa difícil determinar si es tracta d'elements en estadi de frita o de fusió, ja que fins l'antiguitat tardana es documenten grans forns industrials, que proveïen d'aquest primer producte, semielaborat, els tallers vidriaires de les províncies occidentals.³⁷

És probable que la decoració d'*opus sectile* arribés a la vil·la preparada en suports o panels de fusta, a punt perquè es pogués encastar a les parets de destinació. Almenys se'n coneixen indicis lignis pel que fa al *sectile* vitri i d'agata en llocs com Kenchreai, S. Vincenzino, Rímini i els Horti Lamiani, a Roma. Pel que fa a la mà d'obra dels paviments musius dels Munts, s'observen diferències entre sectors i èpoques. Les més acusades es troben dins la part residencial, entre el mosaic del corredor del criptopòrtic i els del triclini, que pertanyen a tallers i moments diferents. Un, segurament de caracter local, de la primera meitat del segle II, fidel a cartons itàlics, tot i l'aportació de colors, sobretot del vermell; i els altres a partir de la segona meitat del mateix segle, de base inqüestionablement romana, però servint-se d'ornaments de gran arrelam a la part oriental de l'Imperi, i atribuïbles, per la seva peculiaritat, a un taller d'origen sirí.

En primer terme, al paviment musiu que cobreix el criptopòrtic (M3, àmbit **2.1**) s'adverteixen tesselles de mides desiguals segons els trams i errades de càlcul en el disseny. El fet que l'amplada del passadís no sigui la mateixa al sector N i al S ho justificaria. Sense excloure'n altres causes, ja que es tracta de superfícies molt transitades, fins i tot poc vistes, refetes en moments diferents, i no sempre sistemàticament com un pegat monocrom oblic i, a més, el sector SO del passadís no tenia cobertura musiva en el moment de la destrucció la vil·la.

³⁷ El vidre egipci és sabut que va proveir, fins a dates tardanes, diferents províncies, i Roma va ser una de les ciutats que més ús en va fer. Però també se n'ha documentat la producció de frita vidrosa a finals de la República a Itàlia, a llocs com a Puteoli i Liternum (Santoro, Boschetti, 2005, 579-587). I Estrabó (XVI, 225) ressaltava la vitalitat i la capacitat innovadora de la indústria vitraria de Roma en època d'August (De Vos, 1980, 90-95). Les troballes de fragments de vidre a Roma han estat sempre copioses (Bacchelli *et alii*, 1995, 455, nota 41). Recordem els milers de plaquetes en vidre mosaic de la vil·la de Licius Verus, segurament produïdes en algun suburbi artesanal proper a Roma.

Contràriament, es mostra un treball acurat a les habitacions del triclini (M4, M5 i M6), amb tesselles, inclús, de pasta vítria, relativament petites, ben escairades i alineades en trames complexes, com són els *clipei*, els meandres pàstics, els prismes i motius com les peltes i, sobretot, les postes, aquestes d'una regularitat perfecte en el traçat corbat i en el final de la voluta a bisell. Aquestes característiques no creiem que siguin fruit només de la sinòpia general que, normalment, es traça com a guia sota el nivell de les tesselles, sinó de l'ús sistemàtic, òbviament, del compàs o el cordill, de regles i d'una plantilla, potser de plom, que en guiaria la implantació sobre la capa última de preparació del paviment, encara fresca. Als banys meridionals, una meitat dels àmbits amb paviment tessel·lat (àmbits 6.3, 6.5, i 6.7) contenen motius emprats als tapissos del sector del triclini (3.2-3.4), per la qual cosa s'han d'atribuir als mateixos artesans, mentre l'altra meitat (àmbits 6.24, 6.17 i 6.6) correspondrien al treball dels últims mosaïstes (segles iv-v) amb materials (tessel·les grans porfíriques) i procediments diferents.

En referència als emblemes s'accepta, en general, que és un treball fet en taller a part, la qual cosa implica una importació del producte. Tot i que bona part dels investigadors han defensat la procedència itàlica dels quadrets dels Munts, creiem factible, segons els elements materials i d'estil, que s'haguessin produït a la Tripolitània o Alexandria. Però si hi identifiquem el retrat del propietari (V5) i, potser també, el de la *domina* (V2), ens preguntem si el treball es va fer *in situ* o a Tàrraco o, com seria més lògic, era un encàrrec especial a distància? Aquesta alternativa semblaria la més factible, ja que no s'han trobat indicis productius que corroboressin la primera opció. Quant als altres emblemes de Talia i l'atribuït a Apol·lo, podríem creure que formarien part d'un grup temàtic, produït en sèrie, tot i que el tema de les muses en emblemes "portàtils" gairebé no té constatació, per ara, tret de les de Baccano i la d'Adra, a Egipte.

La troballa d'un suport de maó, d'escotadura circular, buit, del mateix tipus que dos dels emblemes petits (V3 i V4), ens podria fer pensar en quadrets d'*opus vermiculatum* prefabricats i importats que posteriorment s'encastarien al suport-marc de terracuita. Les capes de preparació del quadret de Talia (V3), així ho fan pensar; la inferior, prima, que ocupa bona part del fons, i la resta, de menys superfície, que forma, en superposició, un bloc homogeni. Tant si aquesta proposta és certa com si no ho és, és interessant comprovar una de les últimes fases del procés de producció dels quadrets. Una observació atenta deixa veure trets o marques incises en els calaixets de terracuita que havien de servir per centrar i fixar-hi dins, tant bé com fos possible, la imatge o l'emblema d'*opus musivum*. En el cas del d'Euterpe, són incisions axials, un cercle perimetral doble en el de Talia, i simple al voltant del de "Mnemòsine". Malgrat tot, es produïren desajustos evidents en els perímetres tessel·lats.

3.2. Aspectes topogràfics

Planta principal (1)

L'estratigrafia dels nivells d'esfondrament, enregistrada tant al corredor del criptopòrtic (2.1) com als *cubicula* annexos (2.6 i 2.8), ha permès definir la pavimentació de la planta superior (Tarrats *et alii*, 1998a, 211, 213). En primer terme, per damunt del corredor s'estenia una galeria pavimentada d'*opus signinum*, llis, de molt bona qualitat. El caràcter hidràulic d'aquest revestiment el faria totalment idoni per a aquest espai semidescobert. Els fragments, força abundants, es localitzaren tant al llarg del corredor (2.1) com als *cubicula* immediats (2.4, 2.5 i 2.8), la qual cosa corrobora l'extensió que assolía el paviment, tret del sector corresponent a la caixa d'escala (2.2) (Tarrats *et alii*, 1998a, 205). En segon terme, en el cas de l'àmbit 2.8, s'han pogut documentar les restes d'un paviment d'*opus tessel·latum*, de peces força grans, que juntament amb les capes de preparació, proven l'existència d'una habitació superposada (Tarrats *et alii*, 1998a, 213; Macias, Ramón, 1999, 52). Tant el *signinum* de la galeria com el mosaic d'aquesta habitació del primer pis anaven, de manera molt similar, al damunt d'una fina preparació de morter de calç, i aquesta per sobre d'una capa gruixuda d'argila que esdevé el cos principal del llit, el qual conferiria l'elasticitat necessària al paviment, en recolçar-se damunt d'un embigat de fusta (Tarrats *et alii*, 1998a, 213).

A banda d'aquestes capes de preparació dels paviments superposats a les estances (2.1 i 2.8), al magatzem del MNAT es conserven un seguit de fragments musius, procedents dels estrats d'altres *cu-bicula* immediats, que corroborarien, tot i que no preserven aquest tipus de llit, la hipòtesi que altres estances de la planta superior anirien pavimentades amb mosaics en blanc i negre i en color. D'aquests fragments pavimentals, alguns amb força desgast superficial, i d'altres que casen, només n'hem sabut identificar motius de trenes de dos caps, filets, bandes i formes corvades en color, així com dentells i un possible meandre, en negre sobre blanc. Uns motius que podrien pertànyer a la vora exterior de diversos mosaics, la tècnica dels quals difereix notablement, en documentar-s'hi individus amb tesselles, entre 6 i 8 cm, d'aspecte groller, i d'altres de mida més petita i polida. La cronologia, en conseqüència, pot ser àmplia i difícil de dirimir. A partir del segle II en endavant.

És possible, segons el caràcter d'altres fragments, que alguna de les estances del primer pis tingués les parets revestides de tesselles de pasta vítria i de plaquetes d'*opus sectile*. Les tesselles de colors verd i blau estan molt cremades i erosionades, i de vegades manquen. Pel que fa a les plaquetes, s'afegeixen al conjunt trobat en les primeres intervencions arqueològiques i podrien pertànyer a un mateix sector. Entre les troballes antigues, que atribuïm a la part alta o central de la vil·la, cal esmentar, tot i que estan descontextualitzades, els mosaics policroms dels tritons i del raïm, un tema, el primer, adient per decorar ambients o estructures relacionades amb l'aigua.

On anirien els emblemes musius d'*opus vermiculatum*? El fet que figuressin a la paret, i enmig de la pintura, discrimina una elecció qualsevol. Les opcions tenen a veure amb la solidesa de la superfície musiva, encara que fos parcial, adient per situar-la en parets d'ambients a l'aire lliure, com façanes, properes a l'aigua o de gran humitat. Els emblemes parietals dels Munts, repartits topogràficament, entre el corredor del criptopòrtic (2.1) i les estances 2.4-2.7 dins dels nivells d'enderroc (V2, V3, V4 i V5), correspondrien, possiblement, a la decoració de la galeria de la planta principal. Així com les muses podrien tenir bona acollida als *cu-bicula*, un lloc que els era natural, el retrat del personatge masculí, cas de ser la representació del propietari, s'hauria de mostrar en un lloc públic o semipúblic de la residència. Si alguns emblemes de la Campània han aparegut als peristils, i als *atria*, per què no podem pensar que aquest retrat i el d'Euterpe, que atribuïm a la *domina*, s'haurien pogut exhibir a la galeria panoràmica del primer pis o en una estança destacada?

Planta semisoterrani (2)

Articulada a través d'un corredor (2.1) que permetia la comunicació entre la planta principal, mitjançant unes escales al nord-oest, i el sector del triclini al sud-est. Al costat oriental del corredor s'obrien un seguit d'estances. El primer paviment del corredor o passadís estava constituït per un simple morter o planxé d'obra, el mateix que es documenta a les estances immediates. És probable que catifes de tipus tèxtil es combinessin amb la decoració pictòrica d'aquests ambients privats, als quals no arribava la claror. Damunt el paviment del criptopòrtic se superposarà, a la primera meitat del segle II, un llarg mosaic tessellat en colors. El representa un quadriculat de línies de quadrets sobre la punta tangents que formen cassetons quadrats esgraonats. Al peu de l'escala, la trama decorativa varia per deixar pas a un senzill aparell isodòmic, o de rectangles superposats en alternança, fàcil de veure, en salvar el desnivell. El quadriculat era un esquema adient per pavimentar corredors, com ho avalen un seguit d'exemples provincials i de Tarragona. Un esquema en què l'aportació contundent del vermell, tant per definir la trama com per omplir els motius marginals, s'imposa per damunt dels cassetons en blanc i negre, i el discret groc, que hi crea tot un efecte de contrast, que, al mateix temps, harmonitzava amb la pintura de la paret, de la segona fase, que se li recolzava.

Triclinium (3)

A diferència dels espais anteriors, semisoterrats, poc il·luminats, el sector del triclini al sud-est del criptopòrtic (àmbits 3.2-3.4) havia de ser molt lluminós. Tant els brolladors de l'estança principal (3.2) com els tapissos musius que formen aquest sumptuós espai, foren distribuïts seguint el dispositiu arquitectònic de T més U. Sota els mobles, o braços de la U, s'estenia un senzill escaquejat d'escaires, bicrom, mentre que la part central o barra inferior de la T, la vista des dels *lecti*, era de colors càlids, constituïda per escates bipartites imbricades, amb marcs de meandres plàstics, i llaceries als extrems

curts. Presidia l'entrada una cinta emmurallada, amb portes i torres, rodejant un laberint que, probablement enquadra la lluita de Teseu i el Minotaure. Tant la muralla, com les orles de cercles quadrípèdals que envolten els extrems de la barra horitzontal de la T, coparticipen d'una tricromia general que s'imposa per damunt de l'ortodòxia bicroma.

Des d'aquesta estança s'accedia a dues més d'annexes pel costat oriental (àmbits **3.3** i **3.4**). El punt d'enllaç entre ambdues estava emfasitzat per un *thyrsos*, o atribut dionisiac, també carregat de sentit apotropaic. Els mosaics corresponents (M5 i M6) coparticipen d'esquemes a compàs, definits per *clipei* o escuts, multicolors, però de tipus diferents. El primer, de triangles, i el segon, d'escates biconvexes, en cercles concèntrics decreixents. Tots dos estan envoltats d'orles geomètriques variades i tenen els triangles curvilinis decorats amb aus. En el segon cas, coloms posats sobre cràter. Aquests trets, sumats a la policromia, dominada pel color groc i accentuada per la pasta vítria, discriminava un ús qualsevol dels paviments, ja que es tractava d'una superfície privilegiada, digna de ser contemplada en altura, no només per la riquesa i el contrast de colors, sinó per l'efecte òptic, de relleu, moviment i turbulència, creats pel disseny dels prismes i, sobretot, dels *clipei*. Aquests en feien oblidar els components geomètrics per veure'n sobresortir rosetes d'ogives i feixos de raigs. La presència dels dos *clipei* en un mateix sector, o dins d'una mateixa casa, no ens ha d'extranyar, perquè sense que abundin, se'n documenten en altres indrets de l'Imperi, com Mérida, Mataró, Tolemaida, Alexandria, Iasos, etc. Normalment, es tracta de tipus diferents de *clipei*, si bé els més freqüents són els de triangles i d'escates, com succeeix als Munts. Tot i que en el sector triclinal no passen desapercebuts un seguit de símbols apotropaics o profilàctics representats en algunes entrades i en diferents espais musius, sobretot angulars: muralla amb laberint (M4), *thyrsos* (M6), fulles d'heura (M5), *bipennae* o destrals dobles combinades amb peltes (M4) o aus amb cràter o sense als angles curvilinis (M5 i M6). Poden tenir altres connotacions, en part de caràcter dionisiac, però tots coincideixen, en general, en el fet que propicien la bona sort als habitants de la casa i, al mateix temps, foragiten els malefics, el mal d'ull o la mala sort. En aquest context simbòlic, sembla adient evocar que un dels emblemes que s'han trobat a les primeres excavacions dels Munts, l'hem atribuït, amb reserves, al tema del mal d'ull.

Banys meridionals (6)

A diferència dels mosaics de la part residencial de la vil·la, dels quals coneixem la majoria de la trama, aquí ens hem de contentar en observar, únicament, els fragments que es conservaven arran de paret, corresponents a vores exteriors, i alguns pocs a la composició o la part central. A més, alguns estaven molt cremats i d'altres havien estat destruïts. A part, cal considerar l'existència dels paviments que P. M. Berges anomenava "hidràulics" i d'*opus testaceum* (equivalents a *opus signinum*) propis d'ambients termals. Els mosaics catalogats són majoritàriament en color i comparteixen part dels motius ornamentals que veiem als paviments del nucli residencial de la vil·la: diamants, cadeneta o *guilochis*, ona i creuetes marginals. En destaca, per la seva minuciositat naturalista, un de tema floral (M10), que pavimentava l'àmbit **6.5**, corresponent a una petita exedra.

En el cas del mosaic M12 (**6.17**), la troballa de monedes a sota el situaria a partir de la segona meitat del segle IV. Aquí la trama musiva, a base de prismes quadrangulars en perspectiva adjacents pels costats curts, juga, malgrat la petitesa de l'àmbit i una factura no massa curosa del mosaic, amb lectures òptiques o en relleu —d'octògons o ondulacions—, de la mateixa manera que passava feia dos segles als ambients triclinals, i que era propi dels tallers orientals. Als àmbits **6.24** i **6.6**, tot i que el tema de l'escaquejat del primer (M11) és omnipresent als mosaics provincials, des de primera època, i molt adient per cobrir ambients termals, en realitat pesa més com a factor cronològic, dins o més enllà del segle IV, l'ús de tesselles grans porfíriques; ben evidents en els motius de la vora exterior (cercles i losanges tangents), en un intent d'imitar el plakat d'*opus sectile*. A més, segons el testimoni de P. M. Berges, també les parets d'aquest àmbit estaven revestides de marbre verd. S'evidencia, doncs, la disponibilitat de recursos, segurament, reaprofitats. El mateix passa amb el M14 (**6.6**) constituït per bipeltes. Segons aquestes apreciacions, és possible que tres mosaics més no catalogats en aquest treball, per manca de dades, poguessin pertànyer a l'edifici de banys meridionals en època tardoromana, ara amb funcions més reduïdes.

3.3. Aspectes estilístics i cronològics

Si bé en el catàleg hem prioritzat l'estudi dels mosaics decorats, no podem deixar de banda altres paviments, com la galeria del primer pis, un *opus signinum* llís,³⁸ o les estances de la planta semisoterrada, cobertes per un simple acabat de morter de base, tots de perduració llarga i de datació difícil. El paviment del passadís es va recobrir d'un mosaic tessel·lat (M3), mentre que les estances annexes varen romandre amb el paviment inicial. D'entre els paviments tessel·lats, se n'ha documentat un de monocrom blanc i incomplet (M1, àmbit 1.9), sense context i de datació complexa. Els tessel·lats decorats en color més antics, de la primera meitat del segle II, corresponen al corredor del criptopòrtic (2.1) i, probablement, per raons d'estil, al peristil (1.13-14). Tot i que tenen composicions diferents, de tipus múltiple, un (M2) de quadrats i losanges adjacents, amb orla vegetal, i l'altre (M3b) de quadriculat de línies de quadrats tangents que formen cassetons quadrats esglaonats, comparteixen el tractament general de la tricromia i motius com dentells, quadrats dentats sobre la punta colorejats i nusos de Salomó; uns esquemes i motius itàlics originats i ben afermats durant el segle II, malgrat la seva perduració. Una cronologia més precisable, hipotèticament, en la primera meitat del segle II, per la relació estratigràfica establerta entre la segona fase de la pintura mural del criptopòrtic i la construcció del paviment, damunt el qual es troba; una datació estratigràficament implícita per al tapís, d'aparell isodòmic (M3a) que encapçala el paviment, al peu de l'escala. Segons l'estil, el tema principal o de quadriculat és molt abundant a Itàlia des de la meitat del segle I dC, en especial a Roma, on les seves reproduccions es mantenen fins a dates tardanes.³⁹ La composició geomètrica del peristil, a base de quadrats sobre la punta i losanges adossades, s'origina a Itàlia i pot arribar fins a l'antiguitat tardana. Entre finals del segle I i inicis del segle II es documenta a moltes ciutats del nord d'Itàlia i, en especial, de la zona adriàtica; i és al llarg del segle II quan assoleix una gran difusió, tant a la Itàlia peninsular i insular com a províncies.

Per raons estilístiques, és possible datar dins el segle II els mosaics dels tritons (M7) i del raïm (M8) que hem atribuït a la part alta o central de la vil·la. Tal vegada, tots dos en formessin un de sol, per raons de contaminació iconogràfica, si acceptem que el de fulles de raïm formés part d'un context bàquic. Si ens valem del confront iconogràfic i modular, es podrien situar a inicis del segle II, si no abans, part de la decoració parietal vítria en *opus tessellatum* i en *opus sectile*, d'aquesta zona, en especial la constituïda pels petits caps humans. D'una banda, el perfil egipcià d'un d'aquests ens remet a la moda i el gust per la temàtica egípcia, que va prevaldre al Laci i la Campània, des d'August fins al segle II. D'altra banda, en sentit iconogràfic, les formes s'acosten a la decoració parietal figurada, tipus *intarsia* o d'incrustació, documentada en aquesta mateixa àrea geogràfica, inclosa vil·la Adriana, a començaments de l'Imperi. Però el material petri i la tècnica d'aquests paral·lels difereixen, ja que als Munts es tracta d'elements vitris d'*opus sectile* i, per tant, fixats per adjacència; però sí que coincideixen en el tipus de mòdul complex, propi de les primeres èpoques, amb motius vegetals o geomètrics, de marbre i pedra, que també són comuns a l'època tardo-romana.

El confront amb vil·la Adriana s'imposa, ja que aquesta és un compendi de mòduls complexos d'*opus sectile* que combina, a més, pasta vítria i marbres, com sabem que passava als Munts. Aquesta aliança de materials, comprovada igualment a S. Vincenzino, feia ressaltar al màxim la llum i el contrast dels colors, dels quals, encara en el joc de les hipòtesis, es valoren les composicions més factibles en l'articulació dins la paret. La identificació, ja esmentada, a vil·la Adriana, d'un auriga amb cavall i d'un *saltator* o dançador pírric, fan pensar, amb totes les interpretacions que derivin d'això, en la plaqueta perduda d'un cavall d'*opus sectile* a la qual es referia J. Sánchez Real en les primeres

³⁸ Solidesa i elasticitat, economia i, sobretot, impermeabilitat són les raons que justificarien pavimentar amb un senzill *signinum* llís la galeria porticada que, a més, en cas de pluja, podia oferir els tons vermellors del component de terracuita, revifats entre la decoració arquitectònica.

³⁹ La difusió per les províncies occidentals, a partir del segle II, és més aviat escassa, i mínima per les orientals. En canvi, té més fortuna a les ciutats nord-africanes. A Acholla es documenten dos exemples ben datats a la casa del Triomf de Neptú (tercer quart del segle II) i a la d'Asinius Rufinus (vers l'any 184 dC). A Tarragona, el model, igualment en versió tricroma, es torna a repetir a la casa romana del carrer de Governador González, datada de mitjan/segona meitat del segle II, i a la vil·la de la plaça d'Armes. A Mataró, l'esquema apareix al passadís del peristil de la vil·la de Torre Llauder, estilísticament, de l'època severiana, però podria ser anterior. Dins la península Ibèrica no se'l coneix gaire, tret de Mérida, una altra capital provincial força referencial per a l'estudi dels mosaics hispanoromans, i en particular de Tarragona.

intervencions dels Munts. Però la resta dels revestiments musius de la vil·la, constituïts pels *sectile vitris* marmoritzats, i les plaquetes d'àgates, si ens valem dels confronts imperials de la vil·la de Lucius Verus i dels Horti Lamiani, atribuïda a Còmmode, caldria situar-los entre els anys 169 i 180 dC. Aquesta cronologia ens fa proposar que el conjunt de *sectilia* parietals dels Munts podrien pertànyer a dues fases decoratives diferents, una datable en temps d'Adrià i una altra, especulant molt, atribuïble a l'estada de *Caius Valerius Avitus* a la vil·la, a mitjan segle II, o sinó caldria situar-la en temps de Còmmode, emperador del qual, segons l'última atribució, té un retrat escultòric a la vil·la.

D'altra banda, a la segona meitat del segle II, tal vegada, entre el 160 i el 170 dC, s'imposaran trames més complexes (M4, M5 i M6), plenes de color i contrast, en servir-se de la pasta vítria, inclús per als colors càlids com el groc, que van des dels *clipei*, o esquemes a compàs, amb riques orles geomètriques d'enquadrament, i aus als angles, fins a motius tan simples com els trianglelets dentats, els diamants o les postes, de llarg ús a les províncies orientals de la Mediterrània. De tots els mosaics que es conserven de la vil·la dels Munts, el més emblemàtic correspon al paviment del triclini (M4). Els seus múltiples tapissos i ornaments lineals s'adapten a la disposició, tan específicament romana, de T+U, i, a més, proclama a través de la representació de la muralla el signe indiscutible de la romanitat dels amos de la casa. Aquesta muralla tricolor, amb torres i portes, al voltant del Laberint, presideix el centre de l'estança, emfasitzant, segurament, el popular mite de la lluita de Teseu i el Minotaure, un heroi assimilable al fundador de Roma. Al caràcter itàlic se sumen els motius bicroms d'ogives de l'entrada i les escaires, que estaven ocultes sota els mobles, a més dels triangles en espina que vorejen els tapissos simètrics de la T. Altres ornaments, com els cercles secants, tot i que no tenen cap filiació ni cronologia concreta, són força comuns com a tapissos secundaris dels mosaics de Grècia i Antioquia.

Les trames i motius filoorientals que decoren el triclini són els dos tipus de meandres plàstics, documentats a Antioquia, si bé el de guardes de clau no l'hem pogut constatar en sentit ortogonal. Els motius rars de llacera de tres vuits i les *bipennae* en disposició triangular, generada per losange inscrita, ens porten a Antioquia, Zeugma i Xipre. Els dos tipus de creuetes (en torn a diamant i a dau central) que ornem els cercles secants i les bandes marginals dels mosaics de la part residencial de la vil·la i dels banys meridionals, tot i que no són exclusives de l'Orient, ni idèntiques, ja que també es prodiguen als mosaics gèl·lics o als de Mérida, són força corrents a la ciutat d'Antioquia i a certs indrets de la Grècia alt-imperial, com la vil·la romana de Corint. Així mateix, la creu de diamant central és igual, significativament, a la del mosaic de la Medusa de Tarragona i al pseudo emblema de les Tres Gràcies de Bàrcino. Aquest motiu, a més del meandre plàstic del centre del triclini, es un dels elements clau que ens permet identificar l'obra dels mosaïstes que treballaren, a l'hora, tant a la vil·la dels Munts com a la ciutat de Tarragona (Navarro, 1993). Altres components filoorientals que corroboren aquesta relació entre vil·la i ciutat són el *clipei* d'escates, o *gorgoneion*, i la decoració d'aus associada, si bé en disposició diversa. Mentre que al mosaic M6 dels Munts omplen l'espai triangular curvilini, a Tarragona es multiplenen, a manera de paradís, en un tapís adjunt superior. No oblidem que les aus emprades en els dos mosaics, per la seva essència i plasticitat, constitueixen un altre tema propi de l'hel·lenisme. La rica coloració d'aquests *clipei* d'escates, en part matitzada per la pasta vítria, ens translladen a l'Alexandria romana i el seu voltant, on el tema ja s'havia plasmat en temps hel·lenístics.

L'altre *clipeus*, el de triangles (M5), tot i que és una variant inequívocament romana del *gorgoneion* clàssic, a Occident es feia en blanc i negre, mentre que la versió total en color era pròpia d'Orient, de llocs com Grècia o Egipte. La cronologia per a aquesta composició fluctua entre mitjan segle II i el segle III en la majoria de paral·lels. Les orles concèntriques que enquadren el tapís central d'aquests dos últims mosaics evoquen una faceta pròpia dels mosaics grecohel·lenístics. El fet que en època romana es representin de nou, juntament amb composicions i motius de filiació oriental i mediterrània, va propiciar en el seu moment dues tendències interpretatives. D'una banda, Bruneau (1972, 328) considerava que bona part dels mosaics de la Grècia imperial mostren fidelitat a la tradició pictòrica hel·lenística, com els exemples de Corint i d'Atenes, entre altres mencions. Enmig, Kankeleit (1994, 243) parlava de supervivència, en paral·lel a les grans novetats musives que venen d'Itàlia. D'altra banda, Hellenkemper argüïa en relació amb la data concreta del mosaic d'Anaploga, a Corint, de finals del segle I o inicis del segle II que, com que no tenia paral·lels, s'havia de datar al segle III, quan es dona una revifalla d'aquests elements a Grècia i a altres parts de l'Imperi (Dunbabin, 1999, 222-223).

Recordem que el paviment d'Anaploga, constituït per tres panells superposats que contenen escenes nilòtiques, d'aus i fruites, està envoltat de meandres tridimensionals, seguit de roleus vegetals i cercles quadripètals. Aquest posicionament que havia situat el renaixement del repertori o dels trets de l'hel·lenisme, en temps de severs va crear un referent cronològic de llarg abast. I un bon nombre de mosaics d'altres indrets, inclosos els de Tarragona, es van datar estilísticament seguint aquestes premisses. Malgrat l'obtenció de datacions per *terminus* arqueològics, per ara ben poques, ha pesat més la prefixada bibliogràficament.

Si desglossem els motius que apareixen als mosaics dels Munts, les postes són, sens dubte, un dels elements més determinants del caràcter filooriental de les orles concèntriques i simètriques, que podem veure lliurement interpretades per tota la Mediterrània. A la part oriental serà on més es prodigaran amb caràcter singular. I a llocs com Antioquia i Zeugma, la voluta acabada amb bisell té forma idèntica a la dels Munts (M6) i Tarragona (Navarro, 1980, número 41). Un tret específic que només es podria obtenir amb plantilla, que denota, entre altres motius, la filiació siriana del taller que va treballar *in situ* als dos indrets.

Els altres elements que proven aquesta autoria són les orles constituïdes per quadrícula de línies de quadrats dentats sobre la punta en oposició de colors (M6); rangleres de prismes quadrangulars en perspectiva, adjacents pels costats curts no convergents (M5); meandres en perspectiva dels dos tipus, de quadrats i esvàstiques, i de T oposades (M4). Juntament amb línies de diamants (M4 i M9); triangles dentats (M5); ona en relleu (M5 i M13); cadeneta o *guilochis* (M6 i M10), i motius de llaceria de tres vuits, *bipennae* (M4) i creuetes (M4, M12 i M13). A més, cal adjuntar-hi el marc tipus Oxford, o de vuit puntes, que envolta el pseudoemblema de Perseu i Andròmeda dins el mosaic de la Medusa de Tarragona. Tota aquesta relació d'ornaments es repeteix al llarg del temps, des del segle II a Antioquia, la gran capital, centre de mosaïstes, i en part a Zeugma, subsidiària de l'anterior. Conformava, doncs, un repertori ornamental que es veu reflectit en tants altres mosaics de la Mediterrània oriental (Balty, 1981, 351, 360 i 362).

No podem entrar a establir l'origen de tots aquests motius, els precedents dels quals remuntarien a la pintura grega. El més important és valorar l'associació o les combinacions que s'estableixen entre tots (Levi, 1947, 373-380). Així, els paral·lels més estrictes en sentit contextual, o que concentren temes i motius més propers o similars als dels Munts, els trobem especialment a Antioquia i a Zeugma, però també en menys mesura a llocs de Grècia, com la villa romana de Corint i, més limitadament, a Istria, llocs aquests últims on l'autoria dels mosaics que comparem aquí es considera filooriental o siriana. Pel que fa als emblemes en *opus vermiculatum*, certs caràcters tècnics, com la forma circular del fons musiu, així com estilístics dels rostres, del pentinat i del vestit, almenys de la musa Euterpe, ens fan pensar en un prototipus pictòric grecoromà que seria comú a diferents models iconogràfics, però exclusius de les deeses, i en circulació, sinó abans, durant el segle II, per la Mediterrània, entre Egipte i la Tripolitània; i, en conseqüència, els quadrets es podrien haver produït en aquesta àrea.

Pel que fa als banys meridionals (6), una part dels mosaics catalogats, en realitat quasi tots vores externes, s'han d'atribuir als mateixos artesans que decoren els paviments del nucli residencial de la vil·la i, en conseqüència, a les mateixes dates (mitjan o segona meitat del segle II), ja que comparteixen part dels motius geomètrics: diamants (M9), cadeneta o *guilochis* (M10), ona (M13), creuetes marginals (M12, M13). D'altra banda, els trets decoratius vegetals de l'àmbit 6.5 (M10) són similars en sentit estilístic als que decoren els angles del *clipeus* de triangles de la vil·la, i recorden els emprats als cantons del *clipeus* de sòlids en perspectiva de la vil·la de Torre Llauder, a Mataró. L'altra part dels mosaics termals pertanyen al segle IV, són els últims de la vil·la elaborats per uns mosaïstes, dels quals, per ara, desconeixem altres actuacions. El que té datació més segura, a la segona meitat del segle IV (M12) ja que se n'han trobat petits bronzes monetals a sota. És l'únic relativament ben conservat, decorat per línies de prismes quadrangulars en perspectiva, en una variant aquí molt menys curosa que la practicada dos segles abans, a la part residencial (M5). Troba un confront perfecte a Antioquia, que corrobora la cronologia del paviment altafullenc, a partir del 350 dC.

Uns altres dos mosaics (M11 i M14) es poden datar a partir del segle iv, ja que s'hi utilitzen tesselles grans, no massa ben escairades, de marbre de diversos colors, preferentment pòrfirs verd i roig. És el cas del M11, en què es comprova, a més, un intent d'imitar les grans lloses, de cercles i losanges, d'un *opus sectile*, alineades a la banda marginal. L'altre paviment (M14), decorat per dobles peltes, que formen cercles és l'únic de tot el catàleg que no la té banda marginal. El confront emprat fins ara als mosaics anteriors, alt-imperials, segons l'estil i l'evolució de les trames i els ornaments, aquí no serveixen, ja que s'imposen criteris materials i tècnics, fruit de transformacions diverses que afecten, entre d'altres, el món de l'arquitectura. El referent ens porta a Roma, al seu voltant i a altres llocs d'Itàlia, ja que la recerca i l'anàlisi, principalment, que han du a terme Guidobaldi i Giuglia, sobre aquest tema, han permès constatar, sobretot des de finals del segle III i començaments del segle iv, tots aquests canvis en el món del mosaics. L'espòli i el reaprofitament de recursos, com el marbre, facilitaren materials, ara, més econòmics que en segles anteriors i una manera més ràpida de treballar. Segons aquestes característiques tècniques i cronològiques, és possible que es poguessin atribuir a aquest edifici, dels banys, tres mosaics descontextualitzats, que desenvolupen temes d'escates fusiformes, aparell isodòmic i semicercles secants formant ogives.

Després de l'anàlisi dels mosaics de paviment i dels sistemes de revestiments musius de la vil·la dels Munts, encara queden oberts molts interrogants. Però es pot assegurar el treball de diversos tallers de mosaistes des de la primera meitat del segle II, si no abans, fins més enllà del segle iv. Les tècniques principals de la musivària romana estan representades al servei d'ubicacions concretes: l'*opus caementicium*, als espais soterrats; l'*opus signinum*, a la galeria panoràmica; l'*opus tessellatum*, en tota mena d'ambients, tant de la residència com dels banys, i emprada al llarg de la secular història de la vil·la, amb tesselles diferents en mida i matèria, que seran més grans i esdevindran marmòries al segle iv. Aquestes tècniques realitzades sobre el terreny suposaren la presència d'equips de mosaistes, primer d'origen local (primera meitat del segle II), i més tard (segona meitat del segle II) foranis, de la Mediterrània oriental. Amb l'*opus vermiculatum* es van decorar els emblemes de les muses i el retrat d'un home jove, considerat el propietari. Aquests quadres ubicats a la paret, al costat de la pintura, com s'ha pogut comprovar, són peces importades, fruit del treball d'un taller especialitzat que per a la majoria d'especialistes és de caràcter centrotàlic, i que per a nosaltres, segons raons materials i estilístiques, s'hauria de situar entre Alexandria i l'àrea tripolítana. També serien obres importades, i fetes en oficines especialitzades, els *sectilia* parietals de pedra o marbre, pasta vítria i àgata. Per tant, es tractaria de panells prefabricats, amb la decoració ja acabada, segurament, sobre panells de fusta, i que haurien d'aplicar a la paret artesans adients. En el cas de les plaquetes de vidre i d'àgata, varen arribar als Munts no sabem si des d'Itàlia, o des d'Alexandria o Egipte, país de gran fama en el treball del vidre. Les àgates, tot i que tenen diverses fonts de provenença, Egipte en va ser una, però també Roma les va poder distribuir. Fins que no es duguin a terme anàlisis arqueomètriques, la qüestió estarà oberta.

A través del material emprat, tant als mosaics de tesselles com a les plaquetes d'*opus sectile*, queda constància notòria de la riquesa decorativa, el luxe i l'exotisme assolits per la vil·la al llarg, sobretot, del segle II, amb marbres i pedres de les principals pedreres de la Mediterrània, i de més enllà, a l'igual que de l'àmbit local. La vil·la s'assemblaria, ho hem dit fa anys, a una petita vil·la Adriana; en tot cas, emula aquesta i altres residències imperials de Roma.

Ens reafirmen en la tesi que els mosaics pavimentals més coneguts de la vil·la, els del sector del triclini a la zona residencial, i una part dels que ornaven els banys meridionals, foren produïts *in situ* per un taller de mosaistes orientals, formats probablement a l'escola d'Antioquia. Un equip professional de formació o procedència segurament heterogènia, en poder-se distingir tant elements sirians com alexandrins, però totes dues vessants estarien sota el domini de trames compositives del repertori romà. La presència d'aquest taller es documenta, a la ciutat de Tarragona, a través del mosaic de la Medusa, dels Paons, d'altres exemplars conservats al MNAT, i del perdut de Venus i Adonis. Fora de Tarragona, se li poden atribuir el pseudoemblema de les Tres Gràcies de Barcelona i, molt possiblement, els mosaics de les vil·les de Torrer Llauder i de Sarrià de Ter, aquestes darreres datades en l'època severiana.

Després de tot aquest recorregut pels mosaics pavimentals dels Munts que privava l'aniconisme, ja que no se n'han documentat gaire figures i, en tot cas, tret dels emblemes parietals, amb les muses

i un retrat masculí, de la representació de la muralla envolcallant el laberint, enfront de l'entrada al triclini, o la dels tritons afrontats i la minuciosa catifa vegetal al sòl d'una exedra dels banys meridionals, sembla que la resta de motius queden, aparentment, relegats a espais secundaris, com veiem als angles dels *clipei* o dels brollados del triclini. Coloms sobre cràters, una au deixant-se caure amb les ales desplegadas, destrals dobles i peltes i un seguit de bulbs i tiges serpentejants, tots tractats amb naturalisme, sense minvar la pasta vítria quan fa falta. En realitat, les composicions geomètriques, que no sempre han estat valorades com cal, als àmbits del triclini assoleixen un paper de primer ordre, amb orles d'emmarcament successives, plenes de color, relleu i varietat temàtica, al servei de composicions centrades, com els *clipei* o escuts, en realitat, els autèntics protagonistes. Aquí, tot un savi joc d'il·lusió òptica, creat pel domini de la geometria i la proporció, va creant lectures de moviment i turbulència, només possibles gràcies a mosaïstes molt experimentats.

A banda de la importància assolida per les composicions geomètriques, en la decoració dels paviments, que ben segur harmonitzaven amb la decoració parietal, aquest aniconisme aparent quedaria justificat per l'existència de l'escultura i la decoració pictòrica mural i de sostre, sense excloure l'espoli del qual va ser objecte la vil·la fins a temps recents. Tampoc oblidem que quan es puguin reconstituir, potser reconeixem altres temes figurats entre els *sectilia* parietals i els fragments de dos emblemes més, d'*opus vermiculatum*, segurament destinats al terra. Per això, els temes geomètrics assoleixen tant de valor i estan enriquits amb materials fràgils com les tessel·les de pasta vítria, d'àmplia presència i gamma colorística, normalment no abundant als paviments d'altres localitats.

Malgrat que, estilísticament, segons els confronts estudiats, es va situar el conjunt de mosaïcs, del sector triclinar, en època de severos, avui dia i sense que l'estratigrafia que ens en pugui ajudar a precisar la data, hem reconsiderat, de fa temps, que havien de pertànyer a temps antonins. El desenvolupament urbanístic i cultural de la ciutat de Tarragona, que assoleix les màximes cotes en aquesta època, sumat a la cronologia d'altres materials a la vil·la, no es poden deixar de banda. És molt seductora, en conseqüència, la idea de fer-los correspondre a la fase d'estada i obres d'*Avitus* a la vil·la, o tal vegada a un moment més avançat.

El retrat del personatge masculí, acceptat en la bibliografia com un retrat, s'ha de tractar, seguint M. Durán, de *Caius Valerius Avitus*. Si en la inscripció de la *tabula ansata* queden fixats, en sentit commemoratiu, el seu nom i el de *Faustina*, comandataris de la magna obra de la cisterna, i aquesta lectura es produeix en un lloc soterrat, com deixaria, *Avitus*, de manifestar el seu rang social i polític sinó era en la exhibició pública del seu retrat? Per les mateixes raons, i ampliant l'anàlisi de pàgines anteriors, suggerim que l'emblema de la musa Euterpe fos en realitat la *domina*, aquí, *Faustina*. La presència de les muses dins aquest context és ben coherent perquè, a banda d'identificar-se pels seus atributs específics, com la música i la comèdia, expressen en sentit ampli el món de la cultura i la immortalitat. El propietari esdevé no sols qui té el poder, sinó que a més, segons el vestigi inicial d'una diadema de fulles al cap, es mostraria com el *mousikos aner*, l'home cultivat.

ÍNDIX D'AUTORS

A

L. Abad Casal (1977-1978), "Las imitaciones de *crustae* en la pintura romana en España", *AEspA* 50-51, Madrid, 189-208.

L. Abad Casal (1979), *Pintura romana en la provincia de Sevilla*, Sevilla.

L. Abad Casal (1982), *La pintura romana en España*, Alacant-Sevilla.

L. Abad Casal (1987), "Horae, Tempora Anni y la representación del tiempo en la Antigüedad Romana", *Anas* 7-8, 79-88.

L. Abad Casal (1990a), "Iconografía de las estaciones en la musivaria romana", *Mosaicos Romanos. Estudios sobre Iconografía. Actas del Homenaje in Memoriam de Alberto Balil Illana*, Museo de Guadalajara (27 y 28 de abril de 1990), Guadalajara, 11-28.

L. Abad Casal (1990b), "Horai/Horae", *LIMCV*, 510-538.

C. Abadie-Reynal (2002), "Les maisons aux décors mosaïqués de Zeugma", *CRAI*, Bocard, Paris, 743-771.

J. M. Abascal Palazón (1998), *La sociedad hispano-romana, Hispania. El legado de Roma*, Catálogo de la Exposición, Zaragoza, 197-207.

J. M. Abascal Palazón (2010), "s.v. *Cornelius Priscianus*", *Diccionario Biográfico Español*, 14, Madrid, 618. <http://dbe.rah.es/biografias/23202/cornelius-priscianus>.

J. M. Abascal Palazón (2011), "Licinianus (*Marcial* I 49 y 61), ¿C. *Iulius Seneca Licinianus* (CIL II 6150)?", *Hermes* 139, 358-364.

J. M. Abascal Palazón, U. Espinosa Ruiz (1989), *La ciudad hispano-romana. Privilegio y poder*, Logroño.

J. H. Abry (ed.) (1993), *Les Tablettes astrologiques de Grand (Vosges) et l'astrologie en Gaule romaine*, Lyon.

G. W. Adams (2013), *Marcus Aurelius in the Historia Augusta and Beyond*, Lanham (USA).

B. Adembri (2002), "I marmi colorati nella decorazione di Villa Adriana", M. De Nuccio, L. Ungaro (eds.), *I marmi colorati della Roma imperiale*, Roma, 470-481.

M. Adserias Sans (1999), "Evidències d'època ibèrica a les Eres (Altafulla, Tarragonès)", *Estudis Altafullencs* 23, Altafulla, 7-19.

P. Aguado García (2001), "El culto de Mitra en la época de Caracalla", *Gerión* 19, 559-568.

A. M. Albert, W. R. Maples (1995), "Stages of epiphyseal union for thoracic and lumbar vertebral center as a method of age determination for teenage and young adult skeletons", *Journal of Forensic Sciences* 40, 623-633.

C. Albertson (1980), *The Sculptured Portraits of Lucius Verus and Marcus Aurelius (AD 161-180)*, PhD Dissertation, Bryn Mawr.

C. Alcalde Martín (2001), *El mito de Leda en la Antigüedad*, Clásicas, Madrid.

M. A. Alexander (1994), "The Ganymede Mosaic from the House of Sollertii at Thysdrus (Tunisia)", J. P. Darmon, A. Rebourd (eds.), *La Mosaïque gréco-romaine IV. IVe Colloque Internationale pour l'Étude de la Mosaïque Antique (Trèves, 8-14 août 1984)*, Paris, 243-248.

M. A. Alexander, S. Besrou, M. Ennaifer (1976), *Utique. Les mosaïques sans localisation précise et El Alia*, Tunis.

G. Alföldy (1969), *Fasti Hispanienses. Senatorische Reichsbeamte und Offiziere in den spanischen Provinzen des römischen Reiches von Augustus bis Diokletian*, Wiesbaden.

G. Alföldy (1973), *Flamines provinciae Hispaniae Citerioris*, Madrid.

G. Alföldy (1975), *Die römischen Inschriften von Tarraco*, MF 10, Berlín = RIT.

- G. Alföldy (1979), "Bildprogramme in den römischen Städten des *Conventus Tarraconensis*. Das Zeugnis der Statuenpostamente", *Homenaje a García y Bellido, Revista de la Universidad Complutense* 28, volume 4, Madrid, 177-275.
- G. Alföldy (1984), "Drei städtische Eliten im römischen Hispanien", *Gerion* 2, 193-238.
- G. Alföldy (1991), Tarraco, Forum 8, MNAT, Tarragona.
- G. Alföldy (1998), "Hispania bajo los Flavios y Antoninos", *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior* (Granollers, 1987), Itaca, Anexos I, Barcelona, 11-32.
- G. Alföldy (2001) "Tarraco, capital de la mayor provincia del Imperio Romano", I. Rodà (ed.), Tarraco, *puerta de Roma*, Barcelona, 26-31.
- G. Alföldy (2003), "Sociedad y epigrafía en Tarraco", S. Armani, B. Hurlet-Martineau, A.U. Stylow (eds.), *Epigrafía y sociedad en Hispania durante el Alto Imperio: estructuras y relaciones sociales*, (Madrid/Alcalá de Henares, 2000), Alcalá de Henares, 159-176.
- G. Alföldy (2005), "La cultura epigráfica de los romanos: la difusión de un medio de comunicación y su papel en la integración cultural", *Vivir en tierra extraña. Emigración e integración cultural en el mundo antiguo* (Zaragoza, 2003), 137-149.
- G. Alföldy (ed.) (2011a), *Corpus Inscriptionum Latinarum*, II. Inscriptiones Hispaniae Latinae. XIV. Conventus Tarraconensis. II. Colonia Iulia Vrbs Triumphalis Tarraco, Berlin-New York. = *CIL* II* / 14, 2
- G. Alföldy (2011b), "Griechische Inschriften und griechische Kultur in Tarraco", *ZPE* 178, 87-125.
- G. Alföldy (2014), "Hadrians Besuch in Tarraco (*HA, H* 12, 3-5)", C. Bertand-Dagenbach, F. Chausson (eds.), *Historiae Augustae Colloquium Nanceiense. Atti dei Convegno sulla Historia Augusta XII*, Bari, 11-29 = "La visita de Adriano a Tarraco", traducción de D. Gorostidi, D. Gorostidi (ed.) 2017, 383-398.
- G. Alföldy, H. Niquet, J. M. Abascal Palazón** (2016), *Corpus Inscriptionum Latinarum*. II. *Inscriptiones Hispaniae Latinae*. XIV. *Conventus Tarraconensis*. IV. *Colonia Iulia Vrbs Triumphalis Tarraco*, Berlin-New York. = *CIL* II* / 14, 4.
- C. Allag** (2010), "Mais qui était donc les peintres gallo-romains?", P. Chardon-Picault (dir.), *Aspects de l'Artisanat en milieu urbaine: Gaule et Occident Romain*, Actes du Colloque International d'Autum, Revue Archéologique de l'Est, Supplément 28, Dijon, 209-218.
- C. Allag, F. Kleitz** (2018), "Chartres (Eure-et-Loir). Le décor au dieu Océan", J. Boislève, A. Dardenay, F. Monier (dirs.), *Actes du 29e Colloque de l'AFPMA, Louvres, 18 et 19 novembre 2016*, Ausonius, Pictor, collection de l'AFPMA 7, Bordeaux, 353-362.
- P. Allison** (1995), "Painter-Workshops or Decorators Teams", *Mededelingen van het Nederlands Instituut de Rome* LIV.54, 98-108.
- M. Almagro Gorbea** (1986), *Segóbriga (Ciudad celtibérica y romana)*. *Guía de las excavaciones y Museo*, Madrid.
- M. Almagro Gorbea, J. M. Abascal Palazón** (1999), *Segóbriga y su conjunto arqueológico*, Madrid.
- J. Altieri Sánchez** (2002), "Las pinturas báquicas de la Casa del Mitreo: iconografía", *Excavaciones Arqueológicas en Mérida, Memoria 2000*, 6, Mérida, 341-359.
- J. Alvar Ezquerro** (1981), "El culto de Mitra en Hispania", *Memorias de Historia Antigua* 5, 51-72.
- J. Alvar Ezquerro (2018), *El culto de Mitra en Hispania*, Dykinson-PuFC, Madrid-Besançon.
- J. M. Álvarez Martínez** (1976), "La villa romana de El Hinojal en la Dehesa de Las Tiendas (Mérida)", *NAH* 4, 435-488.
- J. M. Álvarez Martínez, H. Lavagne, R. Perales Piqueres** (com.) (2001), *Mosaico Romano del Mediterráneo*, (Museo Arqueológico Nacional, mayo-julio 2001), Madrid.
- A. Álvarez Pérez, A. Domènech De La Torre, P. Lapuente Mercadal, A. Pitarch Martí, H. Royo Plumed** (eds.) (2009a), *Marbles and Stones of Hispania*, Exhibition Catalogue, ICAC, Tarragona.
- A. Álvarez Pérez, V. García Entero, A. Gutiérrez García-Moreno, I. Rodà De Llanza** (eds.) (2009b), *El marmor de Tarraco. Explotació, utilització i comercialització de la pedra de Santa Tecla en època romana*. Hic et Nunc 6, ICAC, Tarragona.

- A. Àlvarez Pérez, A. Gutiérrez García-Moreno, A. Pitarch Martí** (2006), “Informe de l’inventari preliminar dels materials lapidis procedents de la vil·la dels Antigons (Reus, Baix Camp)”, Unitat d’Estudis Arqueomètrics, ICAC, Tarragona.
- A. Àlvarez Pérez, A. Gutiérrez García-Moreno, I. Rodà De Llanza** (2010), “Las rocas ornamentales en las provincias del Imperio: el caso del Broccatello y la Piedra de Santa Tecla”, *Arqueología de la construcción: II, Los procesos constructivos en el mundo romano: Italia y provincias orientales: (Certosa di Pontignano, Siena, 13-15 de noviembre de 2008)*, CSIC, Madrid, 539-554.
- A. Àlvarez Pérez, J. M. Macías Solé, A. Muñoz Melgar, À. Pitarch Martí, I. Teixell Navarro, J. Menchon Bes** (2012), “The *marmora* used in the imperial cult area of Tarraco (Hispania Citerior)”, A. Gutiérrez, P. Lapuente, I. Rodà (eds.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA Conference (Tarragona 2009)*, ICAC, Tarragona, 196-203.
- W. Amelung** (1908), *Die Skulpturen des Vatikanischen Museums II*, Berlin.
- B. Andreae, K. Anger, M. A. De Angelis, W. Geominy, M. G. Granino, J. Köhler, M. Kreeb, P. Liverani, M. Mathea-Förtsch, M. Stadler, A. Uncini** (1995), *Bildkatalog der Skulpturen des Vatikanischen Museums I*. Museo Chiaramonti, Berlin-New York.
- B. Andreae, K. Anger, M.G. Granino, J. Köhler, P. Liverani, G. Spinola** (1998), *Bildkatalog der Skulpturen des Vatikanischen Museums II*. Museo Pio Clementino, Cortile Ottagono, Berlin-New York.
- J. Andreu Pintado** (2004), *Edictum, Municipium y lex: Hispania en época flavia (69-96 d.C.)*, Oxford.
- S. Angiolillo** (1981), *Mosaici Antichi in Italia. Sardinia*, Consiglio Nazionale delle ricerche, Istituto Poligrafico e Zecca dello stato. Libreria dello Stato, Roma.
- Antique Sculpture from the Collection of the Pushkin Fine Arts Museum in Moscow* (1987), Moscú.
- F. Antonelli, L. Lazzarini, S. Cancelliere, D. Dessandier** (2009), “Minero-Petrographic and Geochemical Characterization of ‘*Greco Scritto*’ Marble from Cap De Garde, Near Hippo Regius (Annaba, Algeria)”, *Archaeometry* 51, 351-365.
- X. Aquilué Abadias** (1983), *La sede del Col·legi d’Arquitectes: una intervenció arqueològica en el centre històric de Tarragona*, Tarragona.
- F. Arasa Gil** (2004), “La decoración escultórica de las *villae* del País Valenciano”, *Actas de la IV Reunión sobre Escultura Romana en Hispania*, 229-253.
- J. Arce Martínez, S. Ensoli, E. La Rocca** (eds.) (1997), *Hispania romana desde tierra de conquista a provincia del imperio*, Electa, Madrid.
- S. Ardeleanu** (2018), “*Giallo Antico* in Context. Distribution, Use and Commercial Actors According to New Stratigraphic Data from the Western Mediterranean (2nd C. Bc-Late 1st C. Ad)”, D. Matetic Poljak, K. Marasovic (eds.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the XI ASMOSIA Conference (Split, 2015)*. University of Split, 155-166.
- J. L. Argente Oliver, A. Mostalac Carrillo** (1981), “La pintura mural romana de la Casa del Acueducto de Tiermes (Montejo de Tiermes, Soria)”, *Numantia I*, 147-163.
- R. Arola Arnal, J. A. Domingo Magaña, N. Gasull Casanova** (2012), “The imported *marmora* from the Jaume I School: an assemblage from the Provincial Forum of Tarraco”, A. Gutiérrez, P. Lapuente, I. Rodà (eds.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA Conference (Tarragona 2009)*, ICAC, Tarragona, 190-202.
- D. Attanasio, A. B. Yavuz, M. Bruno, J. J. Herrmann Jr, R. H. Tykot, A. Van Den Hoek** (2012), “On the Ephesian origin of *Greco Scritto* marble”, A. Gutiérrez, P. Lapuente, I. Rodà (eds.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA Conference (Tarragona 2009)*, ICAC, Tarragona, 245-254.
- M. F. Aubert, R. Cortopassi** (1998), *Portraits de l’Égypte romaine*, Catalogue de l’exposition Paris, Musée du Louvre, 5 octobre 1998-4 janvier 1999, Paris.
- M. F. Aubert, R. Cortopassi, G. Nachtergaeel, V. Asensi Amoros, P. Détienne, S. Pagès-Camagna, A. S. Le Hô** (2008), *Portraits funéraires de l’Égypte romaine: cartonnages, lincoils et bois*. Éditions Kheops, Musée du Louvre, Paris.

S. Augusti (1967), *I colori pompeiani*, Roma.

S. Aurigemma (1960), *L'Italia in Africa, Tripolitania, I, I monumento d'arte decorativa*, Parte prima. I Mosaici, Roma.

L. C. Avellá Delgado (1980), "Conjunto de antoninianos. Tesorillo hallado en el teatro romano de Tarraco", L. Villaronga (dir.), *II Symposium Numismático de Barcelona*, volumen II, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Barcelona, 221-226.

M. Avi-Yonah (1933), *Mosaic pavements in Palestine*, London-Oxford.

B

B. Bacchelli, M. Barbera, R. Pasqualucci, L. Sagù (1995), "Nuove scoperte sulla provenienza dei pannelli in *opus sectile* vitreo della collezione Gorga", *AISCOM II*, (Bordighera, 1994), 447-466.

A. Bacchetta (2006), *Oscilla: rilievi sospesi di età romana*, Milano.

P. Baccini Leotardi (1978), *Ostia. Pitture con decorazioni vegetali dalle Terme*, Monumenti della Pittura antica scoperti in Italia, Ercolan, Fasc. II, fasc. V, Roma.

I. Baldassarre, A. Pontrandolfo, A. Rouveret, M. Salvadori (2002), *Pittura romana. Dall'ellenismo al tardo-antico*, Milano.

I. Baldini (2005), "Mosaici di età tardoantica a Gortina (Creta)", *CMGR IX*, 1, 173-189.

A. Balil Illana (1957), *Las invasiones germánicas en Hispania durante la segunda mitad del siglo III d. de J. C.*, Cuadernos de Trabajos de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma IX, Roma.

A. Balil Illana (1958), "El mosaico de las tres gracias de Barcelona", *AEspA* 31, Madrid, 63-95.

A. Balil (1960), "El mosaico romano de la Iglesia de San Miguel", *CuadArqBar* I, Barcelona, 21-74.

A. Balil Illana (1962), "Mosaicos ornamentales romanos de Barcelona", *AEspA* 35, Madrid, 36-69.

A. Balil Illana (1965), "Las Escuelas musivarias del *Conventus Tarraconensis*", *CMGR I*, 29-39.

A. Balil Illana (1966), "Los mosaicos de la villa romana de El Puig de Cebolla (Valencia)", *IX CNA*, (Valladolid, 1965), 336-340.

A. Balil Illana (1969), "El mosaico 'della Medusa' di Tarragona", dins *Hommages à Marcel Renard*, III, Latomus 103, Bruxelles, 3-12.

A. Balil Illana (1970), *Estudios sobre mosaicos romanos I*, Studia Archaeologica 6, Santiago de Compostela-Valladolid.

A. Balil Illana (1975), "*Emblemata*", *BSAA* 40-41, Valladolid, 67-89.

A. Balil Illana (1976), *Estudios sobre mosaicos romanos IV*, Studia Archaeologica 39, Santiago de Compostela-Valladolid.

A. Balil Illana (1980), "Sobre el tesoro de Antoninianos de Altafulla (Tarragona)", *Acta Numismática IX*, Barcelona, 97-99.

A. Balil Illana (1983), "Esculturas romanas de la Península Ibérica VI", *BSAA* 49, número 140, Valladolid, 215-266.

A. Balil Illana (1986a), "Esculturas romanas de la Península Ibérica VIII", *BSAA* 52, número 175, Valladolid, 214-228.

A. Balil Illana (1986b), "El oficio de musivario", *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología* 52, 143-161.

C. Balmelle (dir.) (2014), *Bulletin de l'AIEMA-AOROC* 23, CNRS, Paris

C. Balmelle, J. P. Darmon (2017), *La mosaïque dans les Gaules romaines*, Paris.

J. Ch. Balty (1981), "La Mosaïque Antique au Proche-Orient. I. Des origines à la Tétrarchie", *ANRW* II 12, 347-429.

J. Ch. Balty, D. Cazes, E. Rosso (2012), *Sculptures Antiques de Chiragan (Martres-Tolosane). I. Les portraits romains, I.2 Le siècle des Antonins*, Toulouse.

- A. Ballu** (1897), *Les ruines de Timgad (antique Thamugadi)*, Paris.
- J. Banko** (1929), "Zur 'corona donatica'", *Jahreshefte der österreichischen archäologischen Institutes in Wien* 25, 121-124.
- F. Baratte** (1973), "Le tapis géométrique du Triomphe de Neptune de Constantine", *MEFRA* 85, 1, 313-334. DOI: <https://doi.org/10.3406/mefr.1973.948> www.persee.fr/doc/mefr_0223-5102_1973_num_85_1_948.
- F. Baratte (1978), *Catalogue des mosaïques romaines et paléochrétiennes du Musée du Louvre, Paris*, Editions de Réunion des musées nationaux, Paris.
- A. Barbet** (1982), "Peintures murales trouvées dans les latrines et les boutiques près du forum de Bolsena", G. Hallier, M. Humbert, P. Pomey, *Bolsena VI. Les abords du forum*, École Française de Rome, 102-132.
- A. Barbet (1985), *La peinture murale romaine. Les styles décoratifs pompéiens*, Paris.
- A. Barbet (1987), "La diffusion du I, II et III styles pompéiens en Gaule", *Pictores per provincias*, Cahiers d'archéologie romande 43, Avenches, 7-27.
- A. Barbet (1995), "La technique comme révélateur d'écoles, de modes, d'individualités des peintres?", *Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome. Antiquity* 54, 61-80.
- A. Barbet, avec la collaboration de C. Allag (1997), *La peinture romaine. Du peintre au restaurateur*, Saint-Savin.
- A. Barbet (2004), "La composition de plafonds et voûtes antiques: essai de classification et vocabulaire", L. Borhy (dir.), *Plafonds et voûtes à l'époque antique*, Actes du VIII Colloque international de l'AIPMA, (Budapest-Vezsprem, 15-19 mai 2001), Budapest, 27-36.
- A. Barbet (2008), *La peinture murale en Gaule romaine*, Paris.
- A. Barbet (2013), *Peintures romaines de Tunisie*, Paris.
- A. Barbet (2021), *Coupoles, voûtes et plafonds peints d'époque romaine. I^e-IVe siècle apr. J.-C.* Paris: Hermann.
- A. Barbet, C. Allag** (1972), "Techniques de préparation des parois dans la peinture murale romaine", *MEFRA* 84.2, 935-1069.
- A. Barbet, N. Blanc, H. Eristov** (1999), "Bilancio e prospettiva", A. Barbet, P. Miniero (a cura di), *La villa San Marco a Stabia*, Napoli-Roma-Pompei, 363-385.
- A. Barbet, Y. Draveu, A. Le Bot, D. Magnan** (1977), "Peintures murales romaines d' Alésia, l'hypocauste n° 1", *Gallia* 35.1, 173-199.
- B. Bargagli, C. Grosso** (1997), *I Fasti ostienses. Documento della storia di Ostia*, Itinerari Ostiense VIII, Roma, Soprintendenza Archeologica di Ostia.
- X. Barral Altet** (1978), *Les Mosaïques romaines et médiévales de la Regio Laetana*, Publicaciones Eventuales, Instituto de Arqueología y Prehistoria, Universidad de Barcelona.
- X. Barral Altet, R. Navarro Sáez** (1975), "Las representaciones de murallas en los mosaicos romanos de Hispania. Un motivo de orla itálico", *Homenaje a R. Bianchi Bandinelli, BSAA* 40-41, Valladolid, 503-522.
- J. L. Barrera Antón** (1984), *Los capiteles romanos de Mérida*, Monografías Emeritenses 2, Badajoz.
- J. L. Barrera Antón (2000), *La decoración arquitectónica de los Foros de Augusta Emerita*, Roma.
- J. L. Barrera Antón (2002), "La decoración arquitectónica romana de Regina. Problemas de estilo y cronología", *Romula* 1, 57-74.
- P. Barresi** (2000), "Architettura pubblica e munificenza in Asia Minore. Ricchezza, costruzioni e marmi nelle province anatoliche dell'impero", *MedAnt* 3, 309-368.
- P. Barresi, P. Pensabene, D. Trucchi** (2002), "Materiali di reimpiego e progettazione nell'architettura delle Chiese Paleocristiane di Roma", *Ecclesiae Urbis. Atti del Congresso Internazionale di Studi sulle Chiese di Roma (IV-X secolo)*, (Roma, 2000), Città del Vaticano, 799-842.

- T. Barrientos Vera** (2001), “Nuevos datos para el estudio de las religiones orientales en Occidente: un espacio de culto mitraico en la zona sur de Mérida”, *Mérida. Excavaciones Arqueológicas 1999*, Memoria 5, Mérida, 357-381.
- F. Barry** (2011), “The Mouth of the Truth and the Forum Boarium: Oceanus, Hercules, and Hadrian”, *The Art Bulletin* XCII, 1, 7-37.
- A. Bar-Shay** (2005), “Les modèles polaires (Analyse et construction). La géométrie par la corde et les clous”, *CMGR IX* 2, 833-846.
- C. Bassi, L. Endrizzi** (1996), “Trento, Via Rosmini: Vecchie e nuovi rinvenimenti”, *AISCOM III*, (Bordighera, 1995), 181-188.
- F. L. Bastet, M. De Vos** (1979), *Proposta per una Classificazione del terzo stile pompeiano* (Archeologische Studiën van het Nederlands Instituut te Rome IV), Staatsuitgeverij, The Hague.
- S. Bayo Fuentes, J. Moratalla Jávega, A. Morillo Cerdán, F. Sala Sellés** (2021), “El fortín romano tardo-republicano del Tossal de la Cala (Benidorm, Alicante. Autopsia y reinterpretación de un yacimiento histórico”, *AEspA* 94, e16. DOI: <https://doi.org/10.3989/aespa.094.021.16>.
- G. Becatti** (1954), *I mitrei*, Scavi di Ostia II, Roma.
- G. Becatti (1960), *La colonna coelide istoriata: problemi storici iconografici stilistici*, Roma.
- G. Becatti (1961), *Mosaici e pavimenti marmorei*, Scavi di Ostia IV, Roma.
- G. Becatti (1965), “Alcune caratteristiche del mosaico bianco-nero in Italia”, *CMGR I*, 15-24.
- G. Becatti (1971), “Ninfe e divinità marine. Ricerche mitologiche, iconografiche e stilistiche”, *Studi Miscellanei* 17, Roma.
- G. Becatti (1975), “Alcune caratteristiche del mosaico policromo in Italia”, *CMGR II*, 173-192.
- G. Becatti, E. Fabbricotti** (1970), *Mosaici antichi in Italia. Regione Settima: Baccano villa romana*, Istituto poligrafico e Zecca dello Stato, Roma.
- R. L. Beck** (2006), *The religion of the Mithras cult in the Roman Empire*, Oxford.
- F. Beltrán Lloris** (2019), “Las flamínicas provinciales de la Hispania citerior”, S. Alfayé, F. Pina (eds.), *Dioses, sacerdotes y magos en el mundo antiguo. Homenaje a Francisco Marco Simón*, Bandue 11, 195-213.
- M. Beltrán Lloris** (2009), *Caesar Augusta. La casa de los hispanorromanos, Museo de Zaragoza, Exposición permanente*, Zaragoza.
- F. Beltrán Lloris, C. Guiral Pelegrín** (Inèdit), “Coronas agonísticas en las pinturas de la villa de Els Munts (Altafulla, Tarragona): ¿recurso ornamental o conmemoración?”, (comunicació oral al XI Col·loqui Internacional de AIPMA, Efes, 2010).
- A. Ben Abed Ben Khader** (1999), “Un nouvel édifice des Asclepeia en Afrique découvert à Thuburbo Majus”, M. Ennaïfer, A. Rebourg (eds.), *La mosaïque gréco-romaine VII*, Tunis, 321-326.
- A. Ben Abed-Ben Khader (2001), “Ateliers de mosaïque a Thuburbo Majus (Tunisie)”, *CMGR VIII* 1, 201-215.
- A. Ben Abed Ben Khader (dir.) (2003), *Image de pierre. La Tunisie en mosaïque*, Ars Latina.
- M. Bendala Galan** (1981), “Las religiones místicas en la España Romana”, *La Religión Romana en Hispania*, Actes del *symposium* (Madrid, 1979), Madrid, 283-299.
- M. Bendala Galan (1982), “Reflexiones sobre la iconografía mitraica de Mérida”, *Homenaje a Sáenz de Buruaga*, Madrid, 99-108.
- J. Bennett** (1996), *Thermal alteration of bone: experiments in postburial modification*, (Tesi de màster, University of Tennessee).
- P. M. Berges Soriano** (1970a), “Informe sobre ‘Els Munts’”, *Boletín Arqueológico*, IV, 105-112, Tarragona, 140-150.
- P. M. Berges Soriano (1970b), “Las ruinas de ‘Els Munts’ (Altafulla, Tarragona)”, *Información Arqueológica* 3 (setembre-deseembre de 1970), Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación Provincial de Barcelona, 81-87.

- P. M. Berges Soriano (1970c), "Organización de las ruinas y museo monográfico de 'Els Munts' (Altafulla, Tarragona)", *Actas de la III Asamblea de Instituciones de Cultura de las Diputaciones Provinciales* (Barcelona, 1968), 309-315.
- P. M. Berges Soriano (1977a), "Nuevo informe sobre Els Munts", *Estudis Altafulles* 1, 27-47.
- P. M. Berges Soriano (1977b), "Ruinas de 'Els Munts', Altafulla (Tarragona)", *Noticiario Arqueológico Hispánico* 5, Madrid, 37-42.
- P. M. Berges Soriano, R. Navarro Sáez** (1974), "Un mosaico romano con tema de muralla en Tarragona", *Pyrenae* 10, Barcelona, 165-172.
- M. Bergmann** (1978), *Marc Aurel*, Liebieghaus Monographie 2, Frankfurt am Main.
- É. Bernand** (1969), *Inscriptions métriques de l'Égypte gréco-romaine*, Paris.
- P. Berni Millet, C. Carreras Monfort, O. Olesti Vila** (2005), "La gens Licinia y el nordeste peninsular. Una aproximación al estudio de las formas de propiedad y de gestión de un rico patrimonio familiar", *AEspA* 78, Madrid, 167-187.
- P. Berni Millet, D. Gorostidi Pi** (2013), "C. Iulius Valerianus et C. Iulius Iulianus. Mercatores del aceite bético en un *signaculum* de plomo para ánforas Dressel 20", *JRA* 26, 113-135.
- L. Bertacchi** (1988), "Uno straordinario mosaico figurato tardoantico nel territorio di S. Canzian d'Isonzo", *Aquileia Nostra* 69, 1988, 222-239.
- F. Berti** (1983), "I mosaici di Iasos", *CMGR* III/1, 235.
- H. G. Beyen** (1938), *Die Pompejanische Wanddekoration vom zweiten bis zum vierten Stil*, Erster Band, Haag.
- H.G. Beyen (1960), *Die Pompejanische Wanddekoration vom zweiten bis zum vierten Stil*, Zweiter Band, Haag.
- A. R. Birley** (2003a), *Adriano*, Barcelona.
- A. R. Birley (2003b), "Hadrian's Travels", P. Erdkamp, O. Hekster, G. De Kleijn, S. T.A.M. Mols, L. De Blois, *Proceedings of the Third Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, c. 200 B.C.-A.D. 476)*, Roma, March 20-23, 2002, 425-44.
- M. E. Blake** (1930), "The pavements of the roman building of the Republic and early Empire", *MAAR* 8, University of Michigan.
- M. E. Blake (1936), "Roman Mosaics of the second century in Italy", *MAAR* 13, University of Michigan.
- M. E. Blake (1940), "Mosaics of the Late Empire in Rome and Vicinity" *MAAR* 17, University of Michigan, 81-130.
- N. Blanc** (1983), "Les stucateurs romains: témoignages littéraires, épigraphiques et juridiques", *MEFRA* 95.2, 859-907.
- V. Blanc-Bijon** (2010), "Océans dans la cuve aux poissons. Nouvelles peintures de Neapolis (Nabeul, Tunisie). Étude préliminaire", I. Bragantini (ed.), *Atti del X Congresso internazionale dell'AIPMA*, (Napoli, 17-21 settembre 2007), *Annali di archeologia e storia antica*, 18/2, Napoli, 575-581, pl. coul. LIV.2-LV.1-2.
- V. Blanc-Bijon (2011), "Nabeul (Tunisie). Les enduits peints de la fabrique de salaison B", *Les Nouvelles de l'Archéologie* 123, 57-60.
- R. Bloch** (1947), *I bolli laterizi e la storia edilizia romana*, Roma.
- M. Boada Juncà** (ed.) (2002), *El Mèdol*, Institut de Ciència i Tecnologia Ambientals de la Universitat Autònoma de Barcelona, Girona.
- M. Boada Juncà (ed.) (2004), *El Mèdol*, Barcelona.
- M. T. Boatwright** (2000), *Hadrian and the cities of the Roman Empire*, Princeton.
- M. Bobadilla** (1969), "El mosaico de peces de La Pineda (Tarragona)", *Pyrenae* 5, Barcelona, 141-154.
- A. Bohne** (2011), *Bilder vom Sport. Untersuchungen zur Ikonographie römischer Athletendarstellungen*, Nikephoros Beihefte band 19, Hildesheim.

- P. Bol** (ed.) (1989-1998), *Forschungen zur Villa Albani. Katalog der antiken Bildwerke I-V*, Berlin.
- F. Boldrighini** (2003), *Domus picta. Le decorazione di Casa Bellezza sull'Aventino*, Roma.
- F. Boll, C. Bezold, W. Gundel** (1966), *Stern Glaube und Sterndeutung. Die Geschichte und das Wesen der Astrologie*, Stuttgart.
- N. Bonacasa** (2008), "Roma in area punica: le Terme di Sabratha", *www.bollettinodiarcheologiaonline.beniculturali.it*, 37-54 [consultat: 27/03/18].
- G. Bonamante, M. Mayer Olivé** (eds.) (1996), *Historiae Augustae. Colloquium Barcinonense*, Edipuglia, Bari.
- J. Bonamusa Roure, J. Arenas** (1984), "Els testimonis mitraics iluronosos dins el context de la Tarraconense", *Laietania* 1982-83, Mataró, 248-253.
- E. Bonucci, G. Graziani** (1975), "Comparative thermogravimetric, X-ray diffraction and electron microscope investigations of burnt bones from recent, ancient and prehistoric age", *Atti Della Accademia Nazionale dei Lincei. Sci. Fis. Matem. Natur*, Serie 8, volume 59, 517-534.
- B. Borg** (2009), "Lo sguardo interiore. Memoria di sé nell'Egitto romano", E. La Rocca (ed.), S. Ensoli, S. Tortorella, M. Papini, *Roma. La pittura d'un Impero*, Milano, 67-75.
- G. Borghini** (ed.) (2004), *Marmi antichi*, De Luca Editori d'Arte, Roma.
- L. Borhy** (2007), "Calçotada im Römischen Pannonian?, Interpretation eines Wandgemäldes aus Brigetio (Fo: Komáron/Snozy-Vásártér, Ungarn)", C. Guiral Pelegrín (ed.), *Circulación de temas y sistemas decorativos en la pintura mural antigua. Actas del IX Congreso Internacional de la AIPMA*, (Zaragoza-Calatayud, 21-25 septiembre 2004), Zaragoza, 263-265.
- L. Borhy (2011), "Everyday-Life on the Pannonian Limes: Houses and their Inner Decoration in Roman Brigetio (Komáron/Snözy, Hungary)", *Histria Antiqua* 20, 34-62.
- J. M. Boronat Recasens** (1925), "Restes romanes a Altafulla", *La Publicitat*, 23 de febrer de 1925.
- M. Bosch De Doria, R. Coll Monteagudo, J. Font Piqueras** (2005), "La vil·la romana de Can Ferrerons. Resultat de les darreres intervencions", *Tribuna d'Arqueologia 2001-2002*, Barcelona, 167-188.
- P. Bosch Gimpera** (1925), "Les ruïnes romanes d'Altafulla", *Butlletí Arqueològic*, III, 23, Tarragona, 1-3.
- J. P. Bost** (2005), "Le Numismatique. Le III siècle. Histoire et Archéologie de la Péninsule Ibérique Antique, Chroniques Quinquenales, Chronique VII. 1998-2002", *Revue des Études Anciennes*, Tome 107, numéro 1, 262-264.
- J. Botet Siso** (1908), *Les monedes catalanes. Estudi y descripció de les monedes carolingies, comtals, senyoriales, reials y locals pròpies de Catalunya*, IEC, Barcelona.
- A. Bottini** (ed.) (2006), *Musa pensosa. L'immagine dell'intellettuale nell'antichità*, Roma (19/02-20/08 de 2006), Electa, Milano.
- M. Bradley** (2006), "Colour and marble in early imperial Rome", *The Cambridge classical journal* 52, 1-22.
- I. Bragantini** (2004), "Una pittura senza maestri: la produzione della pittura parietale romana", *Journal of Roman Archaeology* 17, 131-145.
- I. Bragantini (2005), "Gli emblemata in contesti funerari di età imperiale", *CMGR* IX,2, 1155-1166.
- I. Bragantini, M. De Vos** (1982), *Museo Nazionale Romano. Le pitture II.1. Le decorazione della villa romana della Farnesina*, Roma.
- Ch. Breuer** (2001), *Antike Skulpturen. Bestandskatalog des Badischen Landesmuseums Karlsruhe*, Karlsruhe.
- C. Briand-Ponsart** (1999), "Summa honoraria et ressources des cités d'Afrique", *Il Capitolo delle entrate nelle finanze municipali in Occidente ed in Oriente* (Roma, 1996), Roma, 217-234.
- Ph. Bruneau** (1972), *Les Mosaïques de Délos*, École française d'Athènes, Exploration archéologique de Délos 29, Paris.
- Ph. Bruneau (1981), "Tendances de la mosaïque en Grèce à l'époque impériale", *ANRW* II 12, 320-346.

- Ph. Bruneau (1984), "Les mosaïstes antiques, avaient-ils des cahiers de modèles?", *Revue Archéologique*, 241-272.
- M. Bruno, H. Elçi, A. B. Yavuz, D. Attanasio** (2012), "Unknown Ancient Marble Quarries of Western Asia Minor", *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone: Proceedings of the IX ASMOSIA Conference (Tarragona 2009)*, ICAC, Tarragona, 562-572.
- S. Brusini** (2006), "La statuaria nelle ville d'otium: attestazioni di età medioimperiale", J. Ortalli (ed.) (2006), *Vivere in villa, Le qualità delle residenze agresti in età romana*, Atti del Convegno (Ferrara, gennaio 2003), Quaderni degli Annali dell'Università di Ferrara, Sezione Storia 3, Le Letere, Firenze, 309-332.
- M. L. Bruto, C. Vannicola** (1990), "Ricostruzione e tipologia delle *crustae* parietali in età imperiale", *Archeologia Classica* XLII, 325-376.
- L. Budde** (1972), *Antike Mosaiken in Kilicien. I, Frühchristliche Mosaiken in Missis-Mopsuphestia. II, Die Heidnischen Mosaiken*, Verlag Aurel Bourger Reklinghausen.
- M. Buonocuore** (1984), "Signacula nel Museo Profano della Biblioteca Apostolica Vaticana", *Epigraphica* 46, 158-167.
- A. Buonopane, S. Braito** (eds.) (2014), *Instrumenta Inscripta V. Signacula ex aere. Aspetti epigrafici, archeologici, giuridici, prosopografici*. Atti del convegno internazionale (Verona, 20-21 settembre 2012), Roma.
- J. Buikstra, M. Swegle** (1989), "Bone modification due to burning: experimental evidence", R. Bonnicksen, M. Sorg (eds.), *Bone Modification*, Orono: University of Maine, 247-258.
- F. Burkhalter, A. Philippa-Touchais** (2003), "Fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 2001 et 2002", *Bulletin de correspondance hellénique* 127.2, 683-1133.
- K. R. Burns** (1999), *Forensic anthropology training manual*, Prentice Hall, New Jersey.
- M. Buzov** (2005), "The roman Mosaics of Dalmatia, Histria and Pannonia", *CMGR* IX, 2, 683-693.

C

- L. Caballero Zoreda** (com.) (1990), *Los bronces romanos en España*, Exposició al Palacio de Velázquez (Madrid, maig-juliol 1990), Madrid = *Los bronces romanos en España*.
- A. Caballos Rufino** (1990), *Los senadores hispano-romanos y la romanización de Hispania. Prosopografía*, Écija.
- A. Caballos Rufino, E. Melchor Gil** (eds.) (2014), *De Roma a las provincias: las élites como instrumento de proyección de Roma*, Sevilla.
- H. U. Cain** (1985), *Römische Marmorandelaber (Beiträge zur Erschließung hellenistischer und kaiserzeitlicher Skulptur und Architektur 7)*, Mainz am Rhein.
- M. L. Caldelli** (1993), *L'Agon Capitolinus. Storia e protagonisti dall'istituzione domiziana al IV secolo*, Roma.
- M. L. Caldelli (1997), *Gli agoni alla greca nelle regioni occidentali dell'Impero. La Gallia Narbonensis*, Roma.
- M. L. Caldelli (2008), "Un atleta dimenticato e gli amori di Elagabalo: nota su un mosaico di Puteoli", *MEFRA* 120/2, 469-473.
- S. Campbell** (1991), *The mosaics of Aphrodisias in Caria*, Toronto.
- I. Campos Méndez** (2004), "Espacio y práctica cultural de los misterios mitraicos", *Vegueta* 8, 37-50.
- I. Campos Méndez (2010), *Fuentes para el estudio del Mitraísmo*, Cabra.
- J. M. Campos Carrasco, A. Gómez Rodríguez** (2008), "Os mosaicos de Niebla/Ilipa e Tejada la Nueva/Ituci", J. M. Campos, A. Fernández, S. García, A. Gómez, J. Lancha, C. Oliveira, J. F. De Rueda, N. De la Vidal, *A Rota do Mosaico Romano o Sul da Hispânia (Andaluzia e Algarve)*, *Equipa Mosud His (Interreg III A)*, Lisboa, 55-61.
- A. Cánovas Uberta** (2010), "La arquitectura doméstica de la zona occidental de Colonia Patricia Corduba", D. Vaquerizo, J.F. Murillo, *El Anfiteatro Romano de Córdoba y su entorno urbano. Análisis Arqueológico (ss. I-XIII d.C.)*, Monografías de Arqueología Cordobesa 19, Córdoba, 415-438.

- A. Cánovas Ubera, C. Guiral Pelegrín** (2007), "Las musas de *Gades* (Cádiz, España)", C. Guiral Pelegrín (dir.), *Circulación de temas y sistemas decorativos en la pintura antigua*, Actas del Congreso Internacional de La Association International pour la Peinture Antique (Zaragoza-Calatayud, 2004), Calatayud.
- A. M. Canto y De Gregorio** (1991), "CIL VI 10229: ¿El testamento de Licinio?", *Chiron* 21, Munic, 277-324.
- A.M. Canto y De Gregorio (1998), "*Saeculum Aelium, saeculum hispanum*: poder y promoción de los hispanos en Roma", *Hispania, El legado de Roma*, Catálogo de la Exposición, Zaragoza, 209-224.
- G. Canuti** (1994), "I mosaici con raffigurazioni delle stagioni in Italia", R. Farioli Campanati (ed.), *Atti del I Colloquio dell'Associazione Italiana per lo Studio e la Conservazione del Mosaico (Ravenna, 29 Aprile-3 Maggio 1993)*, Ravenna, 75-109.
- L. Capasso, K. A. R. Kennedy, C. A. Wilczak** (1991), *Atlas of Occupational Markers on Human Remains*, Edigrafital S.p.A, Teramo.
- E. Cappelletto** (2017), "Jupiter Ammon, Medusa e Acheloos durante il principato di Claudio: nuove proposte di interpretazione", P. Pensabene, M. Milella, F. Caprioli (a cura di), *Decorazione e architettura nel mondo romano, Atti del Convegno, Roma 21-24 maggio 2014*, Thiasos Monografie 9, Roma, 547-556.
- A. Carandini, A. Ricci, M. De Vos** (1982), *Filosifiana. La villa di Piazza Armerina*, Palermo.
- G. Carettoni** (1983), *Das Haus des Augustus auf dem Palatin*, Mainz and Rhein.
- J. M. Carreté Nadal, S. Keay, M. Millett** (1995), *A roman provincial capital and its hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain, 1985-1990*, Ann Arbor.
- J. Carruesco Garcia, J. Ruiz de Arbulo Bayona** (2017), "Certamina en el circo de Tarraco como espectáculos provinciales", J. López (ed.), *Actes. 3er congrès internacional d'arqueologia i món antic. La glòria del circ. Curses de carros i competicions circenses. In memoriam Xavier Dupré i Raventós*, Tarragona, 301-306.
- P. Casari** (1998), "Sui clipei del foro di Augusto", *Archeologia Classica* 50, 391-407.
- P. Casari (2004), *Iuppiter Ammon e Medusa nell'Adriatico nordorientale: simbologia imperiale nella decorazione architettonica forense*, Roma.
- J. Casas Genover, J. M. Nolla Brufau, Ll. Palahí Grimal, D. Vivó Codina, V. Soler Fusté** (2015), "Mas Gusó: una *statio* romana al *suburbium* d'*Emporiae* (Prouincia Hispania Citerior)", *RAP* 25, 245-262.
- A. Castellano Hernández, H. Gimeno Pascual, A. V. Stylow** (1999). "Signacula. Sellos romanos en bronce del Museo Arqueológico Nacional", *Boletín del Museo Arqueológico Nacional*, XVII (1-2), Madrid.
- V. Castiglione Morelli, R. Vitale** (1989), "La *insula* 8 della *regio* I, un campioni di indagine socio-economica", *Rivista di studi pompeiani* 3, 185-221.
- M. J. Castillo Pascual** (1996), *Espacio en orden: el modelo gramático-romano de ordenación del territorio*, Logroño.
- E. Castro Del Río, A. Cánovas Ubera** (2010), *La domus del Parque infantil de Tráfico (Córdoba)*, Anejos de Anales de Arqueología Cordobesa 2, Córdoba, 121-140.
- M. Cavalieri** (2002), "La maschera di Oceano: valore e simbología di un'iconografia romana", *Aurea Parma* LXXXVI, 49-72.
- M. Cavalieri (2003), "L'immagine di Tethys. Nota sul significato del tema oceanico nel mondo romano", *Aurea Parma* LXXXVII, 379-382.
- M. Cavalieri (2018), "*Spolia Oceani*. Note sull'iconografia oceanica a margine della ricerca di Sara Santoro", M. Cavalieri, C. Boschetti (eds.), *Multa per Aequora Il polisemico significato della moderna ricerca archeologica. Omaggio a Sara Santoro, Louvain-la-Neuve*: Presses universitaires de Louvain, 689-710.
- R. Cebrián Fernández, A. Fernández Díaz** (2001), "Un techo pintado en la *domus* de *G. Iulius Silvanus* en Segobriga (Saelices, Cuenca, *Conventus Carthaginensis*)", L. Borhy (ed.), *Plafonds et voûtes à l'époque antique*, Actes du VIII Colloque international de l'AIPMA, (Budapest-Veszprém, 15-19 mai 2001), Budapest, 137-146.

- J. J. Cepeda Ocampo** (2002), "Tesoros monetarios de la segunda mitad del siglo III. Valsadornin, 1937. Porto carro, 1974", *X Congreso Nacional de Numismática*, (Albacete, 1998), Madrid, 411-423.
- J. A. Cerdà Mellado, J. García Roselló, C. Martí García, J. Pujol Del Horno, J. Pera Isern, V. Revilla Calvo** (1997), "Els estrats del segle V dC i l'amortització del *Cardo Maximus* d'Ilvro", *Laetania* 10, Mataró, 121-205.
- M. Cerezo Tamayo** (2007), "Pinturas romanas procedentes del antiguo convento dominico de San Pedro Mártir (Toledo, España)", C. Guiral Pelegrín (ed.), *Circulación de temas y sistemas decorativos en la pintura mural antigua. Actas del IX Congreso Internacional de la AIPMA*, (Zaragoza-Calatayud, 21-25 septiembre 2004), Zaragoza, 451-453.
- A. Chalupa** (2016), "The Origins of the Roman Cult of Mithras in the Light of New Evidence and Interpretations: The Current State of Affairs", XXIV/2016/1/Rozhledy, 65-95, *Religio: revue pro religionistiku*, volume 24, número 1, Brno, 65-91.
- A. Chaniotis** (2010), "Epigraphic bulletin for Greek religion 2007", *Kernos* 21, 271-327.
- S. Charitonidis, L. Kahil, R. Ginouves** (1970), *Les mosaïques de la Maison du Ménandre a Mytilene*, Berna.
- F. Charlier** (2004), "La pratique de l'écriture dans les tuileries gallo-romaines", *Gallia* 61, 67-102.
- A. Chavarría Arnau** (2007), *El final de las villae en Hispania (siglos IV-VII d.C.)*, Bibliothèque de l'Antiquité Tardive 7, Brepols, Turnhout.
- M. Chehab** (1958-1959), "Mosaïques du Liban", *Bulletin du Musée de Beyrouth* 14-15, Beyrouth.
- F. Chiodini** (1975), "*Juno Virgo quae in Sabinis Feronia dicebatur*", *ArchCl* 27, 187-205, làmines 33-39.
- A. Ciarallo, E. De Carolis, A. Barbet** (2001), Pompei. *Nature, sciences et techniques*, Catálogo de la Exposición, Milano.
- R. Ciardiello** (2006), "VI 17 *Insula Occidentalis* 42. Casa del Bracciale d'Oro", M. Aoyagi, U. Pappalardo (eds.), *Pompei (Regiones VI-VII) Insula Occidentalis*, Napoli, 69-256.
- G. Cicala** (2012), "*Signacula ex aere*. La collezione Milani del Museo Nazionale di Parma", *Sylloge epigraphica Barcinonensis* 10, 247-261.
- M. Cima** (1986a), "I pavimenti", M. Cima, E. La Rocca (ed.), *Le tranquille dimore degli dei. La residenza imperiale degli Horti Lamiani*, Roma, 61-65.
- M. Cima (1986b), "Il 'Prezioso arredo' degli Horti Lamiani", M. Cima, E. La Rocca (ed.) *Le tranquille dimore degli dei. La residenza imperiale degli Horti Lamiani*, Roma, 105-144.
- G. E. Cinque, E. Lazzeri** (2012), "Policromia marmorea nei revestimenti pavimentali e parietali della villa Adriana di Tivoli: Nuove scoperte e verifiche", *Romula* 11, 161-204.
- M. Cisneros Cunchillos** (1998), "El empleo privado del mármol en el valle del Ebro: la colonia *Victrix Iulia Lepida/Celsa* (Velilla de Ebro, Zaragoza)", *Caesaraugusta* 74, 13-36.
- J. F. Clariana Roig** (2008), "Capitells i basaments de columnes d'època romana de la comarca del Maresme", *Laetania* 18, 77-100.
- J. R. Clarke** (1991a), "The Decor of the House of Jupiter and Ganymede at Ostia Antica, Private Residence Turned Gay Hotel?", E. K. Gazda (ed.), *Roman Art in the Private Sphere. New Perspectives on the Architecture and Decor of the Domus, Villa, and Insula*, The University of Michigan Press, 89-104.
- J. R. Clarke (1991b), *The Houses of the Roman Italy, 100 B.C.-A.D. 250. Ritual, Space, and Decoration*. University of California Press.
- J. R. Clarke (1996), "Landscape paintings in the Villa of Oplontis", *Journal of Roman Archaeology*, 9, 81-107.
- Claudiano** (1993), *Poemas*, Obra completa, Introducción, traducción y notas de M. Castillo Bejarano. Rev.: L. Rivero García, volumen II, Gredos 181, Madrid.
- M. Clauss** (2012), *Mithras. Kult und Mysterium*, Darmstadt.
- M. Clavería Nadal** (2006), "Escultura", J. López Vilar, *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco. El temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós*, Documenta 4, ICAC, Tarragona, 233-240.

- M. Clavería Nadal, E. M. Koppel** (2007), “La gran escultura en bronce”, *Sautuola* 13, 251-275.
- F. Coarelli** (1963), “Su alcuni vetri dipinti scoperti nella Germania indipendente e sul commercio alessandrino in occidente nei primi due secolo dell’Impero”, *ACI* XV, 61ss.
- A. Cocchiaro, M. T. Gianotta, L. Masiello, E. G. Quarta** (2005), “*Brundisium*: I Mosaici della *Domus* di San Giovanni al Sepolcro”, *CMGR* IX, 123-135.
- R. H. Cohon** (1984), *Greek and Roman Stone table supports with decorative reliefs* (Tesi doctoral, Universitat de Nova York), Ann Arbor-Michigan.
- L. Colominas Barberà** (2013), *Arqueozoología y Romanización: Producción, Distribución y Consumo de Animales en el Nordeste de la Península Ibérica Entre los Siglos V a ne-V dnc.*: Archaeopress, Oxford.
- L. Colominas Barberà, P. Castanyer Masoliver, J. Tremoleda Trilla** (2014), “Roman everyday cooking and eating: an interdisciplinary study of the remains recovered in the pantry at Vilauba villa (Girona, Spain)”, *JRA* 27 (1), 239-254.
- I. Corswandt** (1982), *Oscilla. Untersuchungen zu einer römischen Reliefgattung*, Tesi doctoral, Berlin.
- J. M. Croisille** (2005), *La peinture romaine*, Picard, Paris.
- M. Crusafont i Sabater** (1982), *Numismàtica de la Corona Catalano-Aragonesa medieval (785-1516)*, Madrid.
- M. Cruz Villalón** (1985), *Mérida Visigoda. La escultura arquitectónica y litúrgica*, Badajoz.
- F. Cumont** (1903), *The mysteries of Mithra* (traducció de la segona edició francesa revisada a càrrec de T.J. McCormack), Chicago.
- B. W. Cunliffe** (1971a), *Excavations at Fishbourne 1961-1969*, London.
- B. W. Cunliffe (1971b), *Fishbourne. A roman Palace and its Garden*, London.
- L. Curtius** (1972), *Die Wandmalerei Pompejis. Hildesheim*, New York.

D

- L. A. D’Acunto** (2008), “*Regio IX*”, A. Carrella , L. A. D’Acunto, N. Inserra , C. Serpe, *Marmora Pompeiana nel Museo Archeologico Nazionale di Napoli. Gli arredi scultorei delle case pompeiane*, Studi della Soprintendenza Archeologica di Pompei 26, Roma, 155-203.
- DA III, 2** = Ch. Daremberg, E. Saglio (1904), “marmor”, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d’après les textes et les monuments*, Tome III, 2, Paris.
- DA IV, 2** = Ch. Daremberg, E. Saglio (1877), “signum”, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d’après les textes et les monuments*, Tome IV, 2, Paris.
- M. P. Darblade-Audoïn** (2006), *Nouvel Espérandieu: Recueil général des sculptures sur pierre de la Gaule II, Lyon*. Paris.
- J. P. Darmon** (2000), “La Mosaïque antique: Rome, modèle pour l’Empire. Le discours de l’image”, H. Lavagne, E. Balanda, A. Uribe Echevarria (dirs.), *Mosaïque. Trésor de la Latinité. Des origines à nos jours*, Ars Latina, Quetigny 37-43.
- W. A. Daszewski** (1974), “La mosaïque du Labyrinthe de Cormerod”, *Germania* 52, I, 109-119.
- W. A. Daszewski, (1977), *Nea Paphos, II, La mosaïque de Thésée. Études sur les mosaïques avec représentations du Labyrinthe, de Thésée et du Minotaure*, Editions scientifiques de Pologne, Varsovia, 40-100.
- W. A. Daszewski (1985), *Corpus of Mosaics from Egypt I, Hellenistic and Early Roman Period*, Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein.
- W. A. Daszewski (2001), “Un atelier ‘royal’ de mosaïques à Alexandrie”, *CMGR* VIII, 2, 266-277.
- W. A. Daszewski (2005), “Egypt, birds and mosaics”, *CMGR* IX, 2, 1143-1152.
- N. Davey, R. Ling** (1982), *Wall-painting in Roman Britain*, Alan Sutton, Society for the Promotion of Roman Studies.

- S. Davis, M. MacKinnon** (2009), "Did the Romans bring fallow deer to Portugal?" *Environmental Archaeology* 14, 15-26.
- L. De Blois** (eds.), *The Representation and Perception of Roman Imperial Power*, Proceedings of the Third Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, c. 200 B.C.-A.D. 476), Rome (March 20-23, 2002), Impact of Empire 3, Amsterdam, 425-441.
- S. De Caro** (2001), *I mosaici. La casa del Fauno*, Museo Archeologico Nazionale di Napoli.
- E. De Carolis** (1976), "Gruppo di affreschi rinvenuti lungo via Genova (S. Vitale)", *Affreschi romani delle raccolte dell'Antiquarium Comunale*, Roma.
- E. De Carolis (2007) *Il mobili a Pompei ed Ercolano. Letti, tavoli, sedie e armadi. Contributo alla tipologia dei mobili della prima età imperiale*, Roma.
- M. De Franceschini** (1991), *Villa Adriana. Mosaici. Pavimenti. Edifici*, "L'Erma di Bretschneider", Roma.
- M. De Franceschini (2005), *Ville dell'Agro romano*, L'Erma di Bretschneider, Roma.
- M. A. De Francisco Casado** (1989), *El culto de Mithra en Hispania*, Granada.
- M. P. De Hoz García-Bellido** (2017), "Introducció a la traducció de J. Carruesco d'Alföldy 2011a", D. Gorostidi (ed.), *Géza Alföldy. Estudios tarraconenses*, URV / ICAC, Tarragona, 281-284 i 285-339.
- A. De Laborde** (1974), *Viatge pintoresc i històric. El Principat* (edició francesa publicada circa 1806), Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- S. De Maria** (1993), "Le pitture della *domus* dei *Coiedii* di Suasa (Ancona) e il loro contesto architettonico", E.M. Moormann (ed.), *Functional and Spatial Analysis of Wall Painting. Proceedings of the Firth International Congress on Ancient Wall Painting (Amsterdam 12-18 September 1992)*, Babesch, Leiden, 82-89.
- L. De Matteis** (2004), *Mosaici di Cos*, Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente XVII, Atene.
- M. De Muylder, S. Groetembril, L. Lemoigne, J. Sanyova** (2016), "Le décor de la villa de la 'Mare aux Canards' à Noyon et la question des décors monochromes verts en Gaule", J. Boislève, A. Dardenay, F. Monier (eds.), *Peintures et stucs d'époque romaine. Une archéologie du décor*. Actes du 27e colloque de l'AFPMA, (Toulouse, 21 et 22 novembre 2014) Ausonius, Pictor, collection de l'AFPMA 5, Bordeaux, 225-242.
- F. J. De Rueda Roigé** (2011), "Iconografía de las Estaciones en la musivaria de la Hispania romana", *O mosaico romano nos centros e nas periferias, originalidades, influências e identidades*, X Colóquio AIEMA, Museo Monográfico de Conimbriga, Portugal, (29 de outubro a 3 de novembro de 2005), Conimbriga, Instituto dos Museus e Conservação, Museu Monográfico de Conimbriga, 157-174.
- M. De Saravia, A. Kiss** (1973), *Roman Mosaics in Hungary, Fontes Archaeologici Hungariae*, Budapest.
- G. F. De Simone** (2006), "VI 17 Insula Occidentalis 41", M. Aoyagi, U. Pappalardo, *Pompei (Regiones VI-VII) Insula Occidentalis*, Napoli, 43-67.
- M. De Vos** (1968-69), "Due monumenti di pittura postpompeiana a Roma", *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma* 81, 149-172.
- M. De Vos (1980), *L'Egittomania in pitture e mosaici romano-campani della prima età imperiale*, E. J. Brill, Leiden.
- A. De Ridder** (1913), *Les bronzes antiques du Louvre I*, Paris.
- M. D. Del Amo Guinovart** (1981), "Aportación al estudio de las canteras romanas de la zona arqueológica de Els Munts", *Estudis Altafullencs* 5, Altafulla, 5-25.
- S. Derwael** (2015), "Les Blattmasken dans la mosaïque pariétale. Nymphées et bassins domestiques", G. Trovabene, A. Bertoni (eds.), *XII Colloquio AIEMA (Venezia 11-15 settembre 2012)*, Verona, 147-158.
- S. Derwael (2016a), "Blattmasken. Un motif iconographique mêlant frontalité et dynamisme végétal", *Méthodes et Interdisciplinarité en Sciences humaines* 5, 33-48.
- S. Derwael (2016b), "Aux frontières du réel, les Blattmasken dans le système ornemental romain", P. Caye, F. Solinas (eds.), *Les Cahiers de l'Ornement I*, Roma, 47-56.

S. Derwael (2017a), "La diffusion des Blattmasken dans le bassin Méditerranéen. Entre tradition et innovation", *La diffusion des répertoires décoratifs en Méditerranée antique et médiévale*, Atti del colloquio (Tunisi 2-4 dicembre 2013), Tunis, 205-229.

S. Derwael (2017b), "Au coeur des débats. La diffusion des têtes végétalisées dans les décors de 'Ve style' ", *Context and meaning. Proceedings of the twelfth International Conference of the AIPMA*, (Athens, September 16-20), Paris, 119-124.

F. Des Bosc-Plateaux (2005), *Un parti hispanique à Rome? Ascension des élites hispaniques et pouvoir politique d'Auguste à Hadrien (27 av. J.-C.-138 ap. J.-C.)*, Bibliothèque de la Casa de Velázquez 32, Madrid.

A. Desbat (1994), "L'architecture domestique", A. Desbat, O. Leblanc, J.L. Prisset, H. Savay-Guerraz, D. Tavernier, *La maison des Dieux Océan à Saint-Romain-en-Gal (Rhône)*, 55e supplément à Gallia, CNRS éditions, Paris, 192-212.

S. Descart (2016), *Les concours grecs sous la domination romaines: l'interventionnisme impérial et ses impacts sociaux*, Tesis doctoral, Université du Québec à Montreal.

H. Dessales (2013), *Le partage de l'eau. Fontaines et distribution hydraulique dans l'habitat urbain de l'Italie romaine*, École française de Rome, Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 351, Roma.

V. Di Napoli (2002), "Il fregio a tema agonistico del teatro di Hierapolis (Frigia): iconografia e iconologia nell'arte romana imperiale", *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*, LXXX, serie 3.2, 379-411.

I. Di Stefano (2010), "A proposito di *signacula*: la *tarda et negligens subscriptio libellorum* una forma (*ex aere?*) di *Commodus*", *ZPE* 173, 273.

I. Di Stefano (2011), "*Signacula ex aere*. Gli antichi timbri romani di bronzo e le loro impronte", M. Corbier, J.P. Guilhembet (eds.), *L'épigraphie dans la maison romaine* (Paris, 2004), Paris, 345-378.

I. Di Stefano (2012), "*Signacula ex aere in officina*: aggiornamenti e novità di una ricerca multidisciplinari", *SEBarc* 10, 229-246.

A. Di Vita (1966), *La villa della "Gara delle Nereide" presso Tagiura: un contributo alla storia del mosaico romano*, Tripoli.

M. Díaz García (2009), *El castellum de Puigpelat*, Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia 5, Fundació Privada Líber, Tarragona.

M. Díaz García, M. Garcia Noguera, J. M. Macias Solé (2000), "Les termes publiques de Tarragona: excavacions en el carrer de Sant Miquel número 33. Estudi preliminar", J. Ruíz de Arbulo (ed.), *Tarraco* 99, 111-136.

P. Díez Del Corral Corredoira (2004), "El mar en el fin del mundo, Océano en la musivaria de Gallaecia", *Gallaecia* 23, 35-56.

L. Dobosi, L. Borhy (2011), "The *Municipium* of *Brigetio*. Roman Houses at Komárom / Szöny-Vásártér", *Periodica Polytechnica Architecture* 42.2, 3-10.

T. Dohrn (1960), *Die Tyche von Antiochia*, Berlín.

M. A. Dollfus (1967), "Les cachets de bronze romains", *Bulletin Archeologique du Comité des travaux historiques et Scientifiques, Antiquités Nationales. Afrique du Nord* 3, 117-161.

J. Á. Domingo Magaña (2003), *La Decoración Arquitectónica del Teatro Romano de Tarraco*, (Tesi de llicenciatura, URV).

J. Á. Domingo Magaña (2009), "Los capiteles de la iglesia de San Miguel de Escalada (León, España). ¿Perpetuadores de una tradición tardovisigoda?", *Rivista di Archeologia Cristiana* LXXXV, 261-292.

J. Á. Domingo Magaña (2011a), *Capiteles tardorromanos y visigodos en la península ibérica (siglos IV-VIII d. C.)*, Tarragona.

J. Á. Domingo Magaña (2011b), "La reutilización de material decorativo clásico durante la tardoantigüedad y el altomedioevo en Cataluña", *Tarraco: construcció i arquitectura d'una capital provincial romana. Congrés Internacional en homenatge a Theodor Hauschild* (Tarragona, 2009), Tarragona, 795-848.

- J. Á. Domingo Magaña (2015), "Las termas de *L. Licinius Sura (Balneum Surae)* en el Aventino de Roma: hipótesis de localización y problemas para su reconstrucción", *Pyrenae* 46, 2, Barcelona, 49-75.
- J. Á. Domingo Magaña (en premsa), "El arco de Berà (Roda de Berà, Tarragona): la decoración arquitectónica y el coste económico de su construcción", *Anas* 33 (2020), 45-75.
- J. Á. Domingo Magaña, A. Garrido Elena, R. Mar Medina** (2008), "El Temple Romà de Vic i la seva decoració arquitectònica", *Ausa* XXIII, 581-607.
- J. Á. Domingo Magaña, A. Garrido Elena, R. Mar Medina (2011), "Talleres y modelos decorativos en la arquitectura pública del Noreste de la Tarraconense en torno al cambio de era: el caso de *Barcino, Tarraco y Auso*", *XI Coloquio Internacional de Arte Romano Provincial*, (Mérida, 2009), Mérida, 65-76.
- J. Á. Domingo Magaña, P. Bravo Póvez, M. Díaz García, R. Fabregat Fibla, J. Menchon Bes, J. F. Roig Pérez, D. Ynguanzo González** (2019), "Nuevos elementos de escultura arquitectónica visigótica hallados en Tarragona", J. López Vilar (ed.), *Tarraco Biennial. 4t Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic. VII Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. El cristianisme en l'antiguitat tardana. Noves perspectives*, (Tarragona, 2018), Tarragona, 105-116.
- E. Domínguez Perela** (1987), *Capiteles hispánicos altomedievales*, Universidad Complutense de Madrid, Colección Tesis Doctorales número 40-87, Madrid.
- F. Donati** (1997), "Moduli per intarsio parietale in pasta vitrea. Dati nuovi dallo scavo di San Vincenzino a Cecina (Livorno)", M. Bonacasa, F. Guidobaldi (eds.), *AISCOM IV*, (Palerm, 1996), 853-868.
- F. Donati (2000), "Ricerando sui sectilia della villa di San Vincenzino", F. Guidobaldi, A. Paribeni (eds.), *AISCOM VI*, (Venezia, 1999), 329-340.
- M. Donderer** (1983), "Ein verschollenes Römisches Mosaic und die Gattung der Wandemblemata, Mosaïque", *Recueil d'hommages à Henri Stern*, Paris, 123-128.
- M. Donderer (1986), *Die Chronologie der römischen Mosaiken in Venetien und Istrien bis zur Zeit der Antonine*, Archaologische Forschungen, 15, Berlin.
- A. R. Dos Santos** (2005), *Mosaicos romanos nas coleções do Museu Nacional de Arqueologia*, Lisboa, 20-21.
- J. C. Driver** (1991), "Identification, classification and zooarchaeology", *Ciraea* 9, 35-7.
- Y. Dubois** (1996), "Venatio et peinture murale romaine à Yvonand-Mordagne (VD)", *Archäologie der Schweiz* 19, 112-122.
- Y. Dubois (1997), "Una venatio dans la villa gallo-romaine d'Yvonand-Mordagne", D. Scagliarini Corlàita (ed.), *I temi figurativi nella pittura parietale antica (VI sec. a.C.-IV sec. d. C.)*, Atti del VI Convegno Internazionale sulla Pittura Parietale Antica (Bologna, 20-23 settembre 1995), University Press Bologna, Bologna, 199-202.
- Y. Dubois (1999), "La venatio d'amphithéâtre, iconographie d'un décor de villa a Yvonand-Mordagne, Suisse", *Revue archéologique*, 35-64.
- Y. Dubois (2016), *Ornamentation et discours architectural de la villa romaine d'Orbe Boscéaz, volume 1. L'apport des peintures murales*, Lausanne: Cahiers d'archéologie romande.
- E. Dubois-Pélerin** (2013), "Description des panneaux et restitution du décor", A. Barbet, A. Verbanck-Piérard (sous la direction de), *La villa romaine de Boscoreale et ses fresques*, volume I, Arles.
- K. M. D. Dunbabin** (1978), *The mosaics of Roman North Africa: studies in iconography and patronage*, Oxford.
- K. M. D. Dunbabin (1994) "Greek, Hellenistic, and Hellenistic influence", *CMGR V*, 1, Paris.
- K. M. D. Dunbabin (1999), *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge University Press.
- K. M. D. Dunbabin (2003), *The Roman Banquet. Images of Conviviality*, Cambridge.
- K. M. D. Dunbabin (2010), "The prize table: crowns, wreaths and moneybags in Roman art", B.
- K. M. D. Dunbabin (2013), "Mosaics", W. Aylward (ed.), *Excavations at Zeugma*, Conducted by Oxford Archaeology, The Packard Humanities Institute, Los Altos, California, 149-167. < V1ch06.pdf > [consultat: 20/02/2018].

A. Duplá Ansuátegui, G. Fatás Cabeza, F. Pina Polo (eds.) (1990), *El manual del candidato de Quinto Cicerón (el commentariolum petitionis)*, Erandio.

X. Dupré i Raventós (1984), "Els Munts", *Arqueologia* 83, Madrid, 189.

X. Dupré i Raventós (1994), *L'Arc Romà de Barà (Hispania Citerior)*, IEC. Monografies de la Secció Històrico-Arqueològica, III, Barcelona.

X. Dupuis (1996), "La concession du *ius italicum* à Carthage, Utique et *Lepcis Magna*, mesures d'ensemble ou décisions ponctuelles?", *Splendidissima ciuitas. Études d'histoire romaine en hommage à François Jaques*, Paris, 57-65.

E. Duran Grau (1984), *Lluís Pons d'Icard i el "Llibre de les grandeses de Tarragona"*, Barcelona.

M. Durán Peneda (2000), "Nuevos mosaicos de la villa dels Munts en Altafulla, Tarragona. Apreciaciones iconográficas", *Monte Catano* 3, revista del Museu Municipal "Les Maleses", Montcada i Reixac, 34-51.

M. Durán Peneda (2008), "Las preferencias iconográficas de los clientes refinados hispano-romanos, al encargar los mosaicos de sus viviendas", *Monte Catano* 9, Montcada i Reixac 99-118.

M. Durán Peneda (2015), "Mosaicos parietales de la villa dels Munts en Tarragona: Singularidad funcional y técnica", G. Trovabene, A. Bertoni (eds.) *XII Colloquio AIEMA* (Venezia 11-16 settembre 2012), Verona, 167-174.

I. Dürr (1881), *Die Reisen des Kaisers Hadrian*, Wien.

N. Duval (1980), "Couronnes agonistiques sur des mosaïques africaines: d'Althiburos (IVe s. ?) au Cap Bon (Ve s. ?)", *Bulletin archéologique du comité des travaux historiques et scientifiques* 12-14, 1976-1978 (Afrique du Nord), 195-216.

N. Duval (1984) "Les concours de les mosaïques de Piazza Armerina: Prix et tirage au sort. L'influence de l'agonistique grecque", *La villa romana del Casale di Piazza Armerina*, Atti Della IV Riunione scientifica Della Scuola di Perfezionamento dell'Università di Catania, Università di Catania, 157-169.

N. Duval (1985), "Nouvelles considérations sur les prix des concours (couronnes et «cylindres de prix») dans l'iconographie du Bas-Empire", *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France*, 190-200.

N. Duval (1990), "Le prix du cirque dans l'Antiquité tardive", Chr. Landes (ed.), *Le cirque et les courses de chars Rome-Byzance*, Lattes, 135-145.

N. Duval (1991a), "L'introduction des couronnes métalliques et des "cilindres de prix" en Occident d'après *l'Histoire Auguste*", G. Bonamente, N. Duval, (a cura di), *Historiae Augustae Colloquium Parisium*, Macerata, 171-182.

N. Duval (1991b), "Les nouveautés de l'archéologie tunisienne (2). Une inscription médiévale de Kairouan: histoire d'une interprétation discutée", *Revue des Études Augustiniennes* 37, 144-150.

N. Duval (1992), "Recherches nouvelles sur les prix de concours représentés sur les mosaïques", *Bulletin archéologique du comité des travaux historiques et scientifiques* 22, Afrique du Nord (1987-1989), Paris, 177-209.

N. Duval (1994), "Resumen de N. Duval 1992", *IVe colloque internationale pour l'étude de la mosaïque antique*, Paris, 259-263.

N. Duval (1999), "Factions et sodalités dans l'Afrique de l'Antiquité: un phénomène social ou une entité juridique", *Bulletin de l'Association pour l'Antiquité tardive* 8, 68-77.

N. Duval (2011), "Les prix de concours de l'Antiquité tardive : nouveautés, hypothèses et doutes", *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France 2004-2005*, 250-257.

E. J. Dwyer (1981), "Pompeian *Oscilla* Collections", *RM* 88, 247-306, figures 80-130.

E

EdPedD (1994), *Epigrafia della Produzione e della Distribuzione*, Actes de la VIIe Rencontre franco-italienne sur l'épigraphie du monde romain (Roma, 1992), Roma.

R. Egidi (2007), "Mausoleo ipogeo con stucchi. Roma. Località Quadraro. IV miglio de la Via Latina", B. Perrier, *Villas, maisons, sanctuaires et tombeaux tardo-républicains; découvertes et relectures récentes*, Actes du colloque international de Saint-Romain-en-Gal en l'honneur d'Anna Gallina Zevi (Vienne-Sain-Romain-en-Gal, 8-10 février 2007), Roma, 383-401.

W. Ehrhardt (1987), *Stilgeschichtliche Untersuchungen an römischen Wandmalereien von der späten Republik bis zur Zeit Neros*, Mainz am Rhein.

M. Eichberg (1987), *Scutum. Die Entwicklung einer italisch-etruskischen Schildform von den Anfängen bis zur Zeit Caesars*, Frankfurt am Main.

Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale (1958-1973) I-VII, Roma.

M. Ennaifer (1978), "La chasse africaine au IIIe siècle", *Dossiers d'archéologie* 31, 80-92.

S. Ensoli (1997), "Clípeos figurativos de los foros de edad imperial en Roma y en las provincias Occidentales. De signo apotropaico a símbolo de divinización imperial", en *Hispania Romana. De tierra de conquista a provincia del imperio*, Madrid, 161-175.

S. Eraslan (2015), "Iconographic Differences of *Oceanus* in the Mosaic Art". G. Trovabene, A. Bertoni (eds.) *XII Colloquio AIEMA* (Venezia, 11-15 settembre 2012), Verona, 195-200.

H. Eristov (1994), *Les éléments architecturaux dans la peinture campanienne du quatrième style*, Collection de l'École Française de Rome 187, Roma.

H. Eristov (1997), "Le thème des Saisons dans les maisons pompéiennes", D. Scagliarini Corlàita (ed.), *I temi figurativi nella pittura parietale antica (IV sec.a.C.-IV sec.d.C.)*, Atti del VI Convegno Internazionale sulla Pittura Parietale Antica (Bologna, 20-23 settembre 1995), University Press Bologna, Bologna, 59-67.

H. Eristov, S. De Vaugiraud (1989), "Peintures murales galloromaines du Jardin du Luxembourg", *Cahiers de la Rotonde* 13, 3-26.

H. Eristov, S. Groetembril (2006), "Murs blancs en Gaule. Entre économie et raffinement", *La peinture antique des Macédoniens aux Omeyyades. 10 siècles de peintures murales*, Dossiers d'Archéologie 318, Dijon, 58-61.

M. I. Escrivà Chover (2005), *Basas romanas de la Provincia Tarraconensis*, València.

V. Escrivà Torres (2008), "Santuario y Termas Romanas de Mura", *Monumenta*, Comunidad Valenciana, Anuario de Patrimonio Cultural 1, 261 i ss.

V. Escrivà Torres, X. Vidal Ferrús (1995), "La Partida de Mura (Llíria, València), un conjunto monumental de época Flavia", *Saguntum* 29, 231-239.

F. A. Escudero Escudero (1998-1999), "Mosaico con musas de la "Casa de las Murallas" de Zaragoza", *Anas* 11-12, 109-132.

U. Espinosa Ruiz (1988), "Riqueza mobiliaria y promoción política, los *Mamili* de *Tritium Magallum*", *Gerion* 6, 263-272.

A. Espinosa Ruiz (1990), "Los Mosaicos de la Villa romana de Torre-La Cruz (Villajoyosa, Alicante)", *CuPAUAM* 17, Madrid, 219-253.

D. Esposito (2009), *Le officine pittoriche di IV stile a Pompei. Dinamiche produttive ed economico-sociali*, Roma.

D. Esposito (2011), "Il secondo stile nella Villa dei Papiri di Ercolano", G. F. La Torre, M. Torelli (a cura di), *Pittura ellenistica in Italia e in Sicilia. Linguaggi e tradizioni*. Atti del Convegno di Studi (Messina, 24-25 settembre 2009), Roma: Giorgio Bretschneider editore, 531-545.

D. Esposito (2013), "Le pitture della villa dei Papiri ad Ercolano", A. Barbet, A. Verbanck-Piérard (sous la direction de), *La villa romaine de Boscoreale et ses fresques*, volume II, Actes du colloque international organisé du 21 au 23 avril aux Musées Royaux d'Art et d'Histoire de Bruxelles et au Musée de Mariemont, Arles, 211-224.

D. Esposito (2019), "Il IV Stile nella Villa A di Olpontis", J. R. Clarke, N. Muntasser, *Oplontis: Villa A ("of Poppaea" at Torre Annunziata, Italy. Volume 2. The Decorations: Painting, Stucco, Pavements, Sculptures*, American Council of Learned Societies Humanities E-Book Series.

Estrabón (2003), *Geografía*, libros XI-XIV, Traducción de M. P. García-Bellido, Editorial Gredos, Madrid.

Estrabón (2015) *Geografía*, libros XV-XVII, Traducción de J. L. García-Alonso y M. P. García-Bellido Editorial Gredos, Madrid.

R. Étienne, M. Lévêque, G. Fabre (1976), *Fouilles de Conimbriga. II. Épigraphie et sculpture*, Paris.

F

L. Faedo (1994), "Mousa, Mousai/Musae", *LIMC* VII,1, 1013-1059.

S. Falzone (ed.) (2004), *Le pitture delle insulae (180-250 circa d.C.) (Scavi di Ostia XIV)*, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Roma.

S. Falzone (2007), *Ornata aedificia. Pitture parietali delle case ostiensi*, Istituto Poligrafico dello Stato, Roma.

J. C. Fant (1989), *Cavum Antrum Phrygiae. The Organization and operations of the Roman Imperial Marble Quarries in Phrygia*, Oxford University Press, Oxford.

R. Farioli (1975), *Pavimenti musivi di Ravenna paleocristiana*, Ravenna.

D. Ferembach, I. Schwidetzky, M. Stloukal (1980), "Recommendations for Age and Sex Diagnoses of Skeletons", *Journal of Human Evolution*, 9, 517-549.

A. Fernández Díaz (2000-2001), "Algunos restos pictóricos de la ciudad de Lucentum (Tossal de Manises-Alicante)", *Lucentum* XIX-XX, 215-236.

A. Fernández Díaz (2007) "Un nuevo ejemplo de personificación de provincia romana en la decoración pictórica de la *Domus* de Terpsicore (Valencia). Un tema iconográfico propio de mediados del siglo II d. C.", C. Guiral Pelegrín (ed.), *Circulación de temas y sistemas decorativos en la pintura mural antigua. Actas del IX Congreso de la AIPMA*, (Zaragoza-Calatayud, 21-25 septiembre 2004), Zaragoza, 461-465.

A. Fernández Díaz (2008), *La pintura mural romana de Carthago Nova. Evolución del programa pictórico a través de los estilos, talleres y otras técnicas decorativas*, Murcia.

A. Fernández Díaz (2010), "Pintura", P. León (coord.), *Arte romano en la Bética. Mosaico. Pintura. Manufacturas*, Sevilla, 192-273.

A. Fernández Díaz (2016), "La pintura mural romana en el barrio del foro romano". *En Barrio del Foro Romano. Molinete, Cartagena, Proyecto integral de recuperación y conservación*, Cartagena, 130-139.

A. Fernández Díaz, S. F. Ramallo Asensio, A. Martínez Rodríguez, J. Ponce Garcia (2012), "Un indicador funcional y/o decorativo. Pintura mural de la habitación 32 de la villa de la Quintilla (Lorca, Murcia)", *Pintura mural romana de la villa de la Quintilla (Lorca)*, Catálogo de la exposición, MARQ, 7-12.

A. Fernández Díaz, J. M. Noguera Celdrán, L. Suárez Escribano (2014), "Novedades sobre la gran arquitectura de Carthago Nova y sus ciclos pictóricos", N. Zimmermann, (Hrsg.), *Antike Malerei zwischen Lokalstil und Zeitstil. Akten des XI. Internationalen Kolloquiums der AIPMA (Association Internationale pour la Peinture Murale Antique)*, (13-17 September 2010 in Ephesos), Wien, 473-493.

D. Fernández-Galiano (1984a), *Complutum II, Mosaicos*, EAE 138, Madrid.

D. Fernández-Galiano (1984b), "Influencias orientales en la musivaria hispánica", *CMGR* III, 411-430.

D. Fernández-Galiano (1987), *Mosaicos romanos del Convento Cesaraugustano*, Zaragoza.

D. Fernández-Galiano (1996), "El gran mitreo de Mérida: datos comprobables", *Cuadernos Emeritenses* 12, Mérida, 117-183.

D. Fernández-Galiano, M. A. Arroyo, D. Ayllón (2001), “Catàleg de peces”, D. Fernández-Galiano (Com.) (2001), *Carranque. Esplendor de la Hispània de Teodosi*, Catàleg de l'exposició (Barcelona, 27 novembre-3 març de 2001), Barcelona, 147-184.

C. Fernández Ochoa, V. García-Entero (eds.) (2000), *Termas romanas en el Occidente del Imperio, II Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón*, (Gijón, 1999), Patrimonio 5, Gijón.

A. Fernández Díaz, J. M. Noguera Celdrán, L. Suárez Escribano (2014), “Novedades sobre la gran arquitectura de Carthago Nova y sus ciclos pictóricos”, N. Zimmermann (ed.), *Antike Malerei zwischen Lokalstil und Zeitstil. Akten des XI. Internationalen Kolloquiums der AIPMA (13-17 September 2010, Ephesos)*, Wien, 473-493.

M. Feugère, St. Mauné (2005-2006), “Les *signacula* de bronze en Gaule Narbonnaise”, *RAN*, 38-39, 437-458.

D. Fishwick (1995), “Provincial forum and municipal forum. Fiction or fact?”, Homenaje a Saenz de Buruaga, *Anas* 7-8 (1994-1995), 169-186.

K. Fittschen (1971), “Zum angeblichen Bildnis des *Lucius Verus* im Thermen-Museum”, *JDAI* 86, 214-252.

K. Fittschen (1999), *Prinzenbildnisse antoninischer Zeit*, Mainz.

K. Fittschen, P. Zanker (1983-1985), *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom I-III*, Mainz am Rhein.

H. Flórez De Setién y Huidobro (1769), *España Sagrada*, volumen 24.

L. Foucher (1960), *Inventaire des Mosaïques. Feuille n. 57 de l'Atlas Archéologique Sousse*, Institut National d'Archéologie et Arts, Tunis.

L. Foucher (1962), *Découvertes archéologiques à Thysdrus en 1960*, Tunis.

L. Foucher (1963), *La Maison de la procession dionysiaque à El-Djem*, Publications de l'Université de Tunis, Tunis.

L. Foucher (1964), *Découvertes archéologiques à Thysdrus en 1961*, Tunis.

L. Foucher (1965), *La Maison des Masques à Sousse, Fouilles 1962-1963: Notes et documents*, Nouvelle série VI, Tunis.

A. Frova (1967), “Di un tipo di capitello bizantino a Cesarea”, *Notizie dal Chiostro del Monastero Maggiore*, 19-31.

M. Fuchs (1987), *Untersuchungen zur Ausstattung römischer Theater in Italien und den Westprovinzen des Imperium Romanum*, Mainz am Rhein.

M. Fuchs (1992), *Glyptothek München. Katalog der Skulpturen VI: Römische Idealplastik*, München.

G

J. Gagé (1969), “*Italica adlectio*. À propos de certaines formes du *ius italicum* en Espagne au temps de Trajan”, *REA* 71, 65-84.

H. Galsterer (1971), *Untersuchungen zum römischen Städtewesen auf der Iberischen Halbinsel*, *MF* 8, Berlin.

M. Á. García García (2007), “*Aqua Hispalensis*: Primer avance sobre la excavación de la cisterna romana de Plaza de la Pescadería (Sevilla)”, *Romula* 6, 125-142. Recuperado a partir de <https://www.upo.es/revistas/index.php/romula/article/view/186>.

V. García-Entero (2001), *Los Balnea de las villae hispanorromanas. Provincia Tarraconense*, Monografías de Arquitectura Romana 5, Madrid.

V. García-Entero (ed.) (2012), *El marmor en Hispania: explotación, uso y difusión en época romana*, UNED, Madrid.

V. García-Entero, R. Arribas (2000), “Los *balnea* de las *villae* y su proceso de monumentalización”, C. Fernández, V. García-Entero (eds.), *Termas romanas en el Occidente del Imperio, II Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón* (Gijón, 1999), Serie Patrimonio 5, Gijón, 83-96.

- V. García-Entero, S. Vidal Álvarez** (2007), “Marmora from the roman site of Carranque (Toledo, Spain)”, *Marmora. An international journal for archaeology, history and archaeometry of marbles and stones* 3, 53-69.
- V. García-Entero, S. Vidal Álvarez (2012), “El uso del *marmor* en el yacimiento de Carranque (Toledo)”, V. García-Entero (ed.), *El marmor en Hispania: explotación, uso y difusión en época romana*, UNED, Madrid
- M. Garcia Noguera** (2001), “La decoració arquitectònica”, M. García, J. M. Macias, J. Menchon, J. M. Puche, E. Ramon, J. A. Remolà (eds.), *La vil·la romana de la Llosa. Deu anys d'investigació arqueològica*, Ajuntament de Cambrils, 40-50.
- M. Garcia Noguera (2004), “Decoracions arquitectòniques i musivàries. Mosaic del carrer de Sant Miquel”, J. M. Macias, *Termes públiques de l'àrea portuària de Tàrraco*, Documenta 2, ICAC, Tarragona, 110-116.
- A. García y Bellido** (1948), “El culto a *Mithras* en la Península Ibérica”, *Boletín de la Real Academia de la Historia* 122, 283-349.
- A. García y Bellido (1967), *Les religions orientales dans l'Espagne romaine*, Leyden. = ROER
- M. Garcia Noguera, J. M. Macias Solé, I. Teixell Navarro** (1999), “Necròpoli de la vil·la dels Munts”, *Del romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 278-279.
- E. N. Gardiner** (1930), *Athletics of the Ancient World*, Oxford 1930.
- A. Garrido Elena** (2011), *Arquitectura y urbanismo de Barcino en época alto imperial: la decoración arquitectónica de edificios públicos y privados*, Tesi doctoral, ICAC/UAB, Tarragona.
- J. A. Garriguet Mata** (2001), *La imagen del poder imperial en Hispania, Tipos estatuarios*, CSIR volumen II, Fasc. 1, Murcia.
- R. Gee** (2019), “Catalogue of the Wall Paintings”, J. R. Clarke, N. Muntasser (eds.), *Oplontis: Villa A (“of Poppaea” at Torre Annunziata, Italy. Volume 2. The Decorations: Painting, Stucco, Pavements, Sculptures*, American Council of Learned Societies Humanities E-Book Series, 913-1194.
- P. Gercke** (1968), *Satyren des Praxiteles*. Hamburg.
- S. Germain** (1969), *Les Mosaïques de Timgad. Étude descriptive et analytique*, Paris.
- F. Ghedini** (1997), “Trasmissione delle iconografie”, *Enciclopedia dell'Arte Antica*, Suppl. II 5, 824-837.
- F. Ghedini (2005) “Il mare nella produzione musiva dell'Africa Proconsolare. Il repertorio realistico”, *Eidola* 2, 121-142.
- F. Ghedini, M. Bueno, M. Novello, F. Rinaldi** (eds.) (2017), *I pavimenti romani di Aquileia. Contesti, tecniche, repertorio decorativo*, Padova University Press, Padova.
- J. Gimeno Pascual** (1991), *Estudios de Arquitectura y urbanismo en las ciudades romanas del nordeste de Hispania*. Universidad Complutense de Madrid, 2 volumenes, Madrid.
- C. Giovagnetti** (1979), “Analisi di Rimini Antica: i *signacula*”, *Atti e Memorie. Deputazione di Storia Patria per le Provincie di Romagna* 29-30, 3-48.
- C. F. Giuliani** (2000), “La villa Adriana”, *Adriano. Architettura e progetto*, Milano, 45-56.
- A. Giuliano** (ed.) (1979-1995), *Museo Nazionale Romano. Le sculture* I, 1-12, Roma.
- R. Gnoli** (1988), *Marmora romana*. Edizioni dell'Elefante, Roma.
- H. R. Goette** (1990), *Studien zu römischen Togadarstellungen*, Mainz am Rhein.
- E. González Fernández** (2007), “Pinturas de la Casa de Oceanos en *Lucus Augusti* (Lugo)”, C. Guiral Pelegrín (ed.), *Circulación de temas y sistemas decorativos en la pintura mural Antigua, Actas del IX Congreso de la AIPMA*, (Zaragoza-Calatayud, 21-25 septiembre 2004), Zaragoza, 439-441.
- M. P. González-Conde** (2016), “La actuación de las asambleas provinciales en *Hispania* bajo el gobierno de Adriano”, *Saguntum* 48, 173-187.
- M.P. González-Conde (2019), *Las provincias de Hispania en los años de Adriano*, Pórtico, Zaragoza.
- V. V. Gonzenbach** (1961), *Die römischen Mosaiken der Schweiz*, Basel.

- R. Gordillo Hervás** (2017), "Adriano y el calendario imperial de los juegos atléticos: propuesta sobre el tercer y el cuarto año del ciclo olímpico", *Gerión* 35, 119-142.
- J. G. Gorges** (1979), *Les villas hispano-romaines. Inventaire et problématique archéologiques*, Paris.
- F. Gorm Andersen** (1985), "Pompeian painting. Some practical aspects of creation", *Analecta Romani Instituti Danici* 14, 113-127.
- D. Gorostidi Pi** (2010), *Ager Tarraconensis 3. Les inscriptions romanes (IRAT)*, Documenta 16.3, IEC/ICAC, Tarragona.
- D. Gorostidi Pi (2015), "Epigrafía 'menor' del *ager Tarraconensis (Hispania Citerior)*: novedades del Camp de Tarragona", M. Scholz y M. Horster (eds.), *Lesen und Schreiben in den römischen Provinzen. Schriftliche Kommunikation in Alltagsleben*, Mainz 2015, 205-244.
- D. Gorostidi Pi (ed.) (2017), *Géza Alföldy, Estudios tarraconenses*, Tarragona.
- D. Gorostidi Pi (2020), "El pedestal como símbolo: en torno a la imagen de los homenajes públicos surgidos de los talleres de Tarraco", V. García-Entero, S. Vidal, A. Gutiérrez, R. Aranda (eds.), *Paisajes e historias en torno a la piedra. La ocupación y explotación del territorio de la cantería y las estrategias de distribución, consumo y reutilización de los materiales lapídeos desde la Antigüedad*, UNED, Madrid, 273-295.
- D. Gorostidi Pi, J. López Vilar, A. Gutiérrez García-Moreno** (2018), "The use of Alcover stone in Roman times (*Tarraco, Hispania Citerior*). Contributions to the oficina lapidaria *Tarraconensis*", D. Matetic Poljak, K. Marasovic (eds.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the XI ASMOSIA Conference (Split 2015)*, University of Split, 577-582.
- P. Gouw** (2008), "Hadrian and the calendar of the agonistic festivals. A new proposal for the third year of the Olympic cycle", *ZPE* 165, 96-104.
- P. Gouw (2009), *Griekse atleten in den Romeinse Keizertijd, 31 v. Chr.-400 n. Chr.*, Amsterdam.
- S. Gozlan** (1992), *La Maison du Triomphe de Neptune à Acholla (Botria-Tunisie)*, École française de Rome, Roma.
- A. Grant** (1982), "The Use of Tooth wear as a Guide to the Age of Domestic Ungulates. Aging and Sexing Animals from Archaeological Sites", *BAR, British Series* 109, 91-108.
- A. B. Griffith** (1993), *The archaeological evidence in imperial Rome*, University of Michigan.
- P. Grimal** (1981), *Diccionario de mitología griega y romana*, Paidós, Barcelona.
- P. Grimal (1984), *Les jardins romains* (tercera edición), Paris.
- M. Grimaldi** (2006), "VII 16 Insula Occidentales 22. Casa di *M. Fabius Rufus*", M. Aoyagi y U. Pappalardo (eds.), *Pompei (Regiones VI-VII) Insula Occidentalis*, Valtrend Editore, Napoli, 257-418.
- W. F. Grimes** (1968), *The excavation of Roman and Medieval London*, London.
- F. Gris Jeremias, J. Ruíz de Arbulo Bayona** (2018), "El sepulcro turriforme conocido como la Torre de los Escipiones (Tárraco, Hispania citerior). Una nueva restitución con propuesta sobre su dedicante", *RAP* 28, 145-163.
- E. Groag** (1936), "Prosopographia Imperii Romani saec. I, II, III", *Editio altera (PIR*)*, Pars II, Berlin, Walter de Gruyter, 348-349, n.º C 1418
- S. Grobel Miller** (1972), "A Mosaic Floor from a Roman Villa at Anaploga", *Hesperia* 41, 1, 332-354.
- S. Groetembriel, D. Vermeersch** (2017), "Tapisseries sur les murs, le décor d'une petite salle thermale du Thillay, au lieu-dit La Vieille-Baune", J. Boislève, A. Dardenay, F. Monier (eds.), *Peintures et stucs d'époque romaine. Etudes toichographologiques*, Collection Pictor 6, Ausonius, Bordeaux.
- M. Groot** (2008), *Animals in ritual and economy in a Roman frontier community: excavations in Tiel-Passewaaij*, Amsterdam University Press, Amsterdam.
- P. Gros** (2001), *L'architecture romaine du début du IIIe siècle av. J.-C. à la fin du Haut-Empire. 2. Maisons, palais, villas et tombeaux*, Paris.
- M. Guardia Pons** (1992), *Los mosaicos de la Antigüedad Tardía en Hispania. Estudios de iconografía*, Barcelona.

- M. Guarducci** (1987), *L'epigrafia greca dalle origini al Tardo Impero*, Roma, 82-83.
- I. Guceren** (s/d), *Ancient Mosaic Summer. Villa Dar Buc Ammera, Libya, Roman era mosaic of the four seasons*. [https://www.pinterest.es/pin/386605949245453111/].
- S. Guglielmi** (2007), "Estatua de Isis-Fortuna", Roma S.P.Q. R., Madrid.
- F. Guidobaldi** (1984), "Mosaici con tessere porfiritiche a Roma tra III e IV secolo" *CMGR* III, 491-504.
- F. Guidobaldi (1989), "L'Intarsio marmoreo nella decorazione parietale e pavimentale di età romana", E. Dolci (ed.), *Atti del Seminario Il marmo nella civiltà romana, La produzione e il commercio*, Carrara, 51-81.
- F. Guidobaldi (1995), "Una *domus* tardoantica inedita di Ostia e i suoi pavimenti", *AISCOM* III, Bordighera, 525-540.
- F. Guidobaldi (2000), "La lussuosa aula presso Porta Marina a Ostia. La decorazione in *opus sectile* dell'aula", S. Ensoli, E. La Rocca, (eds.), Aurea Roma. *Dalla città pagana alla città cristiana*, Roma, 251-262.
- F. Guidobaldi (2003), "Sectilia pavimenta e incrustazioni: i rivestimenti policromi pavimentali e parietali in marmo o materiali litici e litoidi dell'antichità romana", A. Giusti (ed.), *Eternità e nobiltà di materia. Itinerario artistico fra le pietre policrome*, Firenze, 15-75.
- F. Guidobaldi, A. Guiglia Guidobaldi** (1983), *Pavimenti marmorei di Roma dal IV al IX secolo*, Città del Vaticano.
- A. M. Guimier-Sorbets** (1983), "Le méandre à pannetons de clef dans la mosaïque romaine", *Mosaïque. Recueil d'hommages à Henri Stern*, Paris, 195-213.
- A. M. Guimier-Sorbets (2001) "Les ateliers de mosaïstes a Alexandrie à l'époque hellénistique et au début de l'époque impériale: continuité et innovation", *CMGR* VIII, 2, 282-297.
- A. M. Guimier-Sorbets (2005), "Un nouvel embléma alexandrine (Terrain du Patriarcat grec orthodoxe)", *CMGR* IX, 1, 567-577.
- C. Guiral Pelegrín** (1992), "Pinturas romanas procedentes del Grau Vell (Sagunto, Valencia)", *Saguntum* 25, 139-178.
- C. Guiral Pelegrín (1998), "Pintura romana en *Complutum* y su entorno", *Complutum. Roma en el interior de la Península*, Catálogo de la exposición Alcalá de Henares (18 de Mayo a 26 de Julio de 1998), Ayuntamiento de Alcalá de Henares, Alcalá de Henares, 119-127.
- C. Guiral Pelegrín (2010), "El 'Cubículo de las Estaciones' de la villa romana de 'Els Munts' (Altafulla, Tarragona)", I. Bragantini (ed.), *Atti del X Congresso Internazionale dell' AIPMA*, (Napoli 17-21 settembre 2007), *Annali di Archeologia e Storia Antica* 18/2, Napoli, 511-520.
- C. Guiral Pelegrín (2014), "La decoración pintada en la Hispania romana: artesanos y talleres", M. Bustamante, D. Bernal (eds.), *Artífices idóneos, talleres y manufacturas en Hispania*, Mérida, 205-225.
- C. Guiral Pelegrín (2017), "Pinturas romanas procedentes de *Caesaraugusta* (Zaragoza), un taller en el valle medio del Ebro", *Zephyrus* LXXIX, 127-148.
- C. Guiral Pelegrín (2018), "Un atelier provincial du IIe s.p.C. dans la vallée de l'Èbre (Espagne)", J. Boislève, A. Dardenay, F. Monier (eds.), *Peintures et stucs d'époque romaine. Études toichographologiques*, Actes du 29e colloque de l'AFPMA, (Louvres, 18 et 19 novembre 2016), Ausonius, Pictor, collection de l'AFPMA 7, Bordeaux, 137-147.
- C. Guiral Pelegrín (2020), "La decoración pictórica de la villa romana de Els Munts (Altafulla, Tarragona)": la caracterización de una *officina pictores*, A. Fernández, G. Castillo (eds.), *La pintura romana en Hispania. Del estudio de campo a su puesta en valor*, Murcia, 51-66.
- C. Guiral Pelegrín, M. A. Martín-Bueno** (1996), *Bilbilis. Decoración pictórica y estucos ornamentales*, Institución Fernando el Católico, Zaragoza.
- C. Guiral Pelegrín, A. Mostalac Carrillo** (1988), "Pinturas murales romanas procedentes de Varea (Logroño)", *Boletín del Museo de Zaragoza* 7, 57-89.
- C. Guiral Pelegrín, A. Mostalac Carrillo (1994), "Pintura mural y cornisas de la Casa del Acueducto", J.L. Argente, A. Díaz (eds.), *Tiermes IV. La Casa del Acueducto (domus alto imperial de la ciudad de Tiermes. Campañas 1979-1986)*, EAE 167, Ministerio de Cultura, Madrid, 187-209.

C. Guiral Pelegrín, A. Mostalac Carrillo (1995), "Las pinturas", *Astures. Pueblos y culturas en la frontera del Imperio Romano*, Gijón, 178-186.

C. Guiral Pelegrín, A. Fernández Díaz, A. Cánovas Ubera (2014), "En torno a los estilos locales en la pintura romana, el caso de Hispania en el siglo II d.C.", N. Zimmermann (ed.), *Antike Malerei zwischen Lokalstil und Zeitstil. Akten des XI. Internationalen Kolloquiums der AIPMA (13-17 September 2010 in Ephesos)*, Wien, 277-288.

C. Guiral Pelegrín, J. Beltrán de Heredia Bercero, L. Font Pagès (2017), "Nuevos datos sobre las pinturas del aula o sala de recepción del obispo del primer grupo episcopal de Barcelona, siglos V-VI", *Quaderns d'arqueologia i història de la ciutat de Barcelona* 13, 90-111.

C. Guiral Pelegrín, L. Íñiguez Berrozpe (2016), "El techo casetonado de la insula 3", J. C. Sáenz Preciado, M. Martín-Bueno (eds.), *La ciudad celtibero-romana de Valdeherrera (Calatayud, Zaragoza)*. Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza, 102-196.

C. Guiral Pelegrín, L. Íñiguez Berrozpe (2020), "El cinabrio en la pintura romana de Hispania", M. Zarzalejos, P. Hevia, L. Mansilla (eds.), *El oro rojo en la Antigüedad. Perspectivas de investigación sobre usos y aplicaciones del cinabrio entre la Prehistoria y el fin del mundo antiguo*, Madrid, 337-372.

C. Guiral Pelegrín, L. Íñiguez Berrozpe, M. Blanco Domínguez (en premsa), "Rojo cinabrio y azul egipcio en las pinturas del noreste de Hispania", *Pareti dipinte dallo scavo alla valorizzazione*. XIV Colloquio Aipma-Association Internationale Pour La Peinture Murale Antique. Convegno Internazionale (Napoli Ercolano, 9-13 settembre 2019).

C. Guiral Pelegrín, A. Mostalac Carrillo, M. Cisneros Cunchillos (1986), "Algunas consideraciones sobre la imitación del mármol moteado en la pintura romana en España", *Boletín del Museo de Zaragoza* 5, 259-288.

C. Guiral Pelegrín, M. Zarzalejos Prieto (2006), "La decoración pictórica de la *domus* de las Columnas Rojas de Sisapo-la Bienvenida (Almodóvar del Campo, Ciudad Real)", J. M. Maíllo, E. Baquedano (eds.), *Miscelánea Homenaje a Victoria Cabrera*, Zona Arqueológica 7, volumen II, 134-147.

J. Guitart Duran (1976), *Baetulo. Topografía, Arqueología, Urbanismo e Historia*, Barcelona.

W. Gundel (1969), *Dekane und Dekanensternbilder*, Hamburg (1936) = Darmstadt 1969.

W. Gundel, H. G. Gundel (1966), *Astrologumena. Die astrologische Literatur in der Antike und ihre Geschichte*, Wiesbaden 1966, 308.

Y. Gury (2007), "Le geste de la disponibilité à l'Autre. Circulation et adaptation d'un schéma grec dans la peinture murale, le relief et la mosaïque", C. Guiral Pelegrín (ed.), *Circulación de temas y sistemas decorativos en la pintura mural antigua. Actas del IX Congreso Internacional de la AIPMA*, (Zaragoza-Calatayud, 21-25 septiembre 2004), Zaragoza, 49-57.

M. A. Gutiérrez Behemerid (1992), *Capiteles Romanos de la Península Ibérica*, Studia Archaeologica, 81, Valladolid.

A. Gutiérrez García-Moreno (2009a), *Roman Quarries in the Northeast of Hispania (Modern Catalonia)*, Documenta 10, ICAC, Tarragona.

A. Gutiérrez García-Moreno (2009b), "Les pedreres de Tàrraco", F. Tarrats (dir.) *Tarraco, pedra a pedra. Catàleg de l'exposició* (Tarragona, 10 juny-22 novembre 2009), MNAT, Tarragona, 18-27.

A. Gutiérrez García-Moreno, J. López Vilar (2012), "Marmora at the Tarraco of the Antonines: the assemblage of Sant Pau and Santa Tecla", A. Gutiérrez, P. Lapuente, I. Rodà (eds.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA Conference (Tarragona 2009)*, Documenta 23, ICAC, Tarragona, 204-209.

A. Gutiérrez García-Moreno, J. A. Remolà Vallverdú, F. Tarrats Bou (2009), "Marbles from the Roman Villa of Els Munts (Altafulla, Tarragona, Spain) and their role in the decorative program. Preliminary approximation", A. Gutiérrez, P. Lapuente, I. Rodà (eds.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA Conference (Tarragona 2009)*, ICAC, Tarragona, Pòster, list 25.

A. Gutiérrez García-Moreno, I. Rodà De Llanza (2012), "El mármol de Luni-Carrara en la fachada Mediterránea de Hispania", S. Keay (ed.), Rome, *Portus and the Mediterranean* (Archaeological Monographs of the British School at Rome 21), London, 293-312.

A. Gutiérrez García-Moreno, P. Lapuente Mercadal, I. Rodà De Llanza (eds.) (2012), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA Conference (Tarragona 2009)*, ICAC, Tarragona, 151-160.

H

- E. W. Haley** (1991), *Migration and Economy in Roman Imperial Spain*, Aurea Saecula 5, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- H. Halfmann** (1986), *Itinera principum: Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im römischen Reich*, Heidelberger althistorische Beiträge und epigraphische Studien II, Stuttgart.
- K. Hanell** (1935), *RE* 16, cols. 2310.2327 s. u. Nemea.
- G. M. A. Hanfmann** (1951), *The Season Sarcophagus in Dumbarton Oaks*, Cambridge.
- Th. Hauschild** (1983), *Architectura Romana de Tarragona*, Tarragona.
- Th. Hauschild (1992), "Los hallazgos romanos de mármol en la Parte Alta de Tarragona", *Butlletí Arqueològic*, V, 14, Tarragona, 107-135.
- G. Heiderich** (1968), Asklepios, Freiburg im Breisgau.
- T. Helen** (1975), *Organization of Roman Brick production in the first and second centuries AD: An interpretation of Roman Brick Stamps*, Ann. Acc. Sceint. Fennicae Diss. Hum. Litt., Helsinki.
- G. Hellenkemper Salies** (1986), "Römische Mosaiken in Griechenland", *BJ*, Band 186, 198, 241-284.
- G. Hellenkemper Salies (1990), "Irritations optiques dans l'ornementation pavimentale romaine", *CMGR* VI, 423-430.
- B. Hernández Sanahuja** (1867), *Indicador Arqueológico de Tarragona*, Tarragona.
- D. Hertel** (2013), *Die Bildnisse des Tiberius* (Das römische Herrscherbild I 3), Wiesbaden.
- J. Hiernard** (1978), "Recherches numismatiques sur Tarragone au IIIème siècle après Jésus-Christ", *Numisma*, 150-155, 38, 307-321.
- A. M. Hirt** (2010), *Imperial mines and quarries in the Roman world: organizational aspects 27 BC-AD 235*, Oxford University Press, Oxford.
- F. Hoek, V. Provenzale, Y. Dubois** (2001) "Der römische Gutshof in Wetzikon-Kempton und seine Wandmalerei", *Archäologie der schweiz* 24.3, 2-15.
- V. Hoffiller, B. Saria** (1938), *Antike Inschriften aus Jugoslawien. 1: Noricum und Pannonia superior*, Zagreb.
- Th. Hopfner** (1974), *Greichisch-Ägyptischer Offenbarungszauber. Studien zur Palaeographie und Papyruskunde*, Leipzig 1921 = Amsterdam 1974.
- V. P. Hoffman, J. Hupe, K. Goethert** (1999), *Katalog der römischen Mosaiken aus Trier und dem Umland, Rheinisches Landesmuseum Trier, Selbstverlag des Rheinischen Landesmuseum*, Trier.
- E. Hohl** (1958), Über das problem der Historia Augusta, Wiener Studien, 71, Viena.
- A. Hönle** (1982), "Das Mosaik von Zliten. Ein Munus für höchste Ansprüche", *Antike Welt* 13, 4, 22 ss.
- A. Hönle, A. Henze** (1981), *Römische Amphitheater und Stadien*, Feldmeilen.
- Th. Hopfner** (1974), *Greichisch-Ägyptischer Offenbarungszauber. Studien zur Palaeographie und Papyruskunde*, Leipzig 1921 = Amsterdam 1974.
- C. Howgego** (1995), *Ancient history from coins*, London-Nova York.
- E. Hübner** (1869), *Corpus Inscriptionum Latinarum*, volumen II, Academia Litterarum Regia Borussicae, Berlin = *CIL* II.
- I. Huld-Zetsche** (2008), *Der Mithraskult in Mainz und das Mithräum am Ballplatz*, Mainzer Archäologische Schriften 7, Mainz.

I

- I. Iacopi** (1999), *Domus Aurea, Electa*, Milano.
- L. Ibrahim, R. Scranton, R. Brill** (1976), *Kenchreai, eastern port of Corinth, II, The panels of opus sectile*, Leyde.
- ICLW** = D. Fishwick, *The Imperial Cult in the Latin West. Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire*, Brill, Leiden, I, 1987; II, 1, 1991; II, 2, 1992; III, 1-2, 2002; III, 3, 2004; III, 4, 2005.

N. Inserra (2008), "Regiones I-II-III", A. Carrella, L.A. D'Acunto, N. Inserra, C. Serpe, *Marmora Pompeiana nel Museo Archeologico Nazionale di Napoli. Gli arredi scultorei delle case pompeiane*, Studi della Soprintendenza Archeologica di Pompei 26, Roma, 15-62.

L. Íñiguez Berrozpe, C. Guiral Pelegrín, J. M. Martínez Torrecilla, J. A. Hernández Vera (2021), "Graccuris (Alfaro, La Rioja) y la decoración de la estancia 2 (casa 4)", *Spal* 30.1, 258-289.

H. Iskan (2002), "Ein Siegersarkophag aus Patara", *Asia Minor Studien* 44, 145-164, Tafel 37-44.

J

F. W. Jashemsky (1979), *The gardens of Pompeii, Herculaneum and the villas destroyed by the Vesuvius*, New York.

J. L. Jiménez Salvador, M. A. Martín Bueno (1992), *La casa del Mitra. Cabra, Córdoba*, Cabra.

D. Joly (1965), "Quelques aspects de la mosaïque pariétale au premier siècle de notre ère d'après trois documents pompéiens", *CMGR* I, 57-75.

D. Joly (1988), "Mosaïque africaine et mosaïque italienne, quelques réflexions à propos de certains ornements", *Gerión* 6, 169-211.

C. P. Jones (2007), "Three new letters of the emperor Hadrian", *ZPE* 161, 145-156.

H. Joyce (1981), *The Decoration of Walls, Ceilings, and Floors in Italy in the Second and Third Centuries A.D.*, Roma.

Juvenal (1991), *Sátiras*, Sátira 14, verso 307, Gredos, Madrid.

K

L. Kahil, N. Icard-Gianolio, P. Linant De Bellefonds (1992), "Leda", *LIMC* VI, Zurich und München, 231-246, Tafel 108-139.

A. Kankleit (1994), *Kaiserzeitliche Mosaiken in Griechenland*, München.

J. P. C. Kent (1981), *The Roman Imperial Coinage*, vol. VIII: the family of Constantine I, AD 337-364, London.

J. P. C. Kent, B. Overbeck, A.U. Stylow (1973), *Die Römische Münze*, München.

H. Kern (1981), *Labirinti-forme e interpretazioni-5000 anni di presenza di un archetipo-manuale e filo conduttore*, Catalogo della mostra Palazzo alla permanente, Milano.

M. Khanoussi (1988), "*Spectaculum pugilum et gymnasium*. Compte rendu d'un spectacle de jeux athlétiques et de pugilat, figuré sur une mosaïque de la région de Gafsa (Tunisie)", *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 132, 543-561.

A. King (1999), "Diet in the Roman world: a regional inter-site comparison of the mammal bones", *JRA* 12, 168-202.

A. King (2001), "The Romanization of Diet in the Western Empire", S. Keay, N. Terrenato's (eds.), *Italy and the West: Comparative Issues in Romanization*. Oxbow Books, Oxford, 210-224.

G. Kitov, A. Barbet, J. Valeva (1997), "Plafond peint du tombeau de Chipka dans le tumulus Ostroucha (Bulgarie)", D. Scagliarini Coarlàita (ed.), *I temi figurativi nella pittura parietale antica (IV sec. a.C.-IV sec. d. C.)*, Atti del VI Convegno Internazionale sulla Pittura Parietale Antica (Bologna, 20-23 settembre 1995) (Studi e Scavi 5), University Press Bologna, Bologna, 221-224.

R. C. Knapp (2005), "Introduction", R. C. Knapp, J. D. M. Isaac, *Excavations at Nemea. III. The Coins*, Berkeley, 14-15.

K. Knoll, Ch. Vorster, M. Woelk (eds.) (2011), *Skulpturensammlung Staatliche Kunstsammlungen Dresden*. Katalog der antiken Bildwerke II. Idealskulptur der römischen Kaiserzeit 1, München.

E. M. Koppel (1985), *Die römischen Skulpturen von Tarraco*, Berlin.

E. M. Koppel (1988), *La schola del collegium fabrum de Tarraco y su decoración escultórica*, Faventia Monografies 7, Bellaterra.

- E. M. Koppel (1992) "El escudo de la villa de 'Els Munts' (Tarragona)", *MM* 33, 133-144, láminas 21-23.
- E. M. Koppel (1993a), "La escultura del entorno de *Tarraco*: las *villae*", *Actas de la I Reunión sobre Escultura Romana en Hispania*, (Mérida, 1992), 221-237.
- E. M. Koppel (1993b), "Die Skulpturenausstattung römischer Villen auf der Iberischen Halbinsel", W. Trillmich, Th. Hauschild, M. Blech, H.G. Niemeyer, A. Nünnerich-Asmus, U. Kreilinger, *Hispania Antiqua. Denkmäler der Römerzeit*, Mainz am Rhein, 193-203.
- E. M. Koppel (1995), "La decoración escultórica de las *villae* romanas en Hispania", J. M. Noguera (cord.), *Poblamiento rural romano en el sureste de Hispania*, Murcia, 27-48.
- E. M. Koppel (1998), "L'escultura", F. Tarrats, J. M. Macias, E. Ramon, J. A. Remolà, "Excavacions a l'àrea residencial de la vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès)", *Empúries* 51, 220-223.
- E. M. Koppel (2000a), "Informe preliminar sobre la decoración escultórica de la villa romana de 'Els Munts' (Altafulla, Tarragona)", *MM* 41, 380-394, Tafel 68-77.
- E. M. Koppel (2000b), "Retratos de Tiberio y *Nero Caesar* en Tarragona", P. León, T. Nogales, *Actas de la III Reunión sobre Escultura romana en Hispania* (Córdoba, 1997), Madrid, 81-91.
- E. M. Koppel (2001), "La figura de *Bacus* infant com a lampadòfor", M. Garcia, J. M. Macias, J. Menchon, J. M. Puche, E. Ramón, J. A. Remolà, *La Vil·la romana de La Llosa. 10 anys d'investigació arqueològica*, Cambrils, 135-149.
- E. M. Koppel (2002), "Técnicas escultóricas romanas: *Tarraco*", T. Nogales (ed.), *Materiales y técnicas escultóricas en Augusta Emerita y otras ciudades de Hispania*, Cuadernos Emeritenses 20, Mérida, 49-69.
- E. M. Koppel (2004), "La decoración escultórica de las termas en *Hispania*", *Actas de la IV Reunión sobre Escultura Romana en Hispania*, Madrid, 339-362.
- E. M. Koppel (2014), "La escultura", R. Járrega, M. Prevosti (eds.), *Ager Tarraconensis 4. Els Antígons, una vil·la senyorial del Camp de Tarragona*, Documenta 16, ICAC, Tarragona, 43-53.
- E. M. Koppel, I. Rodà De Llanza** (1996), "Escultura decorativa de la zona nororiental del *conventus Tarraconensis*", J. Massó, P. Sada (eds.), *Actas de la II Reunión sobre escultura romana en Hispania* (Tarragona, 1995), 135-181.
- E. M. Koppel, I. Rodà De Llanza (2008), "La escultura de las *villae* de la zona del noreste hispánico: los ejemplos de Tarragona y Tossa de Mar", C. Fernández, V. García-Entero, F. Gil (eds.), *Las villae tardorromanas en el occidente del Imperio: arquitectura y función*, IV Coloquio de Arqueología en Gijón, Gijón, 99-131.
- V. Ch. Kottsieper** (2006), "La Medusa di Udine. Testimonianza della *Imitatio Urbis* nelle città altoadriatiche della prima età imperiale", *Quaderni Friulani di Archeologia* XVI, 185-194.
- S. N. Koumanoudes** (1970), "*Epigrafiav ex Aqhñwvñ*", *Archaiologikon Deltion* 25, A, 54-86.
- E. Koushinova** (2005), "Mosaic fragments from the house of the Achilles mosaic at Kourion (Cyprus) in the store rooms of the Hermitage St-Petesburg, Russia", *CMGR* IX, 1, 191-194,
- P. Kranz** (1989), "Die Asklepiosstatue im Schlosspark von Klein-Glienicke", *JDAI* 104, 107-155.
- Ch. B. Kritzas** (2012), "A Greek inscription from *Tarraco* (CIL II* /14, 2, G16)", *ZPE* 181, 88-90.
- L**
- L. Ladjimi Sebai, M. Ennaïfer** (1990), "Le goût du cirque en Afrique", Ch. Landes (ed.), *Le cirque et les courses de chars Rome-Byzance. Catalogue de l'exposition*, Lattes, 155-172.
- G. Lafaye** (1909), *Inventaire des mosaïques de la Gaule et de l'Afrique, I, Narbonnaise et Aquitanie*, Paris.
- X. Lafon** (2001), *Villa maritima. Recherches sur les villas littorales de l'Italie romaine (IIIè siècle av. J.-C.-IIIè siècle ap. J.-C.)*, École française de Rome, Roma.
- M. Lämmer** (1987), "Die Aktischen Spiele von Kikopolis", *Stadion* 12-13, (1986-1987), 27-38.

- J. Lancha** (1977), *Mosaïques géométriques. Les ateliers de Vienne (Isère)*, Roma.
- J. Lancha (1990), *Les mosaïques de Vienne*, Presses universitaires de Lyon, Lyon.
- J. Lancha (1994), "Les Muses dans l'Occident romain, à l'exception des sarcophages", *LIMC* VII, 1, 1013-1030.
- J. Lancha (1997), *Mosaïque et culture dans l'Occident romain Ier-IV siècles*, L'Erma di Bretschneider, Roma.
- J. Lancha (2000), "Un document d'histoire social. Le *Corpus* des mosaïques romaines de Portugal", J.G. Gorges, T. Nogales Basarrate (eds.), *Sociedad y Cultura en Lusitania: Mesa redonda Internacional*, Mérida, 173-184.
- J. Lancha (2005), "Le *Corpus* des Mosaïques romaines de Portugal", *CMGR* IX,1, 195-207.
- M. Lanchard-Lemée, M. Ennaïfer, H. Slim, L. Slim** (1996), *Mosaics of roman Africa, floor mosaics from Tunisia*, London.
- Ch. Landwehr** (1993-2000), *Die römische Skulpturen von Caesarea Mauretaniae I-II*, Berlin-Mainz.
- P. Lapuente Mercadal, A. Álvarez Pérez** (2012), "Métodos para la identificación de los mármoles. El marmor en Hispania: explotación, uso y difusión en época romana, 73-90.
- W. Larfeld** (1902), *Handbuch der griechischen Epigraphik*, I, Leipzig.
- W. Larfeld (1907), *Handbuch der griechischen Epigraphik*, II, Leipzig.
- E. La Rocca** (1986), "Il lusso come espressione di potere", M. Cima, E. La Rocca (eds.), *Le tranquille dimore degli dei. La residenza imperiale degli Horti Lamiani*, Roma, 3-35.
- E. La Rocca, M. De Vos, A. De Vos** (1976), *Guida archeologica di Pompei*, Roma.
- A. Lasheras González** (2017), "El suburbio portuario de Tarraco en la Antigüedad tardía: modelos de ocupación y evolución urbana entre los siglos III y VIII", S. Panzram (ed.), *Oppidum-civitas-urbs. Städteforschung auf der Iberischen Halbinsel zwischen Rom und Al-Andalus*, Münster, LIT Verlag, 787-810. [<https://recercat.cat/handle/2072/374214>].
- J. M. Lassère** (2005), *Manuel d'Epigraphie Romaine*, 2 volumes, Picard, Paris.
- S. Lauchli** (ed.) (1967), *Mithraism in Ostia. Mystery Religion and Christianity in the Ancient Port of Rome*, Evanston.
- Ch. Lauwers** (2014), "Alexandrie ad Aegyptum. À la recherche d'une cite antique dans les sources documentaires et archéologiques", *Académie Royale de Belgique, Koregos, Revue et Encyclopédie Multimedia des Arts Belgica* = <http://www.koregos.org/fr/christian-lauwers-alexandrie-ad-aegyptum>, fig. 29 [consultat: 28/03/18].
- H. Lavagne** (1977), "Deux Mosaïques de Style orientalisant à Loupian (Hérault)", *Monuments et Mémoires, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, LXI.
- H. Lavagne (1983), "Luxuria inaudita. Marcus Aemilius Scaurus et la naissance de la mosaïque mural", *Mosaïque. Recueil d'hommages à Henri Stern*, Paris, 259-264.
- H. Lavagne (1988), "Le monde des images en Gaule, Un emblème de romanitas. Le motif des tours et remparts en mosaïque", *Caesarodunum* XXIII, 135-147
- H. Lavagne (2001), "Quelques ateliers de mosaïque romano-provençal", *CMGR* VIII, 13-26.
- L. Lazzarini** (2004), *Pietre e marmi antichi. Natura, caratterizzazione, origine, storia d'uso, diffusione, collezionismo*, CEDAM, Milano.
- L. Lazzarini (2010), "Six coloured types of stone from Asia Minor used by the Romans and their specific deterioration problems", *Studies in Conservation* 55 (sup. 2), 140-146.
- O. Leblanc, A. Le Bot-Helly, M. J. Bodolec** (1994), "Les peintures", A. Desbat, O. Leblanc, J. L. Prissetet, H. Savay-Guerraz, D. Tavernier, *La maison des Dieux Océan à Saint-Romain-en-Gal (Rhône)*, 55e supplément à Gallia, CNRS éditions, Paris, 119-135.
- B. Le Guen** (dir.) (2010), *L'argent dans les concours du monde grec. Actes du colloque international Saint Denis et Paris, 5-6 décembre 2008*, Paris.
- M. Leguilloux** (2004), *Le cuir et la pelleterie à l'époque romaine*, Paris.

- K. Lehmann-Hartleben** (1926), *Die Trajanssäule*, Berlin-Leipzig.
- Ch. F. Leon** (1971), *Die Bauornamentik des Trajansforums und ihre Stellung in der früh- und mittelkaiserzeitlichen Architekturdekoration Roms*, Publikationen des Österreichischen Kulturinstituts in Rom I (Abhandlungen 4), Wien-Köln-Graz.
- P. León Alonso** (1995), *Esculturas de Itálica*, Sevilla.
- P. León Alonso (2008), "Nueva réplica de la Amazona Sciarra", E. La Rocca, P. León, C. Parisi Presicce (coord.), *Le due Patrie acquisite. Studi di archeologia dedicati a Walter Trillmich*, Roma, 243-253.
- G. Lepore** (1991-1993), "L'organizzazione del lavoro nelle botteghe di pittori in età romana: la nuova documentazione della *domus dei Coiedii* di Suasa (An)", *Le Marche. Archeologia, Storia, Territorio*, Arcevia-Sassoferrato, 159-171.
- P. Le Roux** (1995), *Romains d'Espagne, Cités et politique dans les provinces*, Armand Colin, Paris.
- Les Gladiateurs** (1987), Exposition conçue et réalisée par le Musée archéologique de Lattes (Lattes, 26 mai-4 juillet 1987/Toulouse, 13 juillet-septembre 1987).
- Ph. Leveau, P. Gros, F. Trément** (1999), "La recherche sur les élites gallo-romaines et le problème de la villa", *Ager* 9, Paris, 2-10.
- D. Levi** (1947), *Antioch Mosaic Pavements*. Princeton University Press, 2 volumes, Princeton.
- A. Lézine** (1955), "Chapiteaux toscans trouvés en Tunisie", *Karthago* VI, 13-29.
- H. G. Liddel, R. Scott** (1968), *A Greek-English Lexicon*, Oxford.
- R. Ling** (1972), "Stucco decoration in pre-augustan Italy", *Papers of the British School at Rome* 40, 11-55.
- R. Ling (1991), *Roman Painting*, Cambridge.
- R. Ling (2003), "La casa del Menandro", C. Stefani (ed.), *Menander. La Casa del Menandro di Pompei*, Milano.
- R. Ling, L. Ling** (2005), *The Insula of the Menander at Pompeii*, Clarendon Press, Oxford.
- A. R. Littlewood** (1987), "Ancient Literary Evidence for the Pleasure Gardens of Roman Country Villas", E. Blair (ed.), *Ancient Roman Villa Gardens*, Dumbarton Oaks, Washington D.C.
- J. López Vilar** (1993), "Les termes inferiors de la vil·la romana dels Munts", *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*, DAC 0, URV, Tarragona, 56-79.
- G. López Monteagudo** (2004), "La musivaria romana en época de Trajano", *ETF Serie II, Historia Antigua* 15, 181-204.
- G. Lopez Monteagudo (2011), "La iconografía del dios Oceanos en los mosaicos hispano-romanos" *O mosaico romano nos centros e nas periferias, originalidades, influências e identidades*, X Colóquio AIEMA, Museo Monográfico de Conimbriga, Portugal, (29 de outubro a 3 de novembro de 2005), Conimbriga, Instituto dos Museus e Conservação, Museu Monográfico de Conimbriga, 22-61.
- G. Lopez Monteagudo (2018), "Reflexiones sobre los mosaicos cordobeses", *Antiquitas* 30, 89-114.
- G. López Monteagudo, M. P. San Nicolás Pedraz** (1994) "Los Sabios y la Ciencia en los mosaicos romanos", *L'Africa romana, Atti dell'XI convegno di studio*, Cartagine, 71-110.
- J. López Vilar, A. Gutiérrez García-Moreno** (2016), "Intervencions arqueològiques a la Pedrera del Mèdol (Tarragona)", *Tribuna d'Arqueologia 2013-2014*, Barcelona, 177-195.
- J. López Vilar, J. M. Puche Fontanilles** (2013), "El *balneum* de la vil·la romana de la Llosa (Cambrils): una nova interpretació", M. Prevosti, J. López, J. Guitart (eds.), *Ager Tarraconensis, volum 5. Paisatge, poblament, cultura material i història*, Documenta 16.5, ICAC, Tarragona, 295-301.
- P. Lopreato** (1994), "Le grandi terme di Aquileia: I mosaici del *frigidarium*", J.P. Darmon, A. Rebourg (eds.), *La mosaïque gréco-romaine IV. IVe Colloque International pour l'Étude de la Mosaïque Antique*, Trèves, 8-14 août 1984, Paris, 87-99.
- E. M. Loreti** (1994), "Signacula bronzei dell'Antiquarium Comunale di Roma", *Epigrafia della Produzione e della Distribuzione* (Roma 1992), Roma, 645-653.
- I. Loschi** (2020), "Las decoraciones pictóricas de *Colonia Augusta Firma Astigi* (Écija, Sevilla)", A. Fernández, G. Castillo (eds.), *La pintura romana en Hispania. Del estudio de campo a su puesta en valor*, Universidad de Murcia, 237-253.

M. L. Loza Azuaga (1993), *La decoración escultórica de fuentes en Hispania*, Tesis doctoral, Universidad de Málaga.

Marco Anneo Lucano (1984), *Farsalia*. Editorial Gredos, Madrid.

J. M. Luengo Martínez (1962), "Astorga romana (Memorias del Plan Nacional 1954-55)", *NAH V* (1956-1961), 152-177.

T. Luginbühl, J. Monnier, Y. Dubois (2001), *Vie de palais et travail d'esclave. La villa romaine d'Orbe-Boscéaz*, Document du Musée cantonal d'archéologie et d'histoire, Lausanne.

L. Lupi (1984), "X,29. Frammento di capitello corinzieggiante (senza n. Inv.)", *Museo Nazionale Romano. Le sculture*, Parte II, Roma, 323-324.

J. M. Luzón Nogué (1988), "La roseta de triángulos curvilíneos en el mosaico romano", *Anejos de Gerión*, Sevilla, 1213-1241.

G. Luzzato (1950), "Appunti sul *ius italicum*", *RIDA* 5, 79-110.

M

J. M. Macias Solé (1999), *La ceràmica comuna tardoantiga a Tàrraco. Anàlisi tipològica i històrica (segles V-VI)*, TULCIS. Monografies Tarraconenses 1, Tarragona.

J. M. Macias Solé, E. Ramón Sariñena (1999), *Memòria de les actuacions arqueològiques efectuades a la vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès), Anys 1995-1998*, Memòria d'Excavació Inèdita, Tarragona.

J. M. Macias Solé, J. Menchon Bes, A. Muñoz Melgar (1999), "Escultura arquitectònica de Tarragona", P. Palol (dir.), *Del romà al romànic. Història, Art i Cultura de la Tarraconense Mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 226-230.

J. M. Macias Solé, J. Menchon Bes, A. Muñoz Melgar, I. Teixell Navarro (2007), "Excavaciones en la Catedral de Tarragona y su entorno: avances y retrocesos en la investigación sobre el culto Imperial" T. Nogales, J. González (eds.), *Culto Imperial: política y poder*, L'Erma di Bretschneider, Roma, 763-787.

J. M. Macias Solé, J. Menchón Bes, A. Muñoz Melgar, I. Teixell Navarro (2008), "Contextos cerámicos derivados de la transformación cristiana de la acrópolis de Tarragona (s. V/VI d.C.)", *Les productions céramiques en Hispanie Tarraconaise (II siècle avant J.-C.-VI siècle après J.-C.)*, Actes du Congrès, (L'Escala-Empúries, 2008), Marseille, 287-293.

M. MacKinnon (2015) "Changes in Animal Husbandry as a Consequence of Developing Social and Economic Patterns from the Roman Mediterranean Context", P. Erdkamp, K. Verboven, A. Zuiderhoek (eds.), *Ownership and exploitation of land and natural resources in the Roman world*, Oxford University Press Oxford, 249-273.

P. Malgouyres, C. Blanc-Riehl (2003), *Porphyre: la pierre pourpre des Ptolémées aux Bonaparte*, Réunion des musées nationaux, Paris.

D. Manacorda (1993), "Appunti sul fenomeno della bollatura delle merci in età romana", *The Inscribed Economy. Production and Distribution in the Roman Empire in the Light of instrumentum domesticum*, *JRA*, Supp. Series 6, Ann Arbor.

H. Manderscheid (1981), *Die Skulpturenausstattung der kaiserzeitlichen Thermenanlagen*, Berlin.

M. Manni (1974), *Le pitture della Casa del Colonnato Tuscanico*, Monumenti della Pittura antica scoperti in Italia, Ercolan, Fasc. II, Roma.

R. Mar Medina (1993), "El recinto de culto imperial de Tàrraco y la arquitectura flavia", *Els Monuments Provincials de Tarraco. Noves aportacions al seu coneixement*, DAC 1, URV, Tarragona, 107-156.

R. Mar Medina (2001), "Estudio Arquitectónico y Urbanístico", R. Mar (ed.), *El Santuario de Serapis en Ostia*, DAC 4, URV, Tarragona, 29-167.

R. Mar Medina, J. Ruiz de Arbulo Bayona, D. Vivó Codina, J. Á. Domingo Magaña, M. Lamuá Estanyol (2010), "La *scaenae frons* del teatro de Tarraco. Una propuesta de restitución", S. Ramallo, N. Röring (eds.), *La Scaenae Frons en la arquitectura teatral romana*, (Cartagena, 2009), Murcia, 173-201.

- R. Mar Medina, J. Ruiz De Arbulo Bayona, D. Vivó Codina, J. A. Beltrán-Caballero, F. Gris Jeremias** (2015), Tarraco. *Arquitectura y urbanismo de una capital provincial romana, volumen II, La ciudad imperial*, DAC 6, URV / ICAC, Tarragona.
- M. Marcial** (1997), *Epigramas*. Obra completa, Gredos, Madrid.
- M. Marcial (2004), *Epigramas*, Zaragoza, 2004.
- D. Marchioro** (s/d), "Rileggere l'antico a Villa Adriana", Arte et cultura, <http://redazione.romaone.it>. <http://www.villa-adriana.net> [consultat: 29/05/2008].
- F. Marco Simon** (1990), "Iconografía y propaganda ideológica. Júpiter Amón y Medusa en los foros imperiales, J. M. Croisille (ed.), *Neronia IV. Alejandro Magno, modelo de los emperadores romanos*, Actes du IVe Colloque international de la Sien, Bruxelles, 14-162.
- J. M. Marcos Pérez** (2000), "La pasión del cisne. El mito de Leda y Zeus en sus fuentes y sus recreaciones", *Minerva, Revista de filología clásica* 14, Universidad de Valladolid, 203-231.
- S. Mariner Bigorra** (1978), "Nuevos testimonios de culto mitraico en el litoral de la Tarraconense", *Segundo Congreso Internacional de Estudios sobre las culturas del Mediterráneo Occidental*, Actes del congrés (Barcelona, 1975), Barcelona, 79-84.
- T. Marot Salsas** (1998), "El conjunt de sestercis del segle III", *Empúries* 51, 218-220.
- T. Marot Salsas (1999a), "La moneda. La circulació monetària en l'època romana tardana (ss. III-V). La crisis del segle III en els dipòsits i en les troballes monetàries", P. De Palol, A. Pladevall (dir.), *Del Romà al Romànic. Història, Art i cultura de la Tarraconense Mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 328-329.
- T. Marot Salsas (1999b), "Conjunt monetari de la Vil·la dels Munts", P. De Palol, A. Pladevall (dir.), *Del Romà al Romànic. Història, Art i cultura de la Tarraconense Mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 341.
- C. Márquez Moreno** (1997), "Artes decorativas en la Córdoba romana", *Anales de Arqueología Cordobesa* 8, 69-94.
- C. Márquez Moreno (1998), "Modelos romanos en la arquitectura monumental de Colonia Patricia Corduba", *AEspA* 71, Madrid, 113-137.
- C. Márquez Moreno (2004), "La decoración arquitectónica en Colonia Patricia en el periodo julio-claudio", S. Ramallo Asensio (ed.), *La decoración arquitectónica en las ciudades romanas de Occidente*, Murcia, 337-353.
- H. G. Martin** (1988), "Die Tempelkultbilder", *Kaiser Augustus und die verlorene Republik*, 251-263, Mainz am Rhein.
- C. Martín García, V. M. Cabañero Martín, S. Martínez Caballero, C. Gómez González** (2020), "Nuevas aportaciones al conocimiento del conjunto pictórico de la denominada Casa de los Cinco Caños, Coca, Segovia", A. Fernández Díaz, G. Castillo Alcántara (coords.), *La pintura romana en Hispania: del estudio de campo a su puesta en valor*, Murcia, 197-210.
- R. Martin, K. Saller** (1957), *Lehrbuch der Anthropologie*. Stuttgart: Gustav Fischer.
- G. Martín Avila, D. Serres De Navarro** (1971), *La factoría pesquera de Punta de l'Arenal y otros restos romanos de Jávea (Alicante)*, Servicio de Investigaciones Prehistóricas, Serie de trabajos varios 38, València.
- F. Mateu Llopis** (1950), "El hallazgo de denarios romanos de Altafulla", *Boletín Arqueológico*, IV, 30, Tarragona, 53-58.
- H. Mattingly, C. H. V. Sutherland, E. A. Sydenham** (1949), *The Roman imperial coinage, vol. IVc, Gordian III - Uranius Antoninus*, London.
- H. Mattingly, P. H. Webb, C. H. V. Sutherland** (1966), *The Roman imperial coinage, vol. VII, Constantine and Licinius*, London.
- H. Mattingly, E. A. Sydenham** (1968), *The Roman imperial coinage, vol. Vb, Probus to Amandus*, London.
- H. Mattingly, E. A. Sydenham (1972), *The Roman imperial coinage, vol. I, Augustus to Vitellius*, London.

- H. Mattingly, E. A. Sydenham (1972), *The Roman imperial coinage, vol. III, Antoninus Pius to Commodus*, London.
- M. Mayer Olivé** (1995), “Las inscripciones pintadas en Hispania. Estado de la cuestión”, H. Solin, O. Salomies, U. M. Liertz (eds.), *Acta Colloquii Epigraphici Helsingiae* (3-6 September 1991) habiti (Comment. Human. Litt. 104), Helsinki, 79-91.
- M. Mayer Olivé (2014), “*Signata nomina*: sobre el concepto y valor del termino *signaculum* con algunas consideraciones sobre el uso de los instrumentos que designa”, A. Buonopane, S. Braitto (eds.), *Instrumenta Inscripta V. Signacula ex aere. Aspetti epigrafici, archeologici, giuridici, prosopografici*, Atti del convegno internazionale (Verona, 20-21 settembre 2012), Roma, 11-34.
- B. H. McLean** (2005), *An Introduction to Greek Epigraphy of the Hellenistic and Roman Periods*, Ann Arbor.
- R. Meadow** (1978), “Bonecode²-A system of numerical coding for faunal data from Middle Eastern sites” R. Meadow, M. Zeder (eds.) *Approaches to faunal analysis in the Middle East*, MA Peabody Museum Bulletin, 2, Cambridge, 169-185.
- E. Melchor Gil** (1999), “Élites municipales y mecenazgo cívico en la Hispania romana”, J.F. Rodríguez Neila, F.J. Navarro (eds.), *Élites y promoción social en la Hispania Romana*, Pamplona, 219-263.
- J. R. Mélida Alinari** (1914), “Cultos emeritenses de Serapis y Mithras”, *Boletín de la Real Academia de la Historia* 64, 439-457.
- R. Meneghini, R. Santangeli** (2004), *Roma nell'Altomedioevo. Topografia e urbanistica della città dal V al X secolo*, Roma.
- S. Meniconi** (2009-2010), “Gli affreschi delle pirámide Cestia”, *RLASA* 64-65, Pisa-Roma, 55-83.
- M. Mercado Pérez, E. Rodrigo Requena, M. Flórez, J. M. Palet Martínez, J. Guitart Duran** (2008), “El *castellum* de Can Tacó/Turó d'en Roïna (Montmeló-Montornès del Vallès, Vallès Oriental) i el seu entorn territorial”, *Tribuna d'Arqueologia* 2007, Barcelona, 195-211.
- M. J. Merchán García** (2015), Écija (Provincia de Sevilla. *Hispania Vltior Betica*), CSIR España, volumen I, Fascículo 5, Sevilla-Tarragona.
- H. Meyer** (1991), *Antinoos*, München.
- M. A. Mezquíriz Irujo** (1986), “Pavimentos decorados hallados en Andelos”, *Trabajos de Arqueología de Navarra*, 237-249.
- D. Michaelides** (1992), *Cypriot Mosaics*, Nicosia.
- S. G. Miller** (1980), “Excavations at Nemea, 1979”, *Hesperia* 49, 178-205.
- S. G. Miller (2001), *Excavations at Nemea. II. The Early Hellenistic Stadium*, Berkeley.
- P. Mingazzini** (1966), *L'Insula di Giasone Magno a Cirene*, Monografia di Archeologia Libica VIII, Roma.
- P. Miniero** (2007), “La villa romana tardo-republicana nel Castelo Aragonese di Baia”, B. Perrier, *Villas, maisons, sanctuaires et tombeaux tardo-républicains; découvertes et relectures récentes*. Actes du colloque international de Saint-Romain-en-Gal en l'honneur d'Anna Gallina Zevi (Vienne-Sain-Romain-en-Gal, 8-10 février 2007), Roma, 157-176.
- J. Mladenova** (1983), “Les Mosaïques de la villa d'Ivailovgrad Bulgarie”, *CMGR* III, 149-166.
- M. D. Molas Font** (1982), “El temple romà de Vic i la ciutat d'Ausa. Novetats arqueològiques i cronologia”, *Ausa* X, 275-291.
- S. T. A. M. Mols** (2002), “Ricerche sulla pittura di Ostia. *Status quaestionis* e prospettive”. *Bulletin Antieke Beschaving* 77, 151-174.
- R. Mondelo Pardo** (1985), “Los Mosaicos de la Villa romana de Algoros, Elche”, *BSAA* 51, Valladolid, 107-141.
- E. M. Moormann** (1996), “Gli affreschi di Piazza dei Cinquecento nell'ambito della pittura romana”, M. Barbera, R. Paris (a cura di), *Antiche stanze. Un quartiere di Roma imperiale nella zona di Termini*, Roma, 64-69.

E. M. Moormann (2013), "Did Roman Republican Mural Paintings Convey Political Messages? The Megalography of Terzigno and other Second Style Painting", A. Barbet, A. Verbanck-Piérard (sous la direction de), *La villa romaine de Boscoreale et ses fresques*, volume II, Actes du colloque international organisé du 21 au 23 avril aux Musées Royaux d'Art et d'Histoire de Bruxelles et au Musée de Mariemont, Arles, 227-234.

E. M. Moormann (2019), "The Second-Style Paintings at Oplontis", J. R. Clarke, N. Muntasser, *Oplontis: Villa A ("of Poppaea" at Torre Annunziata, Italy. Volume 2. The Decorations: Painting, Stucco, Pavements, Sculptures*, American Council of Learned Societies Humanities E-Book Series.

E. M. Moormann (2020), "Il II Stile come specchio dei romani mores", M. Torelli (ed.), *Pompei 79 d.C. Una storia romana (Cataloghi di mostra)*, Roma, 204-211.

E. Morera Llauradó (1899), *Tarragona Cristiana*, volums I i II, Tarragona.

E. Morera Llauradó (ca. 1910), *Província de Tarragona* [volum IV de la *Geografia General de Catalunya* dirigida per F. Carreras Candi], Barcelona [s/d, circa 1910].

L. Moretti (1953), *Iscrizioni agonistiche greche*, Roma.

L. Moretti (1957), *Olympionikai: I vincitori negli antichi agoni olimpici*, Roma.

L. Moretti (1970), "Supplemento al catalogo degli Olympionikai", *Klio* 52, 295-298.

M. L. Morricone (1967), *Mosaici Antichi in Italia, I, Regione prima Roma. Reg. X. Palatium*, Roma.

M. L. Morricone, F. Rinaldi, M. Pisapia (2005), *Mosaichi Antichi in Italia. Regione Decima, Verona*, AISCOM X, Roma.

Ch. F. Moss (1988), *Roman marble tables* (Tesi doctoral, Princeton University), Ann Arbor.

A. Mostalac Carrillo (1992), "La pintura romana en España. Estado de la cuestión", *Anuario del Departamento de Historia y Teoría del Arte* IV, 9-22.

A. Mostalac Carrillo, M. Beltrán Lloris (1994), *Colonia Victrix Iulia Lepida Celsa (Velilla de Ebro, Zaragoza) II. Estratigrafía, pinturas y cornisas de la Casa de los Delfines*, Colección Arqueología 15, Zaragoza.

M. Mulliez (2014), *Le luxe de l'imitation. Les trompe-l'oeil de la fin de la République romaine, mémoire des artisans de la couleur*, Collection di Centre Jean Bérard 44, Napoli.

N

R. Navarro Sáez (1977), "El mosaico blanco y negro de Benicató (Nules, Castellón)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense* 4, Castelló, 155-158.

R. Navarro Sáez (1980), *Los Mosaicos romanos de Tarragona* (Tesi doctoral, Universitat de Barcelona). [https://www.tesisenred.net/bitstream/handle/10803/31942/01.RNS_1de5.pdf?sequence=1&isAllowed=y]

R. Navarro Sáez (1993), "Motius orientals en els mosaics romans de Tarragona", *XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica*, Pre-Actes, volum II, Tarragona, 237.

F. J. Navarro Santana (1999), "El retorno a las ciudades de la aristocracia romana", J.F. Rodríguez Neila y F.J. Navarro (eds.), *Élites y promoción social en la Hispania Romana*, Pamplona, 167-199.

L. Neira Jiménez (1998), "Paralelos en la musivaria romana de Grecia e Hispania. A propósito de un mosaico de Alcolea del Río y un pavimento de Mitilene", *Anales de Arqueología Cordobesa* 9, 223-246.

L. Neira Jiménez (2002), *La representación del thiasos marino en los mosaicos romanos. Nereidas y tritones*, Madrid.

L. Neira Jiménez (2010), "Mitologías acuáticas", P. León (coord.), *Arte romano en la Bética III. Mosaico. Pintura. Manufacturas*, Sevilla, 94-120.

L. Neira Jiménez (2018), "Océano en los mosaicos romanos. A propósito de un pavimento de Colonia Patricia", *Anales de arqueología cordobesa* 29, 157-176.

I. Neri (2000), "Mithra Petrogenito. Origine iconografica e aspetti culturali della nascita dalla pietra", *Ostraka* IX,1, 227-245.

- R. Neudecker** (1988), *Die Skulpturenausstattung römischer Villen in Italien*, Mainz.
- R. Neudecker (1994), *Die Pracht der Latrine. Zum Wandel öffentlicher Bedürfnisanstalten in der kaiserzeitlichen Stadt*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, Studien zur antiken Stadt 1, Munich.
- O. Neugebauer, R. A. Parker** (1960), *Egyptian astronomical Texts*. I, Providence-London.
- Z. Newby** (2005), *Greek athletics in the Roman World: victory and virtue*, Oxford.
- C. Nicolet, C. Beschaouch** (1991), "Nouvelles observations sur la «Mosaïque des chevaux» et son édifice à Carthage", *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 135.3, 471-507.
- I. Nielsen** (1990), *Thermae et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*, 2 volumes, Aarhus University Press.
- F. X. Nieto Prieto** (1979-1980), "Repertorio de la pintura mural romana de Ampurias", *Ampurias* 41-42, 279-341.
- H. G. Niemeyer** (1968), *Studien zur statuarischen Darstellung der römischen Kaiser*, Berlin.
- P. M. Nigdelis** (2006), *Epigrafikav Qessalonivkeia*, Thessaloniki.
- M. P. Nilsson** (1957), *Griechische Feste von religiöser Bedeutung (mit ausschluß der Attischen)*, Darmstadt.
- T. Nogales Basarrate, A. Carvalho, M. J. Almeida** (2004), "El programa decorativo de la Quinta das Longas (Elvas, Portugal): un modelo excepcional de las *uillae* de la Lusitania", *Actas de la IV Reunión sobre Escultura Romana en Hispania*, 103-156.
- J. M. Noguera Celdrán** (1991), *La escultura (la ciudad romana de Carthago Nova. Fuentes y materiales para su estudio, 5)*, Murcia.
- J. M. Noguera Celdrán, A. Fernández Díaz, M. J. Madrid Balanza** (2009), "Nuevas pinturas murales en *Carthago Nova*, los ciclos de las Termas del Foro y del Edificio del atrio", J. M. Noguera Celdrán, M. J. Madrid Balanza (eds.), *Arx Hasdrubalis. La ciudad reencontrada. Arqueología en el cerro del Molinete, Cartagena*, Cartagena, 185-207.
- J. M. Noguera Celdrán, L. Ruiz Molina** (2018), "El retrato de Adriano de la villa de Los Torrejones (Yecla, Murcia) y su contexto arqueológico", C. Márquez Moreno, D. Ojeda Nogales (eds.), *Escultura romana en Hispania, VIII. Homenaje a Luis Baena*, Córdoba, 299-317.
- J. M. Nolla Brufau, J. Sagraera Aradilla** (1993), "Els mosaics de la villa romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter)", *Cypselà* 10, n. 4, 145-158.
- M. Nowicka** (1993), *Le portrait dans la peinture antique*, Institut d'Archéologie et d'Ethnologie Académie Polonaise des Sciences, Varsòvia.
- M. Nozal Calvo, F. Puertas Gutiérrez** (1995), *La terra sigillata paleocristiana gris en la villa romana de La Olmeda*, *Studia Archaeologica* 83, Valladolid.

O

- J. M. Ojeda Nogales** (1993), *El servicio administrativo imperial ecuestre en la Hispania romana durante el alto Imperio. Prosopografía*, Sevilla.
- G. Oliver** (1960), *Practique Anthropologique*. Vigot Frères, Paris.
- R. Olmo López** (2019), *El centro en la periferia. Las competencias de los gobernadores provinciales romanos en Hispania durante el Principado*, LIT, Zurich.
- J. Ortalli** (ed.) (2006), *Vivere in villa. Le qualità delle residenze agresti in età romana*, Atti del Convegno (Ferrara, gennaio 2003), Quaderni degli Annali dell'Università di Ferrara, Sezione Storia 3, Le Letere, Firenze.
- G. Ortolani** (2004), "Lavorazione di pietre e marmi nel mondo antico" G. Borgini (ed.) *Marmi Antici*. De Luca editori d'arte, Roma, 19-42.

P. Otiña Hermoso (2002), "Los materiales lapídeos de la villa de Els Munts (Altafulla)", *Butlletí Arqueològic*, V, 24, Tarragona, 111-130.

P. Otiña Hermoso (2003), "La importación de mármol en la villa romana de Els Munts (Altafulla, Tarragona)", *Anales de Arqueología Cordobesa* 13-14, Còrdova, 147-166.

P. Otiña Hermoso (2005), *La vil·la romana dels Munts (Altafulla). Excavacions de Pedro Manuel Berges Soriano*, Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia 1, Fundació Privada Liber, Reus.

P. Otiña Hermoso (2006), "Excavacions arqueològiques a la plaça de l'Església d'Altafulla (Tarragonès). Noves aportacions històrico-arqueològiques", *Estudis Altafullencs* 30, Altafulla, 7-27.

A. Ovdiah (1980), *Geometric and floral patterns in ancient mosaics*, Roma, L'ERMA di Bretschneider, Roma.

Ovidio (1994), *Cartas de las heroínas*, epístola 21, verso 142, Gredos, Madrid.

P

P. M. Packard (1980), "A monochrome mosaic at Isthmia", *Hesperia, Journal of the American School of Classical Studies at Athenes* 49, 326-346.

A. Padilla Monje (1999), "Algunas notas sobre canteras y mármoles en los siglos III-V", *Gerión* 17, 497.

C. Padrós Gómez, À. Pujol Puigvehí, R. Sala Bartrolí, R. Tamba (2019), "Puig Ciutat (Cataluña). Localización, excavación y museización de un *castellum* romano republicano en el nordeste peninsular", B. Vallori-Márquez, J. P. Bellon Ruiz, C. Rueda Galan (eds.), *Accampamenti, guarnigioni e assedi durante la Seconda Guerra Punica e la conquista romana (secoli III-I a.C.): prospettive archeologiche*, Roma, 83-96.

Paladio (1990), *Tratado de Agricultura*, Gredos 135, Madrid.

P. Palol Salellas (1953), *Tarraco Hispanovisigoda*, Tarragona.

P. Palol Salellas, J. Cortes Álvarez de Miranda (1974), *La villa romana de La Olmeda, Pedrosa de la Vega (Palencia). Excavaciones de 1969 y 1970*, Madrid.

A. Panagiotopoulou (1994), "Représentations de la Meduse dans les mosaïques de Grèce", *CMGR* VI, 369-382.

E. Panofsky (1975), *La perspective comme forme symbolique*, Paris.

S. Panzram (2002), *Stadtbild und Elite: Tarraco, Corduba und Emerita Augusta zwischen Republik und Spätantike*, Stuttgart.

P. Papageorgiou (1997), *To teixomorfo stemma*. Resum en alemany: *Die Mauerkrone in der Kunst Vorderasiens und Griechenlands bis am Ende des Hellenismus*, Thessaloniki.

U. Pappalardo (1987), "Pitture rubate a Pompei, Regio I, insula 3, nr.25", *Rivista di Studi Pompeiani* I, 37-50.

U. Pappalardo (2001), "Le Portrait dans la peinture romaine", H. Lavagne, E. De Balanda, A. Uribe Echeverria (dirs.), *Jeunesse de la Beauté. La Peinture romaine Antique*, Ars Latina, Quetigny, 39-42.

R. Paris (1996), "La *domus* di Villa Negroni", M. Barbera, R. Paris (a cura di), *Antiche stanze. Un quartiere di Roma imperiale nella zona di Termini*, Roma, 29-35.

R. Paris (2000), "50. Capitello corinzieggiante di lesena", S. Ensoli, E. La Rocca (eds.), *Aurea Roma. Dalla città pagana alla città cristiana*, Roma, 456.

K. Parlasca (1959), *Die römischen Mosaiken in Deutschland*, Berlín.

K. Parlasca (1963), "Das Pergamenische Taubenmosaik und der sogenannte Nestor-Becher", *JDAI* 78, 256-293.

K. Parlasca (1975), "Hellenistische und römische Mosaiken aus Ägypten", *CMGR* II, 363-369.

D. Parrish (1984), *Season Mosaics of Roman North Africa*, Roma.

T. Pasies Oviedo, M. P. San Nicolás Pedraz, S. Vargas Vázquez (2013), "Nueva interpretación de los mosaicos de Benicató (Nules, España)", *Millars* 36, 255-282.

- A. Pauly, G. Wissowa, W. Kroll, K. Witte, K. Mittelhaus, K. Ziegler** (eds.) (1894-1980), *Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, neue Bearbeitung, J. B. Metzler, Stuttgart = RE.
- O. Pavlogiannis, E. Albanidis, M. Dimitrou** (2009), "The Aktia of Nikopolis: new approaches", *Kikephoros* 22, 79-102.
- S. Payne** (1973), "Kill-off Patterns in Sheep and Goats. The Mandibles from Asvan Kale", *Anatolian Studies* 23, 281-303.
- D. Peacock, V. Maxfield** (2007), *The Roman Imperial Quarries Survey and Excavation at Mons Porphyrites 1994-1998*, volume 2, Oxbow Books, Oxford.
- J. W. E. Pearce, R. A. G. Carson, C. H. V. Sutherland, H. Mattingly** (1951), *The roman imperial coinage, Vol. IX. Valentinian I-Theodosius I*, London.
- P. Pensabene** (1973), *I capitelli, Scavi di Ostia*, volume VII, Roma.
- P. Pensabene (1992), "Amministrazione dei marmi e sistemi distributive nel mondo romano", G. Borgini (ed.), *Marmi Antici*. De Luca editori d'arte. Roma, 43-54.
- P. Pensabene (1993a), "La decorazione architettonica dei monumenti provinciali di Tarraco", *Els Monuments Provincials de Tarraco. Noves aportacions al seu coneixement*, DAC 1, URV, Tarragona, 33-105.
- P. Pensabene (1993b), *Repertorio d'arte dell'Egitto grecoromano. Elementi architettonici di Alessandria e di altri siti egiziani*, Roma.
- P. Pensabene (1994), *Le vie del marmo: i blocchi di cava di Roma e di Ostia*. Ministero per i beni culturali e ambientali, Soprintendenza archeologica di Ostia, Roma.
- P. Pensabene (1996), "Classi dirigenti, programmi decorativi, culto imperiale: il caso di Tarraco", M.P. León (Coord.), *Colonia Patricia Corduba: una reflexión arqueológica*, Córdoba, 197-219.
- P. Pensabene (1998), "Il fenomeno del marmo nella Roma tardo-repubblicana e imperiale", *Studi miscellanei* 31, 333-390.
- P. Pensabene (2002), "Il fenomeno del marmo nel mondo romano", M. Nuccio, I. Ungaro (eds.), *I marmi colorati della Roma Imperiale*, Roma, 3-67.
- P. Pensabene (2007a), *Ostiensium Marmorum Decus et Decor. Studi Architettonici, decorativi e Archeometrici*, Roma.
- P. Pensabene (2007b), "Gli elementi marmorei della scena. Classificazione tipologica e inquadramento nella storia della decorazione architettonica in Asia Minore", D. De Bernardi, G. Ciotta, P. Pensabene (eds.), *Il teatro di Hierapolis di Frigia. Restauro, architettura ed epigrafia*, Roma-Gènova, 229-388.
- P. Pensabene (2008), "Elementi Architettonici", P. Pensabene, P. Donatella (eds.), *Marmi colorati e marmi ritrovati della villa romana del Casale. Catalogo Mostra Archeologica*, Piazza Armerina, 83-95.
- P. Pensabene (2012), "Il marmo lunense nei programmi architettonici e statuari dell'Occidente romano", V. García-Entero (ed.), *El marmor en Hispania. Explotación, uso y difusión en época romana*, UNED, Madrid, 17-47.
- P. Pensabene (2015), *Roma su Roma. Reimpiego architettonico, recupero dell'antico e trasformazioni urbane tra il III e il XIII secolo*, Città del Vaticano.
- P. Pensabene, B. M. Bruno, G. Stuto** (eds.) (1998), *Il marmo e il colore: guida fotografica, i marmi della Collezione Podesti*, Roma, L'Erma di Bretschneider.
- P. Pensabene, J. Á. Domingo Magaña** (2019), "El Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris (CPHC): una lectura arquitectónica a la luz de los nuevos datos y de los conjuntos imperiales de Roma", *Butlletí Arqueològic*, V, 41, Tarragona, 41-126.
- P. Pensabene, R. Mar Medina** (2004), "Dos frisos marmóreos en la Acrópolis de Tarraco, el Templo de Augusto y el complejo provincial de culto imperial", *Simulacra Romae*, Tarragona (2002), Tarragona, 73-86.
- P. Pensabene, R. Mar Medina (2010), "Il Tempio di Augusto a Tarraco. Gigantismo e marmo lunense nei luoghi di culto imperiale in Hispania e Gallia", *Archeologia Classica* LXI, 243-307.

- A. Peña Jurado** (2005), "Imitaciones del *Forum Augustum* en Hispania: El ejemplo de Itálica", *Romula* 4, 137-162.
- A. Peña Jurado (2009), "La decoración escultórica", R. Ayerbe Vélez, T. Barrientos Vera, F. Palma García (eds.), *El foro de Augusta Emerita. Génesis y evolución de sus recintos monumentales, Anejos de AEspA* 53, Mérida, 583-621.
- A. Peña Jurado (2018), "El pórtico del recinto de culto a *Divus Augustus* en la acrópolis de Tarraco: la decoración del ático y su reflejo en las ciudades romanas de la Galia", *Zephyrus* 82, 167-185.
- A. Peña Jurado (2020), "Nuevamente sobre la decoración del ático del pórtico del recinto de culto a *Divo Augusto* en la acrópolis de Tarraco", *Butlletí arqueològic* V, 59-79.
- Y. Peña Cervantes** (2010), Torcularia. *La producción de vino y aceite en Hispania*, Documenta 14, ICAC, Tarragona.
- J. Pera Isern, C. Carreras Monfort, E. Rodrigo Requena, N. Romaní Sala, N. Padrós Font, G. De Solà Gómez, J. Guitart Duran** (2018), "Puig Castellar (Biosca, La Segarra). Un *castellum* de la segona meitat del segle II aC a l'interior de Catalunya", *Primeres Jornades d'Arqueologia i Paleontologia de Ponent* (2015), 130-138.
- E. Pérez Olmedo** (1996), "Revestimientos de *opus sectile* en la Península Ibérica", *Studia Archaeologica* 87, Valladolid.
- F. Pérez Rodríguez-Aragón, J. Cortés Álvarez De Miranda, J. Á. Abásolo Álvarez** (1999), "La villa romana de La Olmeda y su museo monográfico", *Museo* 4, 91-102.
- M. Pérez Ruiz** (2011), "Aproximación a la cultura material asociada al culto doméstico en el mundo romano", *ETF I* 4, 285-308.
- M. Pérez Ruiz (2014), *Al amparo de los lares: El culto doméstico en las provincias romanas Bética y Tarraconense*, Anejos de *AEspA* LXVIII, Madrid.
- C. Pérez González, O. Reyes Hernando, I. Rodà De Llanza, A. Álvarez Pérez, A. Gutiérrez García-Moreno, A. Domènech De La Torre, H. Royo Plumed** (2012), "Use of *marmora* in the ornamental program of Las Pizarras roman site (ancient Cauca, Segovia, Spain)", A. Gutiérrez, P. Lapuente, I Rodà (eds.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA Conference (Tarragona 2009)*, ICAC, Tarragona, 151-160.
- H. Pernice** (1938), *Die hellenistische Kunst in Pompeii: 6. Pavimente und figürliche Mosaiken*, Berlín.
- B. Perrier** (2007a), "Les trois édifices successifs: Schola du Trajan, Domus à Péristyle Domus aux Bucranes", B. Perrier, *Villas, maisons, sanctuaires et tombeaux tardo-républicains; découvertes et relectures récentes*. Actes du colloque international de Saint-Romain-en-Gal en l'honneur d'Anna Gallina Zevi (Vienne-Sain-Romain-en-Gal, 8-10 février 2007), Roma, 15-32.
- B. Perrier (ed.) (2007b), *Villas, maisons, sanctuaires et tombeaux tardo-républicains; découvertes et relectures récentes*, Actes du colloque international de Saint-Romain-en-Gal en l'honneur d'Anna Gallina Zevi (Vienne-Sain-Romain-en-Gal, 8-10 février 2007), Roma.
- Y. Perrin** (1982), "Êtres mythiques, êtres fanstatiques et grotesques de la *Domus Aurea* de Néron", *Dialogues d'histoire ancienne* 8, 303-338.
- Y. Perrin (1985), "Un motif décoratif exceptionnel dans le IVe style, le bandeau à rinceaux", *Revue Archéologique* 2, 205-230.
- G. Pesce** (1950), *Il Palazzo delle Colonne in Tolemaide di Cirenaica*, Monografia di Archeologia Libica, Roma.
- W. J. Th. Peters** (1982), "La composizione delle pitture parietale di IV stile a Roma e in Campania", *La Regione Sotterrata del Vesuvio. Studio e prospettive*, Atti del Convegno Internazionale (11-15 novembre 1979), Napoli, 635-645.
- G. Petzl, E. Schwertheim** (2006), *Hadrian und die dionysischen Künstler*, Bonn.
- G. Ch. Picard** (1941), "Le couronnement de Vénus", *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 58, 43-108.
- P. Piernavieja Rozitis** (1977), *Corpus de inscripciones deportivas de la España Romana*, Madrid.
- F. Pina Polo** (2007), "Los espectáculos agonísticos en el occidente romano", *Salduie* 7, 143-156.

- Ll. Piñol Masgoret** (1996), *Memòria de la intervenció arqueològica a la vil·la romana del Moro (Torredembarra), Campanya 1994*, Memòria d'Excavació Inèdita.
- Ll. Piñol Masgoret (2000), "Vil·la romana del Moro. Torredembarra", R. Cortés (dir.), *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999)*, Tarragona, 133-148.
- M. S. Pisapia** (1989), *Mosaici Antichi in Italia. Regione prima Stabiae*, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Roma.
- E. Plassot, A. Le Bot-Helly, M. J. Bodolec, G. Ayala, A. Audra, P. Mathey, A. G. Magdinier** (1995), "Le quartier Saint-Pierre, la maison aux Xenia", F. Délavai, C. Bellon, J. Chastel, E. Plassot (eds.), *Vaise un quartier de Lyon antique*, Documents d'Archéologie en Rhône-Alpes 11, 87-175.
- R. Plaza Santiago, J. Garcia Sandoval, A. Fernández Díaz** (2004), "Recuperación, extracción y consolidación en yacimientos arqueológicos, el caso práctico de la villa romana de la Quintilla (Murcia)", *Alberca* 2, 105-124.
- H. W. Pleket, R. S. Stroud** (2019), "SEG 36-260. Athens. List of victories of an athlete, late 2nd cent. A.D.", *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Current editors: A. T. N. R.A. Chaniotis Corsten Papazarkadas Tybout, <http://dx.doi.org/10.1163/1874-6772_seg_a36_260> First published online: 1986, [Consulted online on 06 January 2019].
- Plini el Jove** (1927), *Lletres*, Fundació Bernat Metge-Escriptors llatins, Barcelona.
- Plini el Vell** (1962), *Naturalis Historia*, edition and translation by D. E. Eichholz, 10 volumes, William Heinemann-Harvard University Press, London/Cambridge.
- R. Polacco, G. Traversari** (1988), *Sculture romane e avori tardo-antichi e medievali del Museo Archeologico di Venecia*, Roma.
- E. Polito** (2006), "Le Muse, la cultura e il potere. Immagini di Muse nell'impero romano", A. Bottini (ed.), *Musa pensosa. L'immagine dell'intellettuale nell'antichità*, Milano, 135-149.
- M. Porci Cató** (1927), *D'Agricola*, Fundació Bernat Metge-Escriptors llatins, Barcelona.
- A. Portillo Gómez** (2013), "El modelo del *Forum Augustum* en los programas decorativos de los recintos sagrados de las capitales hispanas e *Italica*", *Laboratorio de Arte* 25, 31-52.
- J. Pou Vallès, V. Revilla Calvo** (1996), "Vil·la romana del Vilarenc (Calafell, Baix Penedès): Campanyes 1988-1994", *Tribuna d'Arqueologia 1994-1995*, 105-112.
- V. Poulsen** (1974), *Les portraits romains II*, Copenhagen.
- M. Prevosti Monclús, J. Guitart Duran** (dirs.) (2010), *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural*, Documenta 16.1, Tarragona.
- M. Prevosti Monclús, J. Guitart Duran (dirs.) (2011), *Ager Tarraconensis 2. El poblament*, Documenta 16.2, Tarragona.
- M. Prevosti Monclús, J. López Vilar, J. Guitart Duran** (dirs.) (2013), *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del simposi internacional*, Documenta 16.5, Tarragona.
- M. T. Price**, *The Corsi Collection in Oxford. Corsi Collection of Decorative Stones*, Oxford University, Museum website [consulta: 19/03/2019], <<http://www.oum.ox.ac.uk/corsi/>>.
- J. Principal Ponce, M. P. Camañes, C. Padrós Gómez, A. Moreno** (2019), "El fortí romà de Monteró I i la militarització del paisatge durant el primer segle de presència romana al nord-est de la Citerior", *Tribuna d'Arqueologia 2016-2017*, Barcelona, 141-161.
- C. Puerta López, M. A. Elvira Barba, T. Artigas** (1994), "La colección de esculturas hallada en Valdetorres de Jarama", *AEspA* 67, Madrid, 179-200.
- J. Puig i Cadafalch** (1934), *L'Arquitectura romana a Catalunya*, Barcelona.
- Publius Papinius Statius** (2018), *Silvae. Achilleis*, volume 1, Forgotten Books, London.
- D. Pupillo** (2006), "Ville e proprietà imperiali: prospettive di ricerca", J. Ortalli (ed.) *Vivere in villa*, 351-366.

R

- J. Raeder** (2000), *Die antiken Skulpturen in Petworth House (West Sussex)*, Mainz am Rhein.
- S. Ramallo Asensio** (1990), "Talleres y escuelas musivas en la península Ibérica", *Mosaicos Romanos, Estudios sobre iconografía. Actas del Homenaje a Alberto Balil*, Guadalajara, 135-180.
- S. Ramallo Asensio (2006), "Un *signaculum* de bronce hallado en las excavaciones del teatro romano de Cartagena", *Kolmos Logos. Homenaje al prof. J. García López*, Murcia, 855-865.
- S. Ramallo Asensio, A. Martínez Rodríguez, J. Ponce García, A. Fernández Díaz** (2005), "La villa de La Quintilla (Lorca, Murcia). Análisis de su programa decorativo y ornamental", H. Morlier (ed.), *La mosaïque gréco-romaine IX*, 1001-1021.
- S. Rambaldi** (2002), *Monopteros. Le edicole circolari nell'architettura dell'Italia romana*, Università degli Studi di Bologna.
- E. Ramón Sariñena** (2000), *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada a la vil·la dels Munts (Altafulla, Tarragonès)*, Memòria d'Excavació Inèdita, Tarragona.
- M. Recasens Carreras** (1979), "Los capiteles romanos del Museu Arqueològic de Tarragona", *Butlletí Arqueològic*, V, 1, Tarragona, 43-144.
- S. Reinach** (1970), *Répertoire de Peintures Grecques et Romaines*, Roma.
- S. Remijsen** (2011), "The so-called 'Crown-Games': terminology and historical context of the ancient categories for agones", *ZPE* 177, 97-109.
- S. Remijsen (2015), *The end of Greek athletics in Late Antiquity*, Cambridge.
- J. A. Remolà Vallverdú** (1999), *Memòria de les campanyes d'excavació 1998 i 1999 a la vil·la romana del Moro (Torredembarra, Tarragonès)*, Memòria d'Excavació Inèdita, Tarragona.
- J. A. Remolà Vallverdú (2003a), "Les vil·les romanes del Moro (Torredembarra)", *Butlletí de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, època V, número 25, 57-87.
- J. A. Remolà Vallverdú (2003b), "Tàrraco al Renaixement", catàleg de l'exposició *El Renaixement de Tàrraco, 1563*. Lluís Pons d'Icart i Anton Van den Wyngaerde (Tarragona, 20 de setembre 2003-29 febrer 2004), MNAT, Tarragona, 59-89.
- J. A. Remolà Vallverdú (2004), "Tàrraco Quanta Fuit Ipsa Ruina Docet", J. Ruiz de Arbulo (ed.), *Simulacra Romae. Roma y las capitales provinciales del Occidente Europeo. Estudios Arqueológicos*, Tarragona, 49-72.
- J. A. Remolà Vallverdú (2007), "La imatge de Tàrraco recuperada", catàleg de l'exposició *L'Antiguitat clàssica a través dels gravats. Els Piranesi de Montserrat*, Tarragona, 46-65.
- J. A. Remolà Vallverdú (2008a), "La vil·la romana del Moro (Torredembarra, Tarragonès)", J. A. Remolà (ed.), *El territori de Tàrraco: vil·les romanes al Camp de Tarragona*, Actes del seminari (Tarragona, 14-16 febrer 2006), Tarragona, 119-132.
- J. A. Remolà Vallverdú (ed.) (2008b), *El territori de Tàrraco: vil·les romanes al Camp de Tarragona*, Actes del seminari (Tarragona, 14-16 febrer 2006), Tarragona.
- J. A. Remolà Vallverdú, M. Díaz García** (2000), *Memòria de la campanya d'excavació a la vil·la romana del Moro (Torredembarra, Tarragonès), any 2000*, Memòria d'Excavació Inèdita, Tarragona.
- J. A. Remolà Vallverdú, M. Díaz García (2001), *Memòria de la campanya d'excavació a la vil·la romana del Moro (Torredembarra, Tarragonès), any 2001*, Memòria d'Excavació Inèdita, Tarragona.
- J. A. Remolà Vallverdú, M. Pérez Martínez** (2013), "Centcelles y el *praetorium* del *comes Hispaniorum* Asterio en Tàrraco", *AEspA* 86, Madrid, 161-186.
- J. A. Remolà Vallverdú, C. A. Pociña López** (2004), "La Font dels Lleons", P. Sada (dir.), *Tàrraco i l'aigua*, catàleg de l'exposició (Tarragona, 18 de setembre 2004-27 març de 2005), MNAT, Tarragona, 53-66.
- J. A. Remolà Vallverdú, C. A. Pociña López (2011), "La Font dels Lleons (Tarragona)", *Aquae Sacrae, Agua y sacralidad en la Antigüedad*, Girona, 181-191.

- J. A. Remolà Vallverdú, J. Sánchez Gil de Montes** (2002), *Memòria de la campanya d'excavació a la vil·la romana del Moro (Torredembarra, Tarragonès), any 2002*, Memòria d'Excavació Inèdita, Tarragona.
- J. A. Remolà Vallverdú, J. Sánchez Gil de Montes (2007), *Memòria de la intervenció arqueològica a la vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès), Anys 2004-2005*, Memòria d'Excavació Inèdita, Tarragona.
- J. A. Remolà Vallverdú, J. Sánchez Gil de Montes (2011), *Memòria de les excavacions arqueològiques a la vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès), any 2008*, Memòria d'Excavació Inèdita, Tarragona.
- J. A. Remolà Vallverdú, J. Sánchez Gil de Montes (2020a), "El teatre romà, noves dades sobre el procés d'urbanització de l'àrea portuària de Tàrraco", *Tribuna d'Arqueologia 2017-2018*, Barcelona, 385-406.
- J. A. Remolà Vallverdú, J. Sánchez Gil de Montes (2020b), *Memòria de la intervenció arqueològica als banys inferiors de la vil·la romana d'Els Munts (Altafulla, Tarragonès), EM-18 (febrer-juny de 2018)*, Memòria d'Excavació Inèdita, Tarragona.
- J. A. Remolà Vallverdú, A. Lasheras González, M. Pérez Martínez** (2020), "Tarraco, una base de operaciones de los ejércitos imperiales (ca. 420-470 d.C.)", A. Carneiro, N. Christie, P. Diarte-Blasco (eds.), *Urban Transformations in the Late Antique West. Materials, agents and models*, Coimbra, 135-154.
- V. Revilla Calvo** (2000) "La villa del Vilarenc (Calafell, Tarragona): arquitectura y organización espacial de un *fundus* del territorio de Tarraco", J. Ruíz de Arbulo (ed.), *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, DAC 3, URV, Tarragona, 257-273.
- V. Revilla Calvo (2003) "Paisaje rural, economía y élites en el territorio de Tarraco: la organización interna de la villa del Vilarenc (Calafell)", J. Guitart, J. M. Palet, M. Prevosti (eds.) *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental, Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès (el Vendrell, 8-10 de novembre de 2001)*. Barcelona, 285-301.
- V. Revilla Calvo (2006), "L'ocupació ibèrica i romana al Vilarenc (Calafell, Baix Penedès): resultats de les darreres campanyes", *Tribuna d'Arqueologia 2004-2005*, Barcelona, 157-178.
- M. Ribas Bertrán** (1966), *La villa romana de la Torre Llauder de Mataró*, EAE 47, Madrid.
- A. Ribera Lacomba, M. Rosselló Mesquida** (2007), "Escultura decorativa de época tardoantigua en Valencia y su entorno", L. Caballero, P. Mateos (eds.), *Escultura decorativa tardorromana y altomedieval en la península ibérica, Anejos de AEspA XLI*, Madrid, 345-366.
- E. S. P. Ricotti** (2001), *Villa Adriana, il sogno di un imperatore*, 'Bibliotheca Archaeologica' 29, Roma.
- R. Rieks** (1970), "Sebasta und Aktia", *Hermes* 98, 96-116.
- F. Rinaldi** (2007), *Mosaici antichi in Italia, Mosaici e pavimenti del Veneto. Province di Padova, Rovigo, Verona e Vicenza (I sec aC-VI dC)*, Quasar, Roma.
- P. P. Ripollès Alegre** (2002), "La moneda romana imperial y su circulación en Hispania", *AEspA* 75, Madrid, 195-214.
- T. Ritti, F. D'Andria, G. Bejor** (1985), *Hierapolis: scavi e ricerche I. Fonti letterarie ed epigrafiche*, *Archaeologica* 53, Roma.
- L. Robert** (1949), "Les boules dans les types monétaires agonistiques", *Hellenica* VII, Paris, 93-104.
- L. Robert (1970), "Deux concours grecs à Rome", *CRAI* 114, 1970, 6-27
- L. Robert (1982), "Une vision de Perpétue martyre à Carthage en 203", *CRAI*, 228-276.
- C. Roberts, K. Manchester** (2010), *The Archaeology of Disease*. Tercera edició. Gloucestershire: The History Press.
- I. Rodà De Llanza** (1970), "Lucius Licinius Secundus, liberto de Lucius Licinius Sura", *Pyrenae* 6, Barcelona, 167-183 + 2 làmines.
- I. Rodà De Llanza (1992), "L'economia i les vies de comunicació", *Roma a Catalunya*, Barcelona, 68-87.

I. Rodà De Llanza (1997), "L'Antiguitat", X. Barral (dir.), *Escultura antiga i medieval. Art de Catalunya* (Ars Cataloniae), Barcelona, 12-92.

I. Rodà De Llanza, A. Gutiérrez García-Moreno (2002), "Història i Arqueologia", M. Boada (ed.) (2002), *El Mèdol*, Institut de Ciència i Tecnologia Ambientals de la Universitat Autònoma de Barcelona, Girona, 49-84.

I. Rodà De Llanza, P. Pensabene, J. Á. Domingo Magaña (2012), "Columns and *Rotae* in Tarraco made with granite from the Troad", A. Gutiérrez, P. Lapuente, I. Rodà (eds.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA Conference (Tarragona 2009)*, ICAC, Tarragona, 210-229.

M. I. Rodríguez López (2011), "Iconografía de Océano en el Imperio Romano, el modelo metropolitano y sus interpretaciones provinciales", T. Nogales, I. Rodà (eds.), *Roma y las provincias; modelo y difusión*, Hispania Antigua, Serie Arqueológica, 3, L'Erma di Bretschneider, Roma, 541-550.

J. F. Rodríguez Neila (1996), *Confidentis de César. Los Balbos de Cádiz*, Madrid.

J. F. Rodríguez Neila, F. J. Navarro Santana (eds.) (1999), *Elites y promoción social en la Hispania Romana*, Pamplona.

F. Rodríguez Martorell, M. Díaz García, J. M. Macias Solé, J. F. Roig Pérez, I. Teixell Navarro (2020), "Los últimos edificios domésticos, de servicio portuario y productivos del suburbio romano de Tarraco (s. VII-VIII): un ensayo holístico", C. Domènech-Belda, S. Gutiérrez (eds.), *El sitio de las cosas. La Alta Edad Media en contexto*, Sant Vicent del Raspeig, Universitat d'Alacant, 67-82. [<https://recercat.cat/handle/2072/431788>].

J. F. Roig Pérez (2001), "Inscripcions romanes sobre pedra d'Alcover", Butlletí del Centre d'Estudis Alcoverencs 95, 22-46.

C. Romano (2007), "Due iscrizioni greche su *tabulae ansatae* da Brindisi", M. Mayer, G. Baratta, A. Guzmán (eds.), *XII Congressus internationalis epigraphiae Graecae et Latinae, II*, Barcelona, 1243-1246.

L. Romero López (2016), "Pinturas murales del atrio de la villa romana de Torre Llauder (Mataró, El Maresme)", *Emblecat* 5, 15-34.

C. Romero Mayorga (2016), *Iconografía mitraica en Hispania*, Tesis doctoral, Universidad Complutense de Madrid.

L. Romizzi (2006), *Programmi decorativi di III e IV stile a Pompei. Un'analisi sociologica ed iconologica*, Quaderni di ostraka 11, Napoli.

M. P. Rothé, J. Boislève, S. Barberan (2017), "La maison de la Harpiste et son décor à Arles (Bouches-du-Rhône), nouvelles données sur l'occupation tardo-républicaine d'Arles", *Gallia* 74.2, 43-76.

J. Rovira Soriano (1993), "Alguns aspectes per a la contextualització històrica del Fòrum Provincial de Tàrraco", *Els Monuments Provincials de Tarraco. Noves aportacions al seu coneixement*, DAC 1, URV, Tarragona, 195-228.

J. Rovira Soriano, A. Dasca Roigé (1994), *La Torre dels Escipions*, Tarragona.

M. Rubinich (2012-2013), "Le grandi terme costantiniane," *Aquileia Nostra LXXXIII-LXXXIV*, 96-117.

J. Ruiz de Arbulo Bayona (1990), "El foro de Tarraco", *Cypsela* 8, 119-138.

J. Ruiz de Arbulo Bayona (1993), "Edificios públicos, poder imperial y evolución de la élites urbanas en Tarraco, (s. II-IV d.C.)", *Ciudad y comunidad cívica en Hispania (s. II-III d.C.)*, (Madrid 1990), Collection de la Casa de Velázquez 40, Madrid, 93-114.

J. Ruiz de Arbulo Bayona (1998), "Tarraco. Escenografía del poder, administración y justicia en una capital provincial romana", *Empúries* 51, 31-61.

J. Ruiz de Arbulo Bayona (2006), *L'Amfiteatre de Tarraco i els espectacles de gladiadors al món romà*, Biblioteca Tarraco d'Arqueologia, Reus.

J. Ruiz de Arbulo Bayona (2007), "Nuevas cuestiones en torno al foro provincial de Tarraco", *Butlletí Arqueològic* V, 29, 5-66.

J. Ruiz de Arbulo Bayona (2014), "El *signaculum* de Caius Valerius Avitus, duoviro de Tarraco y propietario de la villa de Els Munts (Altafulla)", *Pyrenae* 45, 1, Barcelona, 125-151.

J. C. Ruiz (2022), *Esculturas romanas exentas y en relieve procedentes de Tarragona*, Tesis doctoral, URV/ICAC, Tarragona.

J. Rumscheid (2000), *Franz und Krone. Au Insignien, Siegespreisen und Ehrenzeichen der römischen Kaiserzeit*, Istambuler Forschungen Bd 43, Tübingen.

V. Ruppiane, U. Schüssler (2018), "Incrustations from *Colonia Ulpia Traiana* (Near modern Xanten, Germany)", D. Matetic Poljak, K. Marasovic (eds.), *Asmosia XI Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the XI ASMOSIA Conference (Split 2015)*, University of Split, 351-361.

S

M. Sabrié, R. Sabrié (1985), "Décorations murales de Nîmes romaine", *Revue archéologique de Narbonnaise* 18-85, 289-318.

M. Sabrié, R. Sabrié, Y. Solier (1987), *La Maison à portiques du Clos de la Lombarde à Narbonne et sa décoration murale. Fouilles 1975-1983*, Paris.

P. Sada Castillo (dir.) (2004), *Tàrraco i l'aigua*, Catàleg de l'exposició (Tarragona, 18 de setembre 2004-27 març de 2005), MNAT, Tarragona.

S. Safont, A. Aleman, A. Malgosa (1999), *Memòria de l'excavació realitzada a la tomba del carrer Nou, 12 (Sant Bartolomeu del Grau, Osona)*, Memòria d'Excavació Inèdita.

L. Saguì (1998), "Il vetro nel rivestimento di mobili e nelle decorazione architettonica", L. Saguì (ed.), *Storie al caleidoscopio. I vetri della collezione Gorga: un patrimonio ritrovato*, Museo dell'Arte Classica Gipsoteca, Roma, 27-34.

L. Saguì (2004), "Il mitreo della *Crypta Balbi* e i suoi reperti", *Roman Mithraism: The evidence of the Small Finds*, Bruxelles, 167-178.

M. Salvadori (2017), *Horti picti. Forma e significato del giardino dipinto nella pittura romana*, Antenori quaderni 36, Università degli Studi di Padova, Padova.

D. Salzmänn (1991), "Mosaiken und Pavimente in Pergamon, Vorbericht der Kampagnen 1989 und 1990", *Archäologischer Anzeiger*, 433-456.

M. P. San Nicolás Pedraz (1999), "Leda y el cisne en la musivaria romana", *ETF*, Serie I, Prehistoria y Arqueología 12, 347-387.

M. P. San Nicolás Pedraz (2004), "Mosaicos hispano-romanos con representaciones de murallas", M. Khanoussi, P. Ruggeri, C. Vismara (eds.), *L'Africa romana, Atti del XV Convegno di Studio I*, (Tozeur, 11-15 dicembre 2002), Roma, 825-852.

M. P. San Nicolás Pedraz (2011a), "Mosaicos hispano-romanos con representaciones de musas", *ETF*, Serie II, *Historia Antigua* 24, 471-490.

M. P. San Nicolás Pedraz (2011b), *Mosaicos Hispano-romanos con representaciones de Musas*, Tesis, UNED.

J. Sánchez-Lafuente (2003), "*Quintus Iunius Rusticus*, Gobernador de *Hispania Citerior* bajo Antonino Pío", *Historia Antigua y Arqueología*, 557-563.

J. Sánchez Real (1949a), "Noticiero. Descubrimientos recientes. Mosaicos romanos de Senna", *Boletín Arqueológico*, IV, 26-28 (abril-diciembre de 1949), Tarragona, 224-225 + lámines I-II.

J. Sánchez Real (1949b), "Importantes hallazgos arqueológicos entre Altafulla y Torredembarra", *Diario Español* (07/06/1949), p. 6 [reproduït, amb el títol "Los restos de Senna", a Sánchez 1971, 155-158].

- J. Sánchez Real (1949c), "Consideraciones arqueológicas. Palfuriana-Senna", *Diario Español* (08/06/1949), p. 6 [reproduït, amb el títol "Palfuriana-Senna", a Sánchez 1971, 159-161].
- J. Sánchez Real (1971), *Los restos romanos de "Els Munts"*, *Altafulla. Tarragona*. Institut d'estudis Ramón Berenguer IV, Tarragona.
- E. Sanmartí Grego, A. López Mullor** (1982), "Vic", *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Barcelona, 358-360.
- S. Santoro Bianchi** (1988), "Il tema figurativo di Océano nell'età dei Severi", *Le monde des images en Gaule et dans les provinces voisines*, Caesarodunum XXIII, Paris, 191-201.
- S. Santoro Bianchi (2001), "L'iconografia musiva di Oceano e le sue corrispondenze letterarie", *CMGR VIII*, 84-95.
- S. Santoro Bianchi (2007), "Intorno a una parete verde al Museo de Trier, alcune riflessioni sulla monocromia nella pittura romana", C. Guiral Pelegrín (ed.), *Circulación de temas y sistemas decorativos en la pintura mural Antigua*, *Actas del IX Congreso Internacional de la AIPMA* (Zaragoza-Calatayud, 21-25 septiembre 2004), Zaragoza, 153-163.
- S. Santoro Bianchi, C. Boschetti** (2005), "Una ricerca archeometrica sui mosaici di produzione "alessandrina" in Italia", *CMGR IX*, 1, 579-587.
- M. Santos Retolaza** (1991), "Distribución y evolución de la vivienda urbana tardorrepublicana y altoimperial en Ampurias", *La Casa Urbana hispanorromana*, Zaragoza, 19-34.
- M. R. Sanzi Di Mino** (1996), "Il mosaico con cassettonato policromo dalla villa romana de Baccano", *AISCOM III*, (Bordighera, 1995), 501-504.
- G. Sauron** (1994), *Quis Devm? L'expression plastique des idéologies politiques et religieuses à Rome à la fin de la République et au début de Principat*, École française de Rome.
- G. Sauron (2001), "La révolution iconographique du «deuxième style»", *MEFRA* 113, 2, 769-786.
- G. Sauron (2006), "Jupiter Ammon dans le décor officiel des provinces occidentales", M. Navarro, J. M. Roddaz, *La transmission de l'idéologie impériale dans l'Occident Romain (Bastia, 2003)*, Bordeaux-Paris, 205-220.
- G. Sauron (2007), *La peinture allégorique à Pompéi. Le regard de Cicéron*, Paris.
- M. O. Savarit, A. Barbet** (1999), "Le pitture del quarto stile. 1. Le quartier de l'atrium (44)", A. Barbet, P. Miniero (a cura di), *La villa San Marco a Stabia*, Napoli-Roma-Pompei, 153-168.
- F. Savi** (1980), *I gladiatori*, Roma.
- J. J. Sayas Abengochea** (1986), "Divinidades místicas en Lusitania: testimonios y problemas", *Manifestaciones religiosas en la Lusitania*, Actes de las Primeras jornadas sobre manifestaciones religiosas en la Lusitania (Cáceres, marzo de 1984), Cáceres, 143-164.
- D. Scagliarini Corlàita** (1995), "Discussione", *Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome* 54, 175-176.
- L. Scamacca** (1965), "I capitelli di S. Eufemia e di S. Maria in Grado", *Aquileia Nostra* XXXVI, 142-165.
- G. Scardozi** (2016), "The alabaster quarries of Hierapolis", T. Ismaelli, G. Scardozi, (eds.), *Ancient quarries and building sites in Asia Minor. Research on Hierapolis in Phrygia and other cities in south-western Anatolia: archaeology, archaeometry, conservation*, University of Bari, 141-166.
- Th. Schäfer** (1986), "Römische Schlachtenbilder", *MM* 27, 345 ss, làmines 61-66.
- L. Scheuer, S. Black** (2004), *The juvenile skeleton*, Academic Press, London.
- K. Schefold** (1962), *Vergessenes Pompeji*, Bern-München.
- S. F. Schröder** (1993), *Catálogo de la escultura clásica del Museo del Prado III*, Madrid.
- S. F. Schröder (ed.) (2008), *Entre dioses y hombres. Esculturas clásicas del Albertinum de Dresden y el Museo del Prado*, Madrid.

- R. Scognamiglio** (2019), “Motivi decorativi di II stile: Rankenmutter, thiasoi marini e fregi popolati”, J. R. Clarke, N. Muntasser, *Oplontis: Villa A (“of Poppaea” at Torre Annunziata, Italy. Volume 2. The Decorations: Painting, Stucco, Pavements, Sculptures*, American Council of Learned Societies Humanities E-Book Series.
- A. Schulten** (1948), *Tarraco*, Barcelona.
- K. Seetah** (2008), *The importance of cut placement and implement signatures to butchery interpretation*, ICAZ Junior Researcher Open Zooarchaeology Prize. [http://alexandriaarchive.org/bonecommons/archive/files/archivefiles_downloadseetah_textimages_204_7cd9b26908.pdf].
- F. Seiler** (1992), *Casa degli Amorini Dorati*, München.
- R. Secilla Redondo, C. Márquez Moreno** (1991), “Una casa romana en el S.E. de Colonia Patricia Corduba. Un ejemplo a seguir”, *La Casa urbana Hispanorromana*, Zaragoza, 337-342.
- P. Shipman, G. Foster, M. Schoeninger** (1984), “Burnt bone and teeth: an experimental study of color, morphology, crystal structure and shrinkage”, *Journal of Archaeological Science*, 11, 307-325.
- M. Sienes** (2000), *As imitações de moedas de bronze do século IV d.C. na Península Ibérica: o caso do Ae2 Reparatio Reipub*, Trabalhos de Arqueologia 13, Instituto Português de Arqueologia, Lisboa.
- I. A. Silver** (1969), “The aging of domestic animals,” D. Brothwell, E. Higgs (auth.) *Science in Archaeology: a survey of progress and research*, Thames and Hudson, London, 283-299.
- H. Slim** (2003), “Les richesses de la Bizacène côtière”, A. Ben Abed-Ben Khader (ed.), *Image de Pierre. La Tunisie en mosaïque*, Tunis, 63-75.
- H. Sobel** (1990), *Hygieia. Die Göttin der Gesundheit*, Darmstadt.
- Ll. Solé i Sabarís** (dir.) (1968), *Geografia de Catalunya*, volum III, Barcelona
- A. J. S. Spawforth** (1989), “Agonistic festivals in Roman Greece”, *BICS* 36, 193-197.
- T. Spawforth** (2007), “*Kapetōleia Olympia*: Roman emperors and Greek *agōnes*”, S. Hornblower, C. Morgan (eds.), *Pindar’s poetry, patrons, and festivals : from archaic Greece to the Roman Empire*, Oxford, 377-390.
- G. Spyropoulos** (2020), “The villa of Herodes Atticus at Eva / Loukou Kynourias”, *Getty Research Journal*.
- M. Steinby** (1978), *Lateres signati ostienses*, 2 volumes, Acta Instituti Romani Finlandiae, VII 1, 2, Roma-Helsinki.
- M. Steinby (1982), “I senatori e l’industria laterizia urbana”, *Epigrafia e ordine senatorio*, I, Tituli 4, Roma, 227-237.
- K. Stemmer** (ed.) (1988), *Kaiser Marc Aurel und seine Zeit*, Berlin.
- K. Stemmer (1992), *Casa dell’Ara Massima (VI 16, 15-17) (Häuser in Pompeji 6)*, Hirmer, München.
- H. Stern** (1959), “Origine et débuts de la mosaïque murale”, *Etudes d’archéologie classique*, t. II, Paris, 99-121.
- V. M. Strocka** (1975), “Pompejanische Nebenzimmer”, en Andreae, B. y Kyrieleis, H. (Hrsg.), *Neue Forschungen in Pompeji*, Recklinghausen, 101-106.
- V. M. Strocka (1991), *Casa del Labirinto (VI 11, 8-10) (Häuser in Pompeji 4)*, Hirmer, München.
- V. M. Strocka (1993), “Pompeji VI 17,41: ein Haus mit Privatbibliothek”, *Römische Mitteilungen* 100, 321-351.
- D. E. Strong, J. B. Ward Perkins** (1960), “The Round Temple in the *Forum Boarium*”, *PBSR* XXVIII, 7-32.
- R. Sweetman** (2001), “Roman Mosaics in Crete: Workshops or Itinerant Craftspeople”, *CMGR* VIII, 249-259.
- N. J. Sykes, J. White, T. E. Hayes, M. Palmer** (2006) “Tracking animals using strontium isotopes in teeth: the role of fallow deer (*Dama dama*) in Roman Britain”, *Antiquity* 80, 948-59.

T

- F. Taglietti** (1994), "Un inedito bollo laterizio ostiense ed il commercio dell'olio betico", *Epigrafia della Produzione e della Distribuzione* (Roma 1992), Roma, 157-193.
- A. Tammisto** (1997), *Birds in mosaics: a study on the representation of Birds in Hellenistic and Romano-Campanian tessellated mosaics to they early Augustan age*, Institutum Romanum Finlandiae, Ecole Française de Rome, Rome.
- K. Tardio** (Forthcoming), *Feeding Tarraco: A Zooarchaeological Approach to the Economy of Roman Spain*, (PhD Dissertation, University of North Carolina at Chapel Hill).
- F. Tarrats Bou** (1985), "Mosaico con orla de muralla hallado en Huesca", *Bolskan* 2, 139-152.
- F. Tarrats Bou (2002), "La villa romana de Els Munts. Actualidad y nuevas propuestas de musealización", *Revista de Arqueología* 254, Madrid, 34-39.
- F. Tarrats Bou (2003), "La terra sigillata i les primeres fases d'ocupació de la vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès)", *Revista d'Arqueologia de Ponent* 13, 315-335.
- F. Tarrats Bou (dir.) (2009), *Tarraco, pedra a pedra*, Catàleg de l'exposició (Tarragona, 10 juny-22 novembre 2009), MNAT, Tarragona.
- F. Tarrats Bou, J. M. Macías Solé, E. Ramón Sariñena, J. A. Remolà Vallverdú** (1998a), "Excavacions a l'àrea residencial de la vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès)", *Empúries*, 51, 197-225.
- F. Tarrats Bou, E. Ramón Sariñena, J. M. Macías Solé** (1998b), "Noves intervencions a la vil·la dels Munts (Altafulla, Tarragonès)", *Tribuna d'Arqueologia 1996-1997*, 35-56.
- F. Tarrats Bou, J. M. Macías Solé, E. Ramón Sariñena, J. A. Remolà Vallverdú** (2000), "Nuevas excavaciones en el área residencial de la villa romana de 'Els Munts' (Altafulla, *Ager Tarraconensis*), estudio preliminar", *MM* 41, 358-379, Tafel 64-67.
- F. Tarrats Bou, J. A. Remolà Vallverdú** (2007), "La vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès), J. A. Remolà (coord.), *El territori de Tarraco, vil·les romanes del Camp de Tarragona*, Forum 13, Tarragona, 95-117.
- F. Tarrats Bou, J. A. Remolà Vallverdú, J. Sánchez Gil de Montes** (2008), "La vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès) i Tarraco", *Tribuna d'Arqueologia 2006*, 15, 213-228.
- R. Taylor** (2004), "Hadrian's Serapeum in Rome", *AJA* 108.2, 223-266.
- S. Tebby** (1994), "Geometrics mosaics of Roman Britain, *CMGR* V, 273, 288-290.
- TED'A** (1989a), "El Foro Provincial de Tàrraco. Un complejo arquitectónico de época flavia", *AEspA* 62, Madrid, 141-191.
- TED'A (1989b), *Un abocador del segle V d.C. en el Fòrum Provincial de Tàrraco*, Tarragona.
- TED'A (1990), *L'amfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l'església romànica*, Tarragona.
- I. Teixell Navarro** (2004), "Les monedes", J. M. Macias (ed.), *Les termes públiques de l'àrea portuària de Tàrraco. Carrer de Sant Miquel de Tarragona*, Tarragona, 89-97.
- I. Teixell Navarro (2008), *La font dels Lleons: aproximació a la circulació monetària de Tàrraco: segona meitat del segle III dC-primer quart del V dC*, Fundació Privada Liber, Reus.
- I. Teixell Navarro (2012), "Nous contextos arqueològics relacionats amb l'entrada dels francs a Tàrraco en el segle III dC. La moneda com a element de datació *post quem* per a la recuperació de la ciutat", *La moneda en temps de crisi. 29 i 30 de novembre de 2012, XVI Curs d'història monetària d'Hispania*, 87-103.
- I. Teixell Navarro, F. Rodríguez Martorell** (2021), "Aproximación al conocimiento numismático en contextos arqueológicos del siglo VII e inicios del siglo VIII de Tarracona", *XVI Congreso Nacional de Numismática*, (Barcelona, 2018), Barcelona/Madrid, 425-444.
- E. Terré Vidal** (1987), "La vil·la romana de 'El Moro' (Torredembarra): un exemple de poblament rural al Camp de Tarragona", *Actes de les Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana*, Museu de Granollers (Granollers, 5-8 febrer), 217-224.

E. Terré Vidal (1993), “La vil·la romana de ‘El Moro’ (Torredembarra)”, *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*, DAC, 0, URV, Tarragona, 79-84.

D. Terrer, R. Lauxerois, R. Robert, V. Gaggadis-Robin, A. Hermary, Ph. Jockey, H. Lavagne (2003), *Nouvel Espérandieu. Recueil général des sculptures sur pierre de la Gaule I*. Vienne (Isère), Paris.

E. Theophilidou (1984), “Die Musenmosaiken der römischen Kaiserzeit”, *TZ* 47.

H. A. Thompson, R. E. Wycherley (1972), “The Agora of Athens”, *The Athenian Agora XIV*, Princeton, New Jersey.

M. Thorel (2011), “Le rôle des imitations d'*opus sectile* dans la peinture murale gallo-romaine (deuxième moitié du Ier siècle-fin du IIIe siècle p. C.)”, C. Balmelle, H. Eristov, F. Monier (eds.), *Décor et architecture en Gaule entre l'Antiquité et le Moyen Âge*, Actes du colloque international Université de Toulouse II (Le Mirail, 9-12 octobre 2008), Aquitania Supplement 20, Bordeaux, 485-497.

L. Threatte (1980), *The Grammar of Attic Inscriptions I, Phonology*, Berlin-New York.

B. M. Tidman (1950), “On the foundation of the Actian games”, *CQ* 44, 123-125.

TIR K-30 = *Tabula Imperii Romani*. Hoja K-30, Madrid-Caesaraugusta-Clunia, CSIC, Madrid.

M. N. Tod (1950), “The alphabetical numeral system in Attica”, *Annual of the British School at Athens* 45, 126-139.

A. Torrecilla Aznar (2008), “El mosaico del laberinto de Huete (Cerro del Alvar Fañez, Cuenca)”, *Zephyrus* XLI, 197-214.

M. Torres Carro (1990), “Iconografía marina”, *Mosaicos Romanos. Estudios sobre Iconografía. Actas del Homenaje in Memoriam de Alberto Balil Illana*, Museo de Guadalajara (27 y 28 de abril de 1990), Guadalajara, 107-134.

A. Tovar Llorente (1989), *Iberische Landeskunde III. Tarraconensis*, Baden-Baden.

W. Trillmich, Th. Hauschild, M. Blench, H. G. Niemeyer, A. Nünnerich-Asmus, U. Kreilinger (1993), *Hispania Antiqua. Denkmäler der Römerzeit*, Mainz am Rhein.

M. Trunk (2002), *Die “Casa de Pilatos” in Sevilla*, Mainz am Rhein.

V. Tsiolis (2016), “Antínoo en Mantinea”, V. Gasparini (ed.), *Vestigia. Miscellanea di studi storico-religiosi in onore di Filippo Coarelli nel suo 80 anniversario*, Stuttgart, 689-699.

M. Tuffreau-Libre, I. Brunie, S. Daré, A. Raimondi Cominesi (2013), “Peinture et perspective à Pompei, un ensemble d'objets liés au travail pictural (I 16, 2.3.4)”, *Rivista di Studi Pompeiani* 24, 53-70.

R. Turcan (2008), *Hadrien. Souverain de la romanité*, Dijon.

G. J. Turner (1971), “Mathematics and Astronomy”, J. R. Harris (ed.), *The legacy of Egypt*, Oxford, 2, 46-53.

M. Turci (2019), “Nuove proposte di contestualizzazione dei mosaici pavimentali delle Terme di Porta Marina di Ostia”, *Revue archéologique* 67, 49-90.

S. Tuzi (2002), *Le colonne e il Tempio di Salomone: la storia, la leggenda, la fortuna*, Roma.

U

A. M. Uffler (1971), “Fresquistes gallo-romains, le bas relief du Musée de Sens”, *Revue Archéologique de l'Est et du Centre* XXII, 393-401.

G. Uggeri (1982), “I monumenti paleocristiani di Antinoe”, *Atti del V Congresso Nazionale di Archeologia Cristiana* (Torino 1979), Viella-Roma, 657-688.

L. Ungaro (2004), “La decoración arquitectónica del foro de Augusto a Roma”, S. Ramallo (ed.), *La decoración arquitectónica en las ciudades romanas de Occidente*, Murcia, 17-35.

P. Uribe (2009), “*Triclinia* y salones triclinares en las viviendas romanas urbanas del cuadrante nordeste de la Península Ibérica (I a.C.-III d.C.)”, *AEspA* 82, Madrid, 153-189.

V

- A. Valenzuela, K. Baker, R. F. Carden, J. Evans, T. Higham, A. R. Hoelzel, A. Lamb, R. Madgwick, H. Miller, J. A. Alcover, M. Á. Cau Ontiveros, N. Sykes** (2016), “Both introduced and extinct: The fallow deer of Roman Mallorca”, *Journal of Archaeological Science: Reports* 9, 168-177.
- P. Valovanis** (2004), *Games and sanctuaries in ancient Greece: Olimpia, Delphi, Nemea, Athens*, Athens.
- D. Vaquerizo Gil, J. M. Noguera Celdrán** (1997), *La villa de El Ruedo, (Almedinilla, Córdoba), decoración escultórica e interpretación*, Universidad de Córdoba, Diputación de Córdoba, Universidad de Murcia, Murcia.
- M. A. Valero Tévar** (2011), “Les images de ludi de la mosaïque de la villa romaine de Noheda (Villar de Domingo García-Cuenca)”, *Nikephoros* 24, 103-126.
- R. Varga, V. Rusu-Bolindet** (2017), *Official power and local elites in the roman provinces*, Routledge, London-Nueva York.
- S. Vargas Vázquez** (2012), “Pavimentos musivos del yacimiento romano de Fuente Álamo (Puente Genil, Córdoba): Los mosaicos del *balneum*”, *Romula* 11, 115-136.
- S. Vargas Vázquez (2015), “La roseta de triángulos curvilíneos en Andalucía”, I. García, I. Mañas, F. Salcedo (eds.), *Navigare necesse est. Estudios en Homenaje a José Mº Luzón Nogué*, Madrid, 585-595.
- A. Varone** (1995), “Discussionne”, *Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome* 54, 175.
- V. Vassal** (2019), “Comptes rendus de publications”, F. Ghedini, M. Bueno, M. Novello, F. Rinaldi (eds.), *I pavimenti romani di Aquileia: contesti, tecniche, repertorio decorativo*, Bull. AIEMA-AOrOc 25, Padova University, Padova, 453-454.
- M. Vendrell Saz** (2019), “El sostre romà dels Munts MNAT”, P. Girádez, M. Vendrell (coord.), *Una mirada enlaire...Sostres, teginats i voltes. Construcció, història i conservació*, Barcelona, 39-52.
- M. J. Vermaseren** (1956-1960), *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae [CIMRM]*, I-II, The Hague = CIMRM I i II.
- L. Vidman** (1982), *Fasti Ostienses*, Praga.
- A. Vilaseca Canals** (1994), “*La Clota*”, *un assentament romà*, Creixell.
- G. Ville** (1981), *La gladiature en occident des origines à la mort de Domitien*, Roma.
- M. Vitruvi Pol·lió** (1787), *De Agricultura*, Facsímil de la traducció de J. Ortíz Sanz, Madrid.
- M. Volken** (2004), *The development of the cult of Mithras in the Western Roman Empire: a Socio-archaeological perspective*, Lausanne.
- R. Vollkommer** (2001), “Considérations sur la mosaïque de La Chebba en Tunisie”, *La Mosaïque gréco-romaine VIII, Actes du VIIIème Colloque Internationale pour l’Étude la Mosaïque Antique et Médiévale* (Lausanne, Suisse, 6-11 octobre 1997), Lausanne, 215-227.
- D. Von Boeselager** (1983), *Antike Mosaiken in Sizilien: Hellenismus und römische Kaiserzeit 3. Jahrhundert v. Chr.-3. Jahrhundert n. Chr.*, *Archeologica* XL, G. Bretschneider, Roma.
- Ch. Vorster** (2004), *Römische Skulpturen des späten Hellenismus und der Kaiserzeit 2. Vatikanische Museen. Museo Gregoriano Profano ex Lateranense*, Wiesbaden.
- C. Vout** (2005), “Antinous, Archaeology and History”, *JRS* 95, 80-96.
- P. Voute** (1972), “Notes sur l’iconographie d’Ocean. À propos d’une fontaine à mosaïques découverte à Nole (Campanie)”, *MEFRA* 84.1, 639-674.

W

- P. L. Walker, J. R. Johnsin, P. Lambert** (1988), “Age and Sex Biases in the Preservation of Human Skeletal Remains”, *American Journal of Physical Anthropology* 76, 183-188.
- A. Wallace-Hadrill** (1994), *Houses and society in Pompeii and Herculaneum*, Princeton.

O. Wattel-de-Croizant (1986), "La mosaïque de l'Enlèvement d'Europe sur la pseudo-épave de Cannes (Sainte Marguerite) et le problème des emblema des 'emblemata voyageurs' ", *Archaeonautica* 6, 199-215, CNRS, Paris.

S. E. Waywell (1979), "Roman mosaics in Greece", *AJA* 83, N. 3, 293-321. <http://www.jstor.org/> [consultat: 18/03/2006].

P. H. Webb (1972), *The roman imperial coinage, Vol. Va, Valerian to Florian*, London.

M. Wegner (1939), *Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit. Das römische Herrscherbild II* 4. Berlin.

C. Weinberg (1960), *Corinth, I, V, The Southeast Building. The Twin Basilicas. The Mosaic House*, Princeton.

P. Weiss (1981), "Ein agonistisches Bema und die isopytischen Spiele von Side", *Chiron* 11, 315-346.

J. Werner (1977), *Römischen Mosaiken aus Ephesos: I. Die Hanghauser des Embolos*. Forschungen in Ephesos.

K. E. Werner (1994), *Mosaiken aus Rom. Polychrome Mosaik Pavimente und Emblemata aus Rom und Umgebung*, Roma.

K. E. Werner (1998), *Die Sammlung antiker Mosaiken in den Vatikanischen Museen, Monumenti, Musei e Gallerie Pontificie*, Città del Vaticano.

E. Weski, H. Frosien-Leinz (1987), *Das Antiquarium der Münchner Residenz. Katalog der Skulpturen*, München.

R. C. Westgate (2000), "Pavimenta atque emblemata vermiculata: regional styles in Hellenistic mosaic and the first mosaics at Pompeii", *AJA* 204, 255-275.

M. Wilson Jones (1989), "Designing the Roman Corinthian Order", *JRA* 2, 35-69.

M. Wilson Jones (1991), "Designing the Roman Corinthian Capital", *PBSR* 59, 89-149.

M. Wilson Jones (1999), "La progettazione architettonica: riflessioni su misure, proporzioni e geometrie", P. Pensabene, C. Panella (eds.), *Arco di Costantino. Tra archeologia e Archeometria*, Roma, 75-99.

J. Whitley (2002-2003), "Archaeology in Greece 2002-2003", *Archaeological Reports* 49, 1-88.

H. Wrede (1981), *Consecratio in Formam Deorum*, Mainz am Rhein.

Y

M. Yacoub (1993), *Le Musée du Bardo*, Tunis.

M. Yacoub (1995), *Splendeurs des mosaïques de Tunisie*. Agence Nationale du Patrimoine.

M. Yacoub (2002), *Splendeurs des mosaïques de Tunisie*, Tunis.

A. B. Yavuz, M. Bruno, D. Attanasio (2011), "An updated, multi-method database of Ephesos marbles, including white, greco scritto and bigio varieties", *Archaeometry* 53, 215-240.

Z

K. L. Zachos (2015), *An archaeological guide to Nicopolis*, Athens.

M. M. Zarzalejos Prieto, C. Fernández Ochoa, P. Hevia Gómez, G. Esteban Borrajo, M. R. Pina Burón (2019), "The urban decline of Sisapo-La Bienvenida (Ciudad Real, Spain), signs and archaeological evidence", J. Andreu Pintado, A. Blanco-Pérez (eds.), *Signs of weakness and crisis in the Western cities of the Roman Empire (c. II-III AD)*, Stuttgart, 83-99.

M. Zeder (2001), "A metrical analysis of a collection of modern goats (*Capra hircus aegagrus* and *C. h. hircus*) from Iran and Iraq: Implications for the study of caprine domestication", *Journal of Archaeological Science* 28, 61-79.

M. Zeder (2006), "Reconciling rates of long bone fusion and tooth eruption and wear in sheep (*Ovis*) and goat (*Capra*)", D. Ruscillo, *Ageing and Sexing Animals from Archaeological Sites*, Oxbow Press, Oxford.

SIGLES I ABREVIATURES

- AE = L'Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'Antiquité romaine, Paris.
- AEspA = Archivo Español de Arqueología, Departamento de Historia Antigua y Arqueología, CSIC, Madrid.
- AFPMA = Association Française pour la Peinture Murale Antique.
- AIPMA = Association Internationale pour la Peinture Murale Antique.
- AIEMA = Association Internationale pour l'Étude de la Mosaïque Antique.
- AISCOM = Associazione Italiana per lo Studio e la Conservazione del Mosaico.
- AJA = American Journal of Archaeology.
- Alberca = Revista de la Asociación de Amigos del Museo Arqueológico de Lorca.
- ANRW = Aufstieg und Niedergang der römischen Welt.
- ArchCl = Archeologia Classica.
- BICS = Bulletin of the Institute of Classical Studies, University of London.
- BJ = Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Rheinischen Amtes für Bodenkmalpflege im Landschaftsverband Rheinland und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheilande, Colonia-Viena.
- BSAA = Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología, Universitat de Valladolid.
- Bull. AIEMA = Bulletin de l'Association internationale pour l'étude de la mosaïque antique, Paris.
- CIG = *Corpus Inscriptionum Graecarum*, volumes I-IV, Berlin, 1828-1877.
- CIL II = E. Hübner, *Corpus Inscriptionum Latinarum*, volume II, Academia Litterarum Regia Borussicae, Berlín, 1869.
- CIL II* / 14, 2 = G. Alföldy (ed.), *Corpus Inscriptionum Latinarum, II. Inscriptiones Hispaniae Latinae. XIV. Conventus Tarraconensis. II. Colonia Iulia Vrbs Triumphalis Tarraco*, Berlin-New York, 2011.
- CIL II* / 14,4 = G. Alföldy, H. Niquet, J. M. Abascal, *Corpus Inscriptionum Latinarum. II. Inscriptiones Hispaniae Latinae. XIV. Conventus Tarraconensis. IV. Colonia Iulia Vrbs Triumphalis Tarraco*, Berlin-New York, 2016.
- CIL III = *Corpus inscriptionum latinarum*, volume 3, Pars 1-2, Th. Mommsen (ed.), *Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, 2 volumes, Berlin, 1873, volume 3, Supplement, Parts [1],1-2 & 2, Th. Mommsen, O. Hirschfeld, A. Von Domaszewski (eds.), *Inscriptionum Orientis et Illyrici latinarum supplementum*, 4 volumes, Berlin, 1889-1902.
- CIL XI = *Inscriptiones Aemiliae, Etruriae, Umbriae Latinae*, E. Bormann (ed.), Pars I: *Inscriptiones Aemiliae et Etruriae*, 1888 (*impr. iter.* 1966). Pars II: Fasc. 1: *Inscriptiones Umbriae, viarum publicarum, instrumenti domestici*, 1901 (*impr. iter.* 1968). Pars II: Fasc. 2: *Addenda ad partes priores et indicum capita tria*, 1926 (*impr. iter.* 1976).
- CIL XIV = *Inscriptiones Latii veteris Latinae*, H. Dessau (ed.), 1887 (*impr. iter.* 1968).
- CIL XV = *Inscriptiones urbis Romae Latinae. Instrumentum domesticum*, H. Dressel (ed.), Pars I: H. Dressel (ed.), 1891 (*impr. iter.* 1966), Pars II: Fasc. 1: H. Dressel (ed.) 1899 (*impr. iter.* 1969).
- CIMRM = M.J. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae I-II*, The Hague, (1956-1960).
- CMGR I = M.G. Picard, M.H. Stern, *La Mosaïque Gréco-Romaine I, Actes du Ier Colloque International pour l'Étude de la Mosaïque Antique* (Paris, 29 Août-3 Septembre 1963), Paris, 1965.
- CMGR II = M.H. Stern, M. Le Glay, *La Mosaïque Gréco-Romaine II, Actes du Iie Colloque International pour l'Étude de la Mosaïque Antique* (Vienne 30 Août-4 Septembre 1971), Paris, 1975.

CMGR III = R. Farioli Campanati (ed.), *Atti del III Colloquio Internazionale sul Mosaico Antico* (Ravenna, 6-10 Settembre 1980), volumes 1-2, Ravenna, 1983.

CMGR IV = J.P. Darmon, A. Rebourg (eds.), *La Mosaique Gréco-Romaine IV. Actes du IVe Colloque International pour l'Étude de la Mosaique Antique* (Trèves, 8-14 Août 1984), Paris, 1994.

CMGR V = P. Johson, R. Ling, D.J. Smith (eds.), *Fifth International Colloquium on Ancient Mosaics held at Bath, September 5-12 1987*, (JRS Suppl. 9, 1994-1995), volume 1, Ann Arbor, Michigan, 1994.

CMGR VI = *Actas del VI Coloquio Internacional sobre Mosaico Antiguo* (Palencia-Mérida 1990), Asociación Española del Mosaico, Guadalajara, 1994.

CMGR VII = M. Ennaïfer, A. Rebourg (eds.) *La Mosaique Gréco-Romaine VII, Colloque International pour l'Étude de la Mosaique Antique* (Tunis, 3-7 octobre 1994), volumes 1-2, Tunis, 1999.

CMGR VIII = D. Paunier, Ch. Schmidt (eds.), *La Mosaique Gréco-Romaine VIII. Colloque International pour l'Étude de la Mosaique Antique et Médiévale* (Lausanne, 6-11 octobre 1997), Cahiers d'archéologie romande 85-86, volumes 1-2, Lausanne, 2001.

CMGR IX = H. Morlier Ch. Baily, D. Janneteau, M. Tahri (eds.), *La Mosaique Gréco-Romaine IX. Colloque International pour l'Étude de la Mosaique Antique et Médiévale* (Roma, 5-11 Novembre 2001), volumes 1-2, École Française de Rome, Roma, 2005.

CMRE = *Corpus de mosaïcos de España*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.

CMRE I = A. Blanco, *Mosaicos romanos de Mérida*, Madrid, 1978.

CMRE II = A. Blanco, *Mosaicos romanos de Itálica (I), Mosaicos conservados en colecciones públicas y privadas de la ciudad de Sevilla*, Madrid, 1978.

CMRE III = J. M. Blázquez Martínez, *Mosaicos romanos de Córdoba, Jaén y Málaga*, Madrid, 1981.

CMRE IV = J. M. Blázquez Martínez, *Mosaicos romanos de Sevilla, Granada, Cádiz y Málaga*, Madrid, 1982.

CMRE V = J. M. Blázquez Martínez, *Mosaicos Romanos de la Real Academia de la Historia, Ciudad Real, Toledo, Madrid y Cuenca*, Madrid, 1982.

CMRE VI = J. M. Blázquez Martínez, T. Ortego, *Mosaicos romanos de Soria*, Madrid, 1983.

CMRE VII = J. M. Blázquez Martínez, M. A. Mezquíriz, *Mosaicos romanos de Navarra*, Madrid, 1985.

CMRE X = J. M. Blázquez Martínez, G. López Monteagudo, T. Mañanes, C. Fernandez Ochoa, *Mosaicos romanos de León y Asturias*, Madrid, 1993.

CMRE XII = G. López Monteagudo, R. Navarro Sáez, P. De Palol Salellas, *Mosaicos romanos de Burgos*, Madrid, 1998.

CMRE XIII = I. Mañas Romero, *Mosaicos romanos de Itálica (II)*, Madrid-Sevilla, CSIC-Universidad Pablo de Olavide, Madrid, 2011.

CMRE XIV = S. Vargas Vázquez, G. López Monteagudo, S. García-Dils de la Vega, *Mosaicos romanos de Écija (Sevilla)*, Madrid-Écija, CSIC-Real Academia de Ciencias, Bellas Artes y Buenas Letras "Luis Vélez de Guevara" de Écija, 2017.

CMT = *Corpus des Mosaiques de Tunisie*.

CMT I/2 = C. Dulière, S. Ben Baaziz, J. Gretzinger, G. P. R. Metraux, D. Soren, *Utique. Mosaiques in situ en dehors des Insulae I-II-III*, Tunis, 1974.

CMT II/1 = M. A. Alexander, A. Ben Abed, S. Besrou-Ben Mansour, D. Soren, *Thuburbo Maius, Les mosaiques de la region du forum*, Tunis, 1980.

CMT II/2 = A. Ben Abed-Ben Khader, M. Ennaïfer, M. Spiro, M.A. Alexander, D. Soren, *Thuburbo Maius. Région des Grands Thermes*, Tunis, 1985.

CMT II/3 = A. Ben Abed-Ben Khader, *Thuburbo Maius. Région Ouest*, Tunis, 1987.

CMT II/4 = M. A. Alexander, A. Ben Abed-Ben Khader, D. Soren, M. Spiro, *Thuburbo Majus: les mosaiques de la région Est, mise à jour du catalogue de Thuburbo Majus et les environs, les mosaiques de Ain Mziger, Bir Chana, Draa Ben Jouder et Zaghuan*, Tunis, 1994.

- CNA = *Congreso Nacional de Arqueología*.
- CNRS = *Le Centre National de la Recherche Scientifique*, Paris.
- CQ = *Classical Quarterly*, Cambridge University Press.
- CRAI = *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, Paris.
- CSIC = *Centro Superior de Investigaciones Científicas*, Madrid.
- CuadArqBar = *Cuadernos de Arqueología e historia de la Ciudad*, Barcelona.
- CuPAUAM = *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología*. Madrid.
- DA = Ch. Daremberg, E. Saglio, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les textes et les monuments*, Paris, 1877-1919.
- DAC = *Documents d'Arqueologia Clàssica*. Tarragona
- DM = C. Balmelle, M. Blanchard-Lemée, J. Christophe, J. P. Darmon, A. M. Guimier-Sorbets, H. Lavagne, R. Proudhomme, H. Stern, *Le décor géométrique de la mosaïque romaine. Répertoire graphique et descriptif des compositions linéaires et isotropes*, volume I, Paris, 1985.
- DM II = C. Balmelle, M. Blanchard-lemée, J. P. Darmon, S. Gozlan, M. P. Raynaud, *Le décor géométrique de la mosaïque romaine. Répertoire graphique et descriptif des décors centrés*, volume II, Paris, 2002.
- EAE = *Excavaciones Arqueológicas en España*. Ministerio de Cultura. Madrid.
- EPRO = *Etudes préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain*, Leiden.
- ETF = *Espacio, Tiempo y Forma*, Madrid.
- HAEP = *Hispania Antigua Epigrafica*.
- HEp = *Hispania Epigraphica*, Archivo Epigráfico de Hispania, Universidad Complutense, Madrid.
- IG = *Inscriptiones Graecae*.
- IG III = *Inscriptiones Atticae aetatis romanae*, W. Dittenberger (ed.), Parts I-II. Berlin 1878-1882.
- IG VII = *Inscriptiones Graecae*, VII. *Inscriptiones Megaridis, Oropiae, Boeotiae*, W. Dittenberger (ed.), Berlin 1892.
- ICAC = *Institut Català d'Arqueologia Clàssica*, Tarragona.
- IEC = *Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona.
- IRAT = D. Gorostidi, *Ager Tarraconensis 3. Les inscripcions romanes*, Documenta 16, IEC / ICAC, Tarragona, 2010.
- JDAI = *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, Berlin.
- JRA = *Journal of Roman Archaeology*, Cambridge.
- LIMC = *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, I-VIII (1981-1997), Zürich-München-Düsseldorf.
- MAAR = *Memoirs of the American Academy in Rome*, University of Michigan.
- MEFRA = *Mélanges de l'Ecole française de Rome Antiquité*.
- MedAnt = *Mediterraneo Antico*.
- MF = *Madridrer Forschungen*, Deutsches Archäologisches Institut (DAI), Berlin.
- MM = *Madridrer Mitteilungen*, Institut arqueològic Alemany, Madrid.
- MNAT = *Museu Nacional Arqueològic de Tarragona*.
- NAH = *Noticario Arqueológico Hispánico*. Ministerio de Cultura, Madrid.
- PBSR = *Papers of the British School at Rome*, London.
- PIR2 = E. Groag, A. Stein, L. Petersen, *Prosopographia Imperii Romani*, Berlin, 1933.
- PPM = *Pompei: Pitture e Mosaici: topographical description of the decoration in all the excavated houses at Pompeii*, 1-10, Istituto della Enciclopedia Italiana, (1990-2003), Roma.

- RE = Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft.
- RIC = The Roman Imperial Coinage.
- RGMG = *Recueil général des mosaïques de la Gaule*, (Gallia Xè supp.), Éditions du CNRS, Paris.
- RGMG I/1 = H. Stern, *Province de Belgique, 1. Partie ouest*, Paris, 1957.
- RGMG I/2 = H. Stern, *Province de Belgique, 2. Partie est*, Paris, 1960.
- RGMG I/3 = H. Stern, *Province de Belgique, 3. Partie sud*, Paris, 1963.
- RGMG II/1 = H. Stern, *Province de Lyonnaise, 1. Lyon*, Paris 1967.
- RGMG II/2 = H. Stern, M. Blanchard Lemée, *Province de Lyonnaise, 2. Partie sud-est*, Paris, 1975.
- RGMG II/3 = J. P. Darmon, H. Lavagne, *Province de Lyonnaise, 3. Partie centrale*, Paris, 1977.
- RGMG II/4 = M. Blanchard Lemée, *Province de Lyonnaise, 4. Partie Occidentale. Cités de Carnutes, Turons, Andécaves, Cénomans, Daiblintes, Namnètes*, Paris, 1991.
- RGMG II/5 = J. P. Darmon, *Province de Lyonnaise, 5. Partie Nord-Ouest. Cités des Veneti, Osismi, Coriosolitaie, Redones, Abrincatui, Unelli Baiocasses, Viducasses, Lexovii, Esvvii, Eburovices, Veliocasses, Caleti*, Paris, 1994.
- RGMG III/1 = H. Lavagne, *Province de Narbonnaise, 1. Partie central*, Paris, 1979.
- RGMG III/2 = J. Lancha, *Province de Narbonnaise, 2. Vienne*, Paris, 1981.
- RGMG III/3 = H. Lavagne, *Province de Narbonnaise, 3. Partie sud-est. Cités des Allobroges, Vocontii, Bodiontici, Reii, Salluvii, Oxubii, Deciates, Vediantii*, Paris, 2000.
- RGMG IV/1 = C. Balmelle, *Aquitaine, 1. Partie méridionale. Piémont pyrénéen*, Paris, 1980.
- RGMG IV/2 = C. Balmelle, *Aquitaine, 2. Partie méridionale. Les Pays Gascons*, Paris, 1987.
- RM = Römische Mitteilungen, Mainz.
- RAN = Revue Archéologique de Narbonnaise, Montpellier.
- REA = Revue des Etudes Anciennes, Université Bordeaux Montaigne.
- RIASA = Rivista dell'Istituto Nazionale d'Archeologia e Storia dell'Arte, Pisa-Roma.
- RIDA = Revue Internationale des Droits de l'Antiquité, Paris.
- RIT = G. Alföldy (1975), *Die römischen Inschriften von Tarraco*, MF 10, Berlín.
- ROER = A. García y Bellido, *Les religions orientales dans l'Espagne romaine*, Leyden, 1967.
- SHA = *Scriptores Historiae Augustae*. V. Picon, A. Gascon (traductors), *Historia Augusta*, Akal, Madrid, 1989.
- SEBarc = Sylloge Epigraphica Barcinonensis, Universitat de Barcelona.
- TED'A = Taller Escola d'Arqueologia de Tarragona.
- TZ = Trierer Zeitschrift, Trier.
- UAB = Universitat Autònoma de Barcelona.
- URV = Universitat Rovira i Virgili, Tarragona.
- ZPE = Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik.

ÍNDIX

SALUTACIONS pàg. 11

Sònia HERNÁNDEZ ALMODÓVAR

Mònica BORRELL GIRÓ

1 PRESENTACIÓ pàg. 15

2 LA VIL·LA ROMANA DELS MUNTS (TÀRRACO)

Josep Anton REMOLÀ VALLVERDÚ, Jacinto SÁNCHEZ GIL DE MONTES, Francesc TARRATS BOU

2.1. **Introducció** pàg. 19

2.2. **L'emplaçament i l'entorn** pàg. 19

2.3. **Historiografia** pàg. 26

2.4. **Descripció general** pàg. 36

2.5. **Conclusions** pàg. 187

2.6. **Una hipòtesi suggeridora** pàg. 230

3 LA DECORACIÓN PINTADA

Carmen GUIRAL PELEGRÍN

3.1. **Introducción** pàg. 243

3.2. **Sector 2, criptopórtico y estancias anejas** pàg. 243

3.3. **Corredor oriental (3.1) y estancias anejas** pàg. 315

3.4. **Baños meridionales (6)** pàg. 319

3.5. **Las pinturas conmemorativas** pàg. 323

3.6. **Síntesis y conclusiones** pàg. 361

4 LOS TITULI PICTI

Francisco BELTRÁN LLORIS

4.1. **Introducción** pàg. 367

4.2. **El *titulus pictus* referente a la construcción de la cisterna: Avito y Faustina** pàg. 369

4.3. **Los *tituli picti* referentes a los Juegos de Nemea y de Accio** pàg. 373

5 LA DECORACIÓ ARQUITECTÒNICA

Javier DOMINGO MAGAÑA

5.1. **Introducció** pàg. 387

5.2. **La vil·la del segle I dC** pàg. 387

5.3. **La vil·la del segle II** pàg. 392

5.4. **La vil·la tardo-romana (finals del segle IV - inicis del segle V)** pàg. 402

5.5. **Conclusions** pàg. 416

6 MOSAICS I REVESTIMENTS MUSIUS

Rosario NAVARRO SÁEZ

6.1. **Introducció** pàg. 419

6.2. **Catàleg** pàg. 420

6.3. **Conclusions** pàg. 464

7 ESTATUARIA

Eva Maria KOPPEL pàg. 475

8 ESCULTURA DECORATIVA Y ESTATUAS FRAGMENTADAS

Julio César RUIZ RODRÍGUEZ

8.1. **Introducción** pàg. 491

8.2. **Escultura decorativa** pàg. 491

8.3. **Estatuas fragmentadas** pàg. 496

9 EL PROGRAMA DECORATIVO MARMÓREO

Anna GUTIÉRREZ GARCIA-MORENO i Laura GALAN PALOMARES

9.1. **Introducción** pàg. 511

9.2. **Breve contextualización: los *marmora* en la antigua Roma** pàg. 511

9.3. ***Marmora* empleados en la villa romana de Els Munts: tipos y elementos** pàg. 512

9.4. **Usos, cronología y significado: algunas consideraciones** pàg. 526

10 APROXIMACIÓ A LA CIRCULACIÓ DE LA MONEDA

Immaculada TEIXELL NAVARRO

10.1. **Introducció** pàg. 531

10.2. **Les monedes de les intervencions de P. M. Berges** pàg. 534

10.3. **Consideracions** pàg. 540

11 UN SELLO PERDIDO, UN HOMBRE DE CONFIANZA, UN PROPIETARIO, UNA HERENCIA, ¿UNA CONJURA IMPERIAL? CAIUS VALERIUS AVITUS, AUGUSTOBRIGENSE, DUOVIRO DE TARRACO Y PROPIETARIO DE LA VILLA DELS MUNTS

Joaquín RUÍZ DE ARBULO BAYONA

11.1. **Introducción** pàg. 543

11.2. **Un sello perdido** pàg. 543

11.3. **Un hombre de confianza...** pàg. 546

11.4. **... propietario de la villa de Els Munts** pàg. 550

11.5. **Una herencia...** pàg. 551

11.6. **... y una conjura imperial. El juicio y suicidio del gobernador *Priscianus* en el año 145 d. C.** pàg. 553

12 UNA MORT VIOLENTA A FINALS DEL SEGLE III dC

Andrea FERNÁNDEZ VILELA i Maria Eulàlia SUBIRÀ DE GALDÀCANO

12.1. **Introducción** pàg. 557

12.2. **El cas de l'individu UE 96/4609** pàg. 557

12.3. **Conclusions** pàg. 559

13 CONTEXTOS FAUNÍSTICS: UNA FINESTRA A LA RAMADERIA I A LA DIETA CÀRNICA DELS MUNTS

Katie TARDIO i Lidia COLOMINAS BARBERÀ

13.1. **Introducció** pàg. 561

13.2. **Procedència dels contextos faunístics i metodologia d'estudi** pàg. 561

13.3. **Resultats** pàg. 562

13.4. **Ramaderia i dieta càrnica als Munts** pàg. 567

Resumen en castellano pàg. 571

Abstract in english pàg. 603

Índex d'autors pàg. 634

Sigles i abreviatures pàg. 681

Títol:
VIL·LA ROMANA DELS MUNTS (TARRACO)

Edició:
Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT)
Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya

Edició científica:
Josep Anton Remolà Vallverdú

Textos:
Francisco Beltrán Lloris
Lídia Colominas Barberà
Javier Domingo Magaña
Andrea Fernández Vilela
Laura Galan Palomares
Carmen Guiral Pelegrín
Anna Gutiérrez García-Moreno
Eva Maria Koppel
Rosario Navarro Sáez
Josep Anton Remolà Vallverdú
Joaquín Ruiz de Arbulo Bayona
Julio César Ruiz Rodríguez
Jacinto Sánchez Gil de Montes
Maria Eulàlia Subirà de Galdàcano
Francesc Tarrats Bou
Katie Tardio
Immaculada Teixell Navarro

Fotografia i tractament d'imatge:
Gemma Jové Llopis

Elaboració de la bibliografia conjunta:
Pere Gebellí Borràs

Disseny gràfic i maquetació:
Albert Navarro Casado

Traducció a l'anglès:
Paul Turner

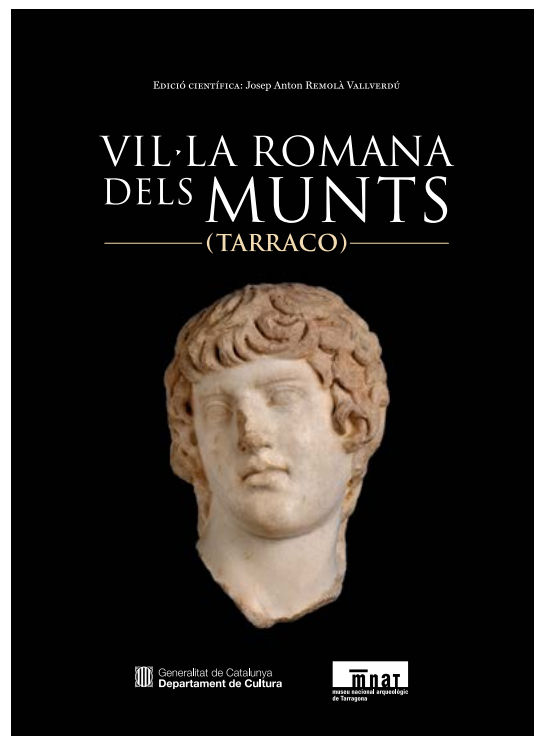
Traducció al castellà:
Aadimatiq

Correcció de català:
Incyta Multilanguage, SL

Correcció i revisió de textos:
Misericòrdia Ribó Barberà

© de l'edició: MNAT
© dels textos: els autors corresponents
© de les fotografies: MNAT i autors i institucions corresponents

ISBN: 978-84-19326-74-4
Dipòsit legal: T 1231-2022

Imatge de coberta: Cap d'Adrià (MNAT 14.400)
(H. Gemma Jové MNAT)

Amb la publicació d'aquesta monografia pretenem posar a l'abast de la comunitat científica i el públic en general els resultats de gairebé setanta anys d'intervencions arqueològiques i estudis sobre la vil·la romana dels Munts (Tàrraco). Una documentació en gran part inèdita o publicada de forma preliminar i dispersa.

Els indicis d'ocupació romana del turó del Munts (Altafulla) es remunten al segle I aC i correspondrien, possiblement, a un *castellum*. Un segle després, al seu voltant, es forma una vil·la de la qual en coneixem part de l'àrea productiva. Una edificació que a principis del segle II dC és enderrocada per construir una nova vil·la d'extensió, monumentalitat i sumptuositat excepcionals: mosaics, pintures, estatuària, revestiments marmoris, epigrafia, arquitectura, numismàtica, antropologia física i fauna. Aspectes que són tractats de forma específica per especialistes en cada matèria. De tot el conjunt, podem destacar peces com l'escultura d'*Antinous*, amant d'Adrià, o la pintura amb corones agonístiques emmarcades per una escenografia arquitectònica. I també edificis, com el mitreu, d'unes dimensions extraordinàries.

Considerant conjuntament totes les dades, plantejem que l'excepcionalitat de la vil·la podria posar-se en relació amb un fet, també excepcional, com va ser l'estada a Tàrraco de l'emperador Adrià durant l'hivern de 122 al 123 dC. Un esdeveniment d'enorme impacte que requeria una residència digna del personatge.

Vil·la romana dels Munts (Tarraco)
Bibliografia i índex. — Texts en català i castellà,
resum en castellà i anglès
ISBN 9788419326744
I. Remolà Vallverdú, Josep Anton, editor literari II.
Museu Nacional Arqueològic de Tarragona.
1. Excavacions arqueològiques - Catalunya - Altafulla.
2. Romans - Catalunya - Altafulla
3. Vil·les romanes - Catalunya - Altafulla.
4. Altafulla (Catalunya) - Arqueologia romana.
5. Munts (Altafulla, Catalunya: Jaciment arqueològic)
904(460.23 Ta Altafulla)
728.84.032(37)(460.23 Ta Altafulla)
904(460.23 Ta Altafulla):7.032(37)